

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КРАВЧЕНКО Катерина Олександрівна

УДК 911.37 (477-54)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ»**

Спеціальність 11.00.02 – економічна та соціальна географія
(Природничі науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 К. О. Кравченко

Науковий керівник Немець Костянтин Аркадійович, доктор географічних наук, професор

Харків – 2018

*Усі припущення
дисертації ідентичні
з її змістом*
*Вчений секретар
спецради к. 64.057.23
Фай Кравченко*

АНОТАЦІЯ

Кравченко К. О. Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія (Природничі науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2018.

Робота присвячена встановленню просторово-часових тенденцій еволюції системи розселення Харківської області та виявленню проблем і перспектив її розвитку.

У роботі розкрито науково-методичні основи суспільно-географічного дослідження регіональної системи розселення, у тому числі сформовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження, який розкриває дефініції «система розселення», «опорний каркас розселення», «полюси росту», «заселенсько-розселенські процеси», структуру розселення населення, зокрема розкрито передумови, чинники та форми розселення, трансформаційні етапи та ієрархічні рівні розселення, визначено аспекти розселення населення.

Встановлено особливості системи розселення як функціональної складової регіональної соціогеосистеми, виявлено її характеристики. Сформульовано функції поселень, проведено аналіз трактувань поняття «розселення населення» та споріднених понять за різними авторами. Виділено рівні господарського освоєння території. Обґрунтовано методологію суспільно-географічного дослідження регіональної системи розселення, визначено основні підходи та методи, розкрито сутність оціночно-прогностичної моделі міграційних процесів регіону.

Встановлено місце системи розселення Харківської області в національній системі розселення населення, досліджено особливості

формування територіальних громад в Україні та проаналізовано тенденції децентралізаційних процесів у Харківській області, класифіковано за типами утворені громади регіону, визначено проблеми та перспективи формування територіальних громад у Харківській області.

У ході ретроспективного аналізу визначено міграційні хвилі та чинники розселення населення в Харківській області, встановлено періоди та підперіоди формування системи розселення Харківської області, досліджено міграційні та депопуляційні процеси і їх вплив на систему розселення регіону. Встановлено особливості сучасної територіальної структури системи розселення Харківської області, густоту населених пунктів та транспортної мережі регіону, наведено структуру адміністративно-територіального устрою Харківської області, класифіковано локальні системи розселення області за формами опорного каркасу, розглянуто опорний каркас розселення регіону, проведено класифікацію міст Харківської області за людністю, групування міст за зайнятістю населення в різних видах економічної діяльності, роллю в системі розселення. Визначено організаційні ядра системи розселення населення, представлено густоту розселення населення та досліджено співвідношення міського та сільського розселення в розрізі міст та районів області, розглянуто урбанізаційні процеси в регіоні, проведено типізацію районів Харківської області за рівнем урбанізації та поселенською структурою.

Виконано аналіз просторового розподілу населення, топологічний аналіз системи розселення регіону, визначено центри тяжіння населення та досліджено їх динаміку в часі, виявлено тенденції трансформації системи розселення. Представлено рух населення Харківської області в розрізі міст та районів, проведено їх групування за темпами зменшення чисельності населення.

Представлено групування міських соціогеосистем регіону та часових періодів їх розвитку за результатами кластерного аналізу, ІФВ-моделювання системи розселення, розселенського потенціалу, процесів народжуваності та смертності в Харківській області. Наведено результати оціночно-

прогностичного моделювання міграційних процесів Харківської області з огляду на необхідність формування поліцентричної моделі регіонального розвитку. Визначено перспективні «точки росту» системи розселення Харківської області на основі результатів розрахунків за правилом «ранг-розмір», проведеного моделювання міграційних процесів та ІФВ-моделювання, ГІС-аналізу.

Проведено SWOT-аналіз системи розселення Харківської області, виявлено проблеми та перспективи її розвитку, запропоновано заходи регіональної демографічної та екістичної політики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що з позицій суспільної географії

вперше:

- обґрунтовано систему розселення як територіальну основу та функціональну складову регіональної соціогеосистеми, яка є складною, відкритою, різномірною, системою населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків;
- виконано моделювання процесу формування та розвитку системи розселення Харківської області, в результаті якого встановлено її просторові особливості та часові тенденції (методами ІФВ-моделювання, ГІС-аналізу);
- розроблено прогноз розвитку системи розселення Харківської області із обґрунтуванням перспективних «точок росту» в аспекті переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку;

удосконалено:

- поняттєво-термінологічний апарат дослідження систем розселення (за рахунок авторських визначень понять «система розселення», «заселенсько-розселенські процеси», «господарське освоєння території»);
- періодизацію формування та розвитку системи розселення Харківської області, зокрема виділено п'ять періодів з обґрунтуванням ключових аспектів трансформації системи розселення;

- методику оціночно-прогностичного моделювання міграційних процесів у регіоні за рахунок включення показника сальдо зовнішньої міграції;

отримали подальший розвиток:

- методика суспільно-географічного дослідження регіональних систем розселення шляхом поєднання традиційних методологічних підходів, загальнонаукових, конкретнонаукових, спеціальних та оригінальних методів суспільно-географічного дослідження;

- дослідження процесу розселення населення Харківської області, включаючи чинники розселення населення, структуру системи розселення, класифікацію опорних каркасів розселення, місце Харківської області в національній системі розселення, проблеми та перспективи розселення населення регіону.

Практичне значення:

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленні теоретико-методологічних основ дослідження регіональних систем розселення, розробці періодизації формування системи розселення Харківської області, удосконаленні оціночно-прогностичної методики моделювання міграційних процесів у регіоні. Теоретико-методологічні узагальнення, викладені в роботі, можуть бути використані при проведенні досліджень систем розселення різних ієрархічних рівнів, зокрема – регіональних та локальних.

Окремі положення дисертаційного дослідження вже використані районними органами управління Харківської області, зокрема Первомайською районною радою – при формуванні об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі, Великобурлуцькою районною радою при розробці плану розвитку та заходів регіональної політики Великобурлуцького району, Харківським регіональним фондом підтримки підприємництва при розробці та впровадженні цільових програм підтримки підприємництва.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені при виконанні науково-дослідних робіт на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

зокрема в роботі держбюджетного фінансування: «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації (на прикладі Харківської області)» (номер державної реєстрації 0116U000936) та роботах госпрозрахункового фінансування: «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (номер державної реєстрації 0116U000964), «Суспільно-географічне обґрунтування виділення об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (номер державної реєстрації 0117U004935).

Окремі положення дисертаційної роботи впроваджені в навчальний процес кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при викладанні навчальних курсів «Основи суспільної географії», «Інформаційна географія та ГІС», «Інформатика з основами геоінформатики».

Ключові слова: соціогеосистема, регіональна система розселення, опорний каркас розселення, «полюси росту», заселенсько-розселенські процеси, господарське освоєння території, трансформаційні етапи, ГІС-аналіз, ІФВ-моделювання, просторово-часові тенденції розвитку системи розселення, оціночно-прогностична модель, екістична політика, Харківська область.

ABSTRACT

Kravchenko K. O. Socio-geographical features of formation and development of the settlement system of the Kharkiv region. – Qualification scientific paper, manuscript.

Thesis for a Candidate's Degree in Geography : Speciality 11.00.02 Economic and Social Geography (Natural sciences). – V. N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2018.

The paper is devoted to the establishment of spatial and temporal tendencies in the evolution of the settlement system of the Kharkiv region and identification of problems and prospects of its development.

The scientific and methodical foundations of the regional settlement system's socio-geographical research are discussed. The conceptual-terminological apparatus of the study is formed. It reveals the definitions of the «settlement system», «reference framework of resettlement», «growth poles», «population settlement processes», population structure, in particular the preconditions, factors and forms of resettlement, transformational stages and hierarchical levels of settlement are demonstrated, aspects of population settlement are determined.

The features of the settlement system as a functional component of the regional sociogeosystem are determined, its characteristics are revealed. The functions of settlements are formulated, the analysis of the concepts of «population settlement» and related concepts used by different authors is carried out. The levels of territory economic development are allocated. The methodology of socio-geographical research of the regional settlement system is substantiated. The main approaches and methods are determined. The essence of the estimation-prognostic model of migration processes of the region is disclosed.

The place of the Kharkiv region's resettlement system in the national population settlement system is distinguished. The peculiarities of territorial communities' formation in Ukraine are studied. The analysis of the trends of

decentralization processes in the Kharkiv region is made and it is classified according to the types of communities formed in the region. The problems and prospects of the formation of territorial communities in the Kharkiv region are stated.

Using the retrospective analysis migration waves and factors of population settlement in the Kharkiv region are determined. The periods and subperiods of the settlement system of the Kharkiv region are established. Migration and depopulation processes and their influence on the settlement system of the region are investigated. The features of modern territorial structure of the settlement system of the Kharkiv region, the density of settlements and the transport network of the region are determined. The structure of the administrative-territorial structure of the Kharkiv region is presented. The local systems of the settlement of the region are classified according to the forms of the supporting framework. The classification of Kharkiv regional cities is made on the basis of humanity. The cities are grouped according to the employment of the population in different types of economic activity, the role in the system of resettlement. The organizational clusters of the population settlement system are determined. Population density is presented. The correlation of urban and rural settlements in the context of regional cities and districts is investigated; regional urbanization processes are considered. District typification of the Kharkiv region is carried out according to the level of urbanization and settlement structure.

Analysis of population spatial distribution and topological analysis of the system of resettlement of the region are presented. The centers of gravity of the population are determined; their dynamics in time is studied; the transformation tendency of the settlement system is revealed. The population movement of the Kharkiv region in terms of cities and districts is presented, their grouping is carried out at the rates of population decline.

Grouping of urban sociogeosystems of the region and time periods of their development is shown, it is based on the results of cluster analysis; IFI-modeling of the settlement system, settlement potential, birth and mortality rate in the Kharkiv region are presented. The results of estimation and prognostic modeling of migration processes in the Kharkiv region are presented, taking into account the necessity of

forming a polycentric model of the regional development. The perspective "growth points" of the Kharkiv regional settlement system are determined on the basis of the results of calculations according to the «rank-size» rule. Migration processes modeling, IFI- modeling, GIS-analysis are conducted.

SWOT analysis of the settlement system of Kharkiv region is carried out. Problems and perspectives of its development are identified, measures of regional demographic and ecosystem policy are stated.

Research novelty of the obtained results:

for the first time, from the point of Human Geography view:

- settlement system is grounded as a territorial basis and functional component of the regional sociogeosystem which is a complex, open, multi-level system of settlements characterized by the presence of intensive socio-geographical, information and communication ties;
- modeling of formation process and development of the Kharkiv regional settlement system resettlement system is completed; as a result are established that its spatio-temporal features and temporal tendencies (by methods of IFI-modeling, GIS-analysis);
- proposed forecast of the development of the settlement system of the Kharkiv region with the justification of «growth points» perspective in the aspect of the transition to the polycentric model of regional development

it has been improved:

- conceptual-terminological apparatus for researching resettlement systems (the author's definitions of concepts: «settlement system», «settled-settlement processes», «economic development of the territory»);
- periodization of the formation and development of the settlement system of the Kharkiv region, in particular, five periods and key aspects of the resettlement transformation system are identified;
- methodology of estimation-prognostic modeling of migration processes in the region through the inclusion of the balance of external migration; *further developed:*

- method of socio-geographical research of regional settlement systems by combining traditional approaches, general scientific and original methods of socio-geographical research;
- process's research of the population resettlement of the Kharkiv region including factors of population settlement, structure of the settlement system, classification of supporting settlements, location of the Kharkiv region in the national settlement system, problems and perspectives.

Practical significance:

The theoretical and practical significance of the results obtained is to deepen the theoretical and methodological foundations of the research of regional settlement systems, to develop the periodization of the formation of the settlement system of the Kharkiv region, to improve the estimation-prognostic methodology of the simulation of migration processes in the region. The theoretical and methodological generalizations outlined in the thesis can be used in researching systems of resettlement of various hierarchical levels, in particular – regional and local.

Some of the aspects of the research have already been used by district authorities of the Kharkiv region, in particular, by the Pervomaiskyi district council – formation of united territorial communities in Pervomaiskyi; and by the Velykyi Burluk district council – carrying out a development plan and measures of regional policy of the Velykyi Burluk district, Kharkiv Regional Fund for Enterprise Support in the development and implementation of targeted business support programs.

The results of the thesis can be used in the research work at the Department of Socio-Economic Geography and Regional Studies of V. N. Karazin Kharkiv National University. In particular, in the area of state budget financing: «Development of methods of spatial analysis and forecasting of the demographic process and the system of resettlement of the region for optimization (on the example of the Kharkiv region)» (state registration number 0116U000936) and governmental self-financing area: «Territorial planning of Kharkiv region based on demographic potential» (state registration number 0116U000964), «Socio-geographical justification of the

allocation of united territorial communities in the Pervomaiskyi district of the Kharkiv region» (state registration number 0117U004935).

Some of the provisions of the research are introduced into the educational process of the Department of Socio-Economic Geography and Regional Studies of V. N. Karazin Kharkiv National University in courses «Fundamentals of Public Geography», «Information Geography and GIS», «Computer Science on the Basis of Geoinformatics».

Key words: sociogeosystem, regional settlement system, reference framework of resettlement, «growth poles», settlement-resettlement processes, economic development of the territory, transformation steps, GIS-analysis, IFI-modeling, spatial-temporal tendencies in the development of resettlement system, estimation-prognostic model, ecistic policy, Kharkiv region.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Немець К. А. Особливості розселення населення у Харківській області (з позицій системного підходу) / К. Немець, П. Вірченко, **К. Кравченко** // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 18 (1). – С. 51-57. – 0, 63 д.а. (Особистий внесок автора 0,21 д.а. – встановлення організаційних ядер розселення населення регіону, аналіз розселенської структури та тяжіння населення Харківської області).

2. Немець К. А. Роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку соціогеосистеми Харківської області / К. Немець, **К. Кравченко** // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 54-60. – 0,53 д.а. (Особистий внесок автора 0,27 д.а. – дослідження опорних каркасів розселення населення Харківської області, встановлення чинників розселення населення Харківської області, аналіз реалізації децентралізаційної реформи в Харківській області).

3. Немець К. Зміна ролі міст Харківської області: ретроспективний аналіз / К. Немець, К. Сегіда, **К. Кравченко** // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. праць. — Сер.: Геологія – Географія – Екологія. – 2016. – Вип. 44. – С. 111-119. – 0,99 д.а. (Особистий внесок автора 0,25 д.а. – аналіз методом «ранг-розмір», визначення перспектив використання отриманих результатів при поліцентризції системи розселення Харківської області).

4. Сегіда К. Просторово-часові особливості формування системи розселення Харківської області (на основі кластерного аналізу) / К. Сегіда, **К. Кравченко** / Науковий вісник Херсонського державного університету. — Сер.: Географічні науки. – 2016. Вип. 5. – С. 62-68. – 0,54 д.а. (Особистий внесок автора 0,28 д.а. – встановлення просторово-часових особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області, групування

міських населених пунктів та хронологічних періодів їх розвитку методом кластерного аналізу).

5. Вірченко П. Розселенські аспекти господарського освоєння території Харківської області / П. Вірченко, **К. Кравченко** // Економічна та соціальна географія – 2016. – Вип. 74. – С. 41-45. – 0,5 д.а. (Особистий внесок автора 0,25 д.а. – встановлення періодів формування системи розселення Харківської області, визначення рівнів господарського освоєння регіону).

6. Немець К. А. Особливості застосування наукових підходів для виявлення особливостей розвитку регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. Немець, **К. Кравченко**, П. Вірченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер.: Географічні науки. – 2017. – Вип. 6. – С. 57-61. – 0,45 д.а. (Особистий внесок автора 0,15 д.а. – визначення соціогеосистемних характеристик системи розселення Харківської області, визначення наукових підходів дослідження регіональних систем розселення).

7. **Кравченко К.** Просторові особливості, проблеми та перспективи формування об'єднаних територіальних громад / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 22 (1). – С. 174-180. – 0,71 д.а.

8. **Кравченко К.** Часові особливості розвитку міст Харківської області / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 128-137. – 0,6 д.а.

9. Кравченко К. Особливості використання геоінформаційних систем при дослідженні розселення населення регіону / К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. праць. – Сер.: Геологія – Географія – Екологія. – 2017. – Вип. 47. – С. 106-114. – 0,87 д.а.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. **Кравченко К. О.** Використання операційних центрографічних методів для визначення центру розселення населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2015: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 18-19 квітня 2015 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 118 – 121. – 0,16 д.а.

11. **Кравченко К. О.** Суспільно-географічні особливості формування міського розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2016: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 квітня 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 102-106. – 0,18 д.а.

12. **Кравченко К. О.** Формування територіальних громад у Харківській області: суспільно-географічний аспект / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2016. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 6-8 квітня 2016 р., Київ. – Київ: Прінт-Сервіс, 2016. – С. 123-125. – 0,13 д.а.

13. **Kravchenko K.** The features of development settlement system in Kharkiv region // K. Kravchenko, I. Tkalya // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in 21st : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, 5 лютого 2016 р., Харків. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 55-58. – 0,15 д.а. *(Особистий внесок автора 0,11 д.а. – визначення структури системи розселення Харківської області, розробка рекомендацій з регіональної політики).*

14. **Кравченко К. О.** Етапи формування розселенського каркасу Харківської області / К. О. Кравченко // Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича): матеріали Міжнародної наукової конференції, 11-13 жовтня

2016 р., Чернівці. – Чернівці :ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2016. – С. 103-104.
0,09 д.а.

15. **Кравченко К. О.** Рух населення Харківської області за останні 20 років (з 1995 по 2015 рр.) / К. О. Кравченко // Регіон-2016: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 листопада 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 222-224. – 0,17 д.а.

16. Сегіда К. Ретроспективний аналіз формування демографічного потенціалу Харківської області / К. Сегіда, **К. Кравченко** // European Research Area: Status, Problems and Prospects: The International Academic Congress, 01-02 September, 2016, Rīga, Latvijas Republika. – С. 93-96. – 0,14 д.а. (*Особистий внесок автора 0,1 д.а. – визначення етапів заселення Харківської області*).

17. **Кравченко К. О.** Проблеми та перспективи формування територіальних громад у Харківській області / К. О. Кравченко // Регіон-2017: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 20-21 квітня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 98-101. – 0,17 д.а.

18. **Кравченко К. О.** Використання ІФВ-моделювання та кластерного аналізу для виявлення просторово-часових особливостей розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2017. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 10-11 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2017. – С. 116-119. – 0,24 д.а.

19. **Кравченко К. О.** До питання вивчення розселення населення регіону / К. О. Кравченко // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. праць: матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 17 березня 2017 р., Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 31. – С. 17-20. – 0,3 д.а.

20. **Кравченко К. А.** Анализ динамики расселения Харьковской области с помощью ИФВ-моделирования (за последние 15 лет) / К. А. Кравченко //

Географические аспекты устойчивого развития регионов: материалы II Международной научно-практической конференции, 23-24 марта 2017 г., Гомель. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. – С. 655-659. – *0,22 д.а.*

21. **Кравченко К. О.** Використання GIS технологій при дослідженні регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // матеріали I-го Всеукраїнського пленера з питань природничих наук, 20-23 липня 2017 р., Одеса. – Одеса : ОДЕКУ, 2017. – С. 49-52. – *0,1 д.а.*

22. **Кравченко К. О.** Використання синергетичного підходу для визначення суспільно-географічних аспектів еволюції регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // Регіон-2017: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19-20 вересня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 115-119. – *0,16 д.а.*

23. **Кравченко К. О.** Сучасні особливості просторового розподілу населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 жовтня 2017 р., Херсон. – Херсон : ХДУ, 2017. – С. 115-119. – *0,15 д.а.*

24. **Кравченко К. О.** Методичні засади суспільно-географічного дослідження системи розселення регіону / К. О. Кравченко // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 30-31 березня 2018 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2018. – С. 185-188. – *0,23 д.а.*

25. **Кравченко К. О.** До питання уточнення поняття «система розселення» / К. О. Кравченко // Регіон-2018: Суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 46-49. – *0,16 д.а.*

26. **Кравченко К. О.** Розселенська структура населення Харківської області в національному вимірі / К. О. Кравченко // Регіон-2018: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 108-111. – 0,25 д.а.

27. **Кравченко К. О.** Моделювання розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Розвиток природничих наук: проблеми та рішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 квітня 2018 р., Брно, Чеська Республіка. – Брно, 2018. – С. 208-211. – 0,25 д.а.

*Наукові праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації:*

28. Niemets K. Kharkiv region of Ukraine in the aspect of a polycentric development model / K. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, **K. Kravchenko** / European Journal of Scientific Research. – 2016. – № 1 (13) (January-June). – Vol. II. – P. 189-195. – 0,33 д.а. (*Особистий внесок автора 0,08 д.а. – визначено «полюси росту» Харківської області, сформульовано цілі поліцентричного розвитку*).

29. Niemets L. The modern settlement system of Kharkiv region problems and prospects / L. Niemets, K. Sehida, **K. Kravchenko**, P. Virchenko // Cambridge Journal of Education and Science. – 2016. – № 1 (15) (January-June). – Vol. III. – P. 227-235. – 0,34 д.а. (*Особистий внесок автора 0,08 д.а. – визначено особливості розселення населення Харківської області, зокрема досліджено густоту розселення населення у розрізі міст та районів області, рівень урбанізації у розрізі районів*).

30. Niemets L. Methods of study population settlement in socio-economic geography / L. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, **K. Kravchenko** // Journal of Economic Geography. – 2017. – № 6 (2) (November). – Vol. 17. – P. 1439-1448. – 0,56 д.а. (*Особистий внесок автора 0,14 д.а. – дослідження топологічних методик виявлення особливостей розселення населення*).

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ	
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ	27
1.1. Аналіз попередніх досліджень	27
1.1.1. Дослідження систем розселення у світовій науковій літературі	27
1.1.2. Дослідження населення Харківської області.	39
1.2. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження	41
1.3. Регіональна система розселення як об'єкт дослідження	
суспільної географії	61
1.4. Методика та методи дослідження.....	67
Висновки до розділу 1	87
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ	
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	89
2.1. Розселенська структура населення Харківської області	
в національному вимірі	89
2.2. Ретроспективний аналіз розселення населення на території	
Харківської області.....	97
2.3. Періодизація розселенського освоєння території Харківської	
області.....	101
2.3.1. Період первинного освоєння території (IVст. до. н.е. – V ст.).....	102
2.3.2. Період осіло-розселенського освоєння території (VI – XVI ст.)...	104
2.3.3. Заселенсько-трансформаційний період (XVII – початок XX ст.)..	106
2.3.4. Період формування опорного каркасу території та системи	
розселення (1914–1990 рр.).....	113
2.3.5. Період трансформації системи розселення за роки незалежності	
України (1991р. – дотепер).....	118
2.4. Особливості розселенської структури Харківської області.....	122
Висновки до розділу 2	137

РОЗДІЛ 3. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ

РОЗСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ.....	139
3.1. Сучасний стан і просторові особливості системи розселення Харківської області	139
3.2. ІФВ-моделювання системи розселення.....	162
3.3. Перспективні просторові «точки росту» системи розселення	170
3.4. Групування міських соціогеосистем (за результатами кластерного аналізу).....	177
3.5. Динаміка розвитку системи розселення регіону (за результатами моделювання міграційних процесів у Харківській області).....	181
3.6. SWOT–аналіз системи розселення Харківської області.....	188
Висновки до розділу 3	191
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198
ДОДАТКИ	219

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Системи розселення є досить інертними утвореннями, які не встигають еволюціонувати за динамікою економічних, соціальних, демографічних процесів. Наразі розвиток регіональних систем розселення України характеризується рядом проблем. Так, депопуляційні процеси призводять до обезлюднення та зникнення сільських населених пунктів (хуторів, малих сіл). Тяжіння населення до великих міст як «точок росту» обумовлює значні диспропорції розвитку систем розселення, призводить до консервування «центр-периферійної» моделі просторового розвитку, збільшує внутрішньорегіональні диспропорції якості життя населення тощо.

Прагнення України до переходу на європейські принципи просторового розвитку, процеси децентралізації, що відбуваються в Україні, актуалізують питання удосконалення просторової організації регіонів, важливою складовою якої виступає система розселення. У зв'язку з цим набувають важливості екістичні дослідження, присвячені детальному аналізу існуючих систем розселення, виділенню їх специфічних рис, розробці та впровадженню науково-обґрунтованих заходів регіональної політики як основи подальшого удосконалення просторової організації регіонів.

Особливої уваги потребують питання оптимізації системи розселення за рахунок переходу від моноцентричної моделі просторового розвитку до поліцентричної, що є надзвичайно актуальним для сучасної України та її регіонів. Особливо це стосується Харківської області, система розселення якої сформована протягом тривалого історичного періоду, динамічно розвивається, проте характеризується асиметричністю просторового розвитку з орієнтацією на адміністративний центр регіону – м. Харків. Це стримує комплексний розвиток регіону та окремих його населених пунктів, призводить до занепаду периферійних районів області. Дане дослідження спрямовано на вивчення системи розселення Харківської області, виявлення особливостей її формування

і розвитку, аналіз сучасного стану, визначення проблем та перспектив подальшого розвитку, що може бути використано в якості рекомендацій щодо формування регіональної політики як на обласному рівні, так і на рівні окремих територіальних громад.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з напрямками науково-дослідної роботи, що виконується в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, зокрема з темами кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації (на прикладі Харківської області)» (номер державної реєстрації 0116U000936), «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (номер державної реєстрації 0116U000964), «Суспільно-географічне обґрунтування формування об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (номер державної реєстрації 0117U004935).

Мета дослідження – встановлення просторово-часових тенденцій еволюції системи розселення Харківської області, виявлення проблем та перспектив її розвитку.

Для досягнення поставленої мети були визначені **завдання**:

- виконати аналіз теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження регіональної системи розселення;
- встановити особливості системи розселення як функціональної складової регіональної соціогеосистеми;
- визначити періоди заселенсько-розселенського освоєння території Харківської області та провести ретроспективний аналіз формування системи розселення регіону;
- виконати аналіз сучасного стану та встановити просторо-часові тенденції трансформації системи розселення Харківської області;

- виконати просторове моделювання міграційних процесів та визначити їх вплив на еволюцію системи розселення Харківської області;
- визначити «точки росту» системи розселення Харківської області в аспекті формування поліцентричної моделі просторового розвитку;
- виявити проблеми, обґрунтувати рекомендації та перспективи розвитку системи розселення Харківської області.

Об'єкт дослідження – система розселення регіону.

Предмет дослідження – просторово-часові особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області.

Теоретико-методологічна основа і методи дослідження. . Теоретико-методологічною базою дослідження є наукові розробки вітчизняних та зарубіжних учених: Д. Багалія, А. Вишневського, Р. Гартшорна, А. Голікова, В. Джамана, А. Доценка, М. Дьоміна, Л. Заставецької, Т. Заяць, В. Круля, Г. Макгранакана, Є. Маруняк, К. Мезенцева, Н. Мезенцевої, Л. Немець, К. Нємця, Г. Паскарю, Д. Пептенату, Г. Підгрушного, Ю. Пітюренка, І. Пилипенка, Г. Рідевського, К. Сегіди, Є. Дж. Татема, О. Топчієва, Дж. Фрідмана, О. Шаблія, В. Яворської та багатьох інших. Окрім праць вітчизняних та зарубіжних авторів при написанні дисертаційного дослідження було використано нормативно-правові документи, довідкову літературу, дані офіційної статистики, а також результати власних досліджень автора.

Дослідження базується на географічному, системному, синергетичному, інформаційному та історичному методологічних підходах. У процесі встановлення суспільно-географічних особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області використано філософські (діалектичний метод, метод наукової абстракції, методи індукції та дедукції), загальнонаукові (методи аналізу та синтезу, метод узагальнення, описовий метод, метод моделювання, метод систематизації, історичний метод, математико-статистичний метод, метод формалізації, графічний метод, метод рейтингових оцінок), конкретнонаукові (порівняльно-історичний та порівняльно-географічний методи, метод ГІС-моделювання, картографічний метод, метод SWOT-аналізу, центрографічний метод), спеціальні та оригінальні

методи суспільної географії (метод «ранг-розмір», метод ІФВ-моделювання, метод оціночно-прогностичного моделювання).

Інформаційна база дослідження. При виконанні роботи були використані статистичні дані та інформаційні матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Харківської обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій, сільських, селищних і міських рад, результати власних розрахунків автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі з позиції суспільної географії:

вперше:

- обґрунтовано систему розселення як територіальну основу та функціональну складову регіональної соціогеосистеми, яка є складною, відкритою, різнорівневою, системою населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків;
- виконано моделювання процесу формування та розвитку системи розселення Харківської області, в результаті якого встановлено її просторові особливості та часові тенденції (методами ІФВ-моделювання, ГІС-аналізу);
- розроблено прогноз розвитку системи розселення Харківської області із обґрунтуванням перспективних «точок росту» в аспекті переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку;

удосконалено:

- поняттєво-термінологічний апарат дослідження систем розселення (за рахунок авторських визначень понять «система розселення», «заселенсько-розселенські процеси», «господарське освоєння території»);
- періодизацію формування та розвитку системи розселення Харківської області, зокрема виділено п'ять періодів з обґрунтуванням ключових аспектів трансформації системи розселення;
- методика оціночно-прогностичного моделювання міграційних процесів у регіоні за рахунок включення показника сальдо зовнішньої міграції;

отримали подальший розвиток:

- методика суспільно-географічного дослідження регіональних систем розселення шляхом поєднання традиційних методологічних підходів, загальнонаукових, конкретнонаукових, спеціальних та оригінальних методів суспільно-географічного дослідження;
- дослідження процесу розселення населення Харківської області, включаючи чинники розселення населення, структуру системи розселення, класифікацію опорних каркасів розселення, місце Харківської області в національній системі розселення, проблеми та перспективи розселення населення регіону.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленні теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження регіональних систем розселення, зокрема обґрунтуванні системи розселення як територіальної основи та функціональної складової регіональної соціогеосистеми, вдосконаленні періодизації формування системи розселення Харківської області та методики оціночно-прогностичного моделювання міграційних процесів у регіоні. Теоретико-методичні результати дослідження можуть бути використані при проведенні досліджень систем розселення інших регіонів.

Результати дослідження можуть бути використані місцевими (міськими і районними) та обласними органами влади при розробці програм соціально-економічного розвитку міст та районів Харківської області. Окремі положення дисертаційного дослідження вже використані Харківським регіональним фондом підтримки підприємництва (довідка № 01-18/58/1 від 14. 06. 2018 р.) та районними органами місцевого самоврядування, зокрема Первомайською (довідка № 01-32/206 від 13. 06. 2018 р.) і Великобурлуцькою (довідка № 02-18/126 від 13. 06. 2018 р.) районними радами Харківської області.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено при виконанні науково-дослідних робіт, зокрема у роботі держбюджетного фінансування «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації (на прикладі Харківської

області)» (номер державної реєстрації 0116U000936) (довідка № 0301-113 від 14. 06. 2018 р.) та роботах госпрозрахункового фінансування: «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (номер державної реєстрації 0116U000964) (довідка № 0301-115 від 14. 06. 2018 р.), «Суспільно-географічне обґрунтування виділення об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (номер державної реєстрації 0117U004935) (довідка № 0301-115 від 14. 06. 2018 р.).

Окремі положення дисертаційної роботи впроваджено в навчальний процес кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при викладанні навчальних курсів «Основи суспільної географії», «Інформаційна географія та ГІС», «Інформатика з основами геоінформатики» (акт впровадження від 14. 06. 2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною роботою автора, в якій викладено результати власних досліджень та розкрито суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області.

Апробація результатів дисертації Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, конгресах і пленерах, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 2015, 2016, 2017, 2018 рр.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 2016, 2017 рр.); Міжнародній міждисциплінарній конференції «Шевченківська весна. Географія» (м. Київ, 2016, 2017 рр.); V Всеукраїнській науковій студентській конференції з міжнародною участю «Академічні та наукові виклики різноманітних галузей знань у XXI столітті» (м. Харків, 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича)» (м. Чернівці, 2016 р.); The International Academic Congress

«European Research Area: Status, Problems and Prospects» (м. Рига, Латвія, 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (м. Переяслав-Хмельницький, 2017 р.); Международной научно-практической конференции «Географические аспекты устойчивого развития регионов» (м. Гомель, Білорусь, 2017 р.); Всеукраїнському пленері з питань природничих наук (м. Одеса, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення (м. Херсон, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 2018 р.); The International Research and Practical Conference «The Development of Nature Sciences: Problems and Solutions» (м. Брно, Чехія, 2018 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 30 наукових праць загальним обсягом 10,3 д. а., у тому числі 7,06 д. а. належать особисто автору. З них: 9 статей – у фахових виданнях України загальним обсягом 5,82 д. а. (у т.ч. 3,59 д. а. – авторські), 3 статті – в інших наукових виданнях загальним обсягом 1,23 д. а. (у т.ч. 0,3 д. а. – авторські) та 17 – матеріали конференцій, конгресів і пленерів загальним обсягом 3,25 д. а. (у т.ч. 3,17 д. а. – авторські). З наукових публікацій, які видані у співавторстві, використані лише ті положення, розробка яких належить особисто автору.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 266 сторінок, основний текст – 160 сторінок, список використаних джерел нараховує 194 найменування (21 сторінка). Дисертаційна робота містить 32 таблиці (7 із них в основному тексті) та 79 рисунків (72 із них в основному тексті); 5 додатків загальним обсягом 47 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

1.1. Аналіз попередніх досліджень

1.1.1. Дослідження систем розселення у світовій науковій літературі.

Системи розселення населення довгий час виступали об'єктом вивчення багатьох науковців. Дослідженню утворення та функціонування територіальних структур, їх моделям та оптимізації присвячено роботи багатьох закордонних та вітчизняних дослідників: Л. Лаллана [183], В. Кристаллера [173], І. Тюнена [137], А. Льоша [74], В. Айзарда [180], Ф. Перру [190, 191], Г. Лаппо [73], Дж. Зіпфа [194], Ю. Медведкова [79], С. Тархова [131], Ю. Саушкіна [121], І. Майєргойза [75], Є. Перцика [103], Дж. Фрідмана [174], Т. Гегерstrandта [177], І. Валлерстрайна [193], Ф. Броделя [10], Р. Гартшорна [179], В. Шупера [162, 163], П. Тойна і П. Ньюбі [132], В. Бунге [11], Ж.-Р. Будвіля [172], С. Гусейна-Заде [19], Ф. Ауербаха [171], А. Важеніна [12], Б. Хорева [155, 156], С. Ниммик [77, 82], І. Гурзи [18], Б. Маліша [76], П. Поляна [112], Г. Рідевського [119], О. Топчієва [133], О. Шаблія [159], Ю. Пітюрєнка [108], В. Яворської [165-169], Л. Заставецької [34-37], В. Джамана [22], В. Круля [64-69], М. Паламарчука [102], А. Доценка [27-28], Л. Танцюри [130], В. Поручинського [114-115], Т. Кравцової [43], І. Пилипенка [104], Є. Маруняк [78], Д. Багалія [5, 6], Є. Альбовського [2], А. Голікова [17], М. Джамана [24], В. Покшишевського [111], У. Садової [131], М. Дьоміна [29], Ю. Сологуба [128], Є. Алаєва [1], Т. Заяць [134], Л. Шабашової [158], Г. Підгрушного [106], С. Щеглюка [164], С. Добровольської [26], Р. Чорного [157], О. Афоніної [4], В. Бондар [8], Г. Макгранана [184], Єндрю Дж. Татема [192], Д. Пептенату [189], К. Нємця [189], Л. Немець [92, 93], К. Сегіди [122-125], А. Вишневського [13, 14], Л. Биченко [7], Я. Жупанського [30], Г. Паскарю [188].

Перші теоретико-методологічні дослідження систем розселення та центрів концентрації населення належать французькому досліднику Л. Лаллану та представникам німецької наукової школи: В. Кристаллеру, І. Тюнену, А. Льошу. Авторами практичних теорій є Ф. Перру, В. Айзард, Г. Лаппо, Ю. Медведков. Л. Лаллан визначив гексагональну структуру як ідеальну в розміщенні поселень щодо потенційної структури транспортної мережі, виходячи з припущення, що з кожного міста має виходити по 6 (або 12) транспортних променів, що утворюють правильні трикутні осередки дорожньої мережі навколо центру [183]. У роботі Л. Лаллана вперше за допомогою графоаналітичного методу встановлено залежність між ієрархічною структурою міст та розвитком транспортних мереж, тобто зроблено спробу аналізу структурних особливостей системи розселення регіону. У той же час дослідження має теоретико-методологічний характер та не має дієвого використання в практичній діяльності, може бути використано при порівняльному аналізі структурних особливостей поселенських систем.

Робота І. Тюнена мала на меті пошук оптимального розміщення міст в однорідному просторі (за умови рівнинного рельєфу, рівномірної щільності розселення населення, купівельної спроможності, транспортно-інфраструктурної забезпеченості) без урахування дії природно-географічних чинників [137]. У роботі І. Тюнена було використано методи картографічного моделювання та абстрагування від реальної дійсності, що дозволило автору дослідити «ізолювану державу» на прикладі міста, розташованого на рівнинній території без судноплавних річок та схарактеризувати утворення функціональних зон (так званих «кілець Тюнена») різної інтенсивності використання території навколо центру держави. І. Тюненом втілено спробу моделювання та зонування систем розселення. Проблемним питанням є доцільність використання І. Тюненом у науковій гіпотезі дослідження сформованого центру як відправної точки, а не визначення її в залежності від рівня розвитку території та надмірна теоретизація дослідження (колоподібність

функціональних зон, абстрагування від природних умов, соціально-економічного розвитку регіону).

В. Кристаллер запропонував модель просторового розміщення населених пунктів навколо найбільшого населеного пункту (центрального місця), яка в подальшому розвитку отримала назву «теорія центральних місць» [173]. В. Кристаллером у ході вирішення питання вдосконалення адміністративно-територіального устрою держави через визначення закономірностей у міському розселенні було виявлено, що населені пункти розвиваються аналогічно об'єктам природного середовища за законом кристалізації маси навколо ядер та являють собою каркас (гексагональну чарункову структуру) [173]. Опорний каркас розселення формується історично в ході поступового скупчення поселень навколо міст, які з розвитком концентраційних процесів трансформуються в центральні місця та фактично існують у якості фокусів тяжіння прилеглих до них територій. У дослідженні В. Кристаллера систему міського розселення представлено саме у вигляді опорного каркасу розселення, що дозволило розглядати систему розселення як усталену структуру та виявити закономірності розвитку систем розселення, встановити такі їх системні характеристики як: динамічність, ієрархічність, самоорганізація та емерджентність. Модель В. Кристаллера має певні недоліки, адже ним не враховано деформуючий вплив таких чинників як транспорт та інші комунікаційні канали, що гарантовано ускладнять розроблену концепцію; ця модель фактично є антиподною за підходом моделі І. Тюннена, адже її вихідні положення базувались на розподілі сільських господарств досліджуваної території, і тому ця модель визначала розташування центрального міста.

Ідеї В. Кристаллера щодо гексагональної решітчастої структури було втілено А. Льюшем, який запропонував модель територіальної самоорганізації суспільства та його економічної діяльності – економічний ландшафт, неоднорідний за своєю природою, що в подальшому дозволило виявити особливості положення міст (у вузлах, на ребрах або у чарунках гексагональної решітки) у міру зростання частки міського населення [74].

Ф. Перру, було розроблено та формалізовано економічну теорію полюсів зростання (фокусів росту), яка наголошувала на нерівності як базовому принципі розвитку господарства, що в свою чергу впливає на розвиток окремих елементів системи розселення [191]. За Ф. Перру полюсами зростання можна вважати населений пункт, з якого виходять відцентрові сили, та який є полюсом тяжіння для інших населених пунктів. Проблемним питанням даної теорії є приналежність не до реальних територіальних утворень, а до абстрактного, скоріше економічного, аніж географічного простору [190].

В. Айзардом на основі теорій В. Кристаллера та А. Льюша запропоновано концепцію, яка дозволяє врахувати агломераційні ефекти при дослідженні систем: шестикутники гексагональної решітки з правильних трансформуються в неправильні, ущільнені навколо агломераційного центру, що практично доводить неможливість існування правильних шестикутних поверхонь на будь-якій реальній території [180].

Представником функціонального підходу в дослідженні систем розселення є І. Майєргойз, яким запропоновано вивчення головних центральних місць системи розселення в якості вузлів у лінійних інфраструктурах як сукупності точкових інфраструктурних елементів [75].

У роботах Ю. Саушкіна представлено критичне осмислення теорії центральних місць. Він наголошував на тому, що в розробках, присвячених даній теорії, представлені методичні та технічні рекомендації зі встановлення центральних місць, проте методологічні проблеми не розкриваються [121].

У роботах Дж. Фрідмана представлено дослідження відносин «центр-периферія», у яких встановлюються відносини між рівнем розвитку населеного пункту та місцем його розміщення відносно ядра розселення. У моделі «центр-периферія» він виділяє такі економічні райони, сформовані системами розселення: райони-ядра (центральні райони), зростаючі райони (периферійні або напівпериферійні, які знаходяться в територіальній близькості до центру та отримують від нього імпульси розвитку), райони нового освоєння та депресивні райони (периферійні, що майже не мають зв'язку з центром та не зазнають його

впливу). Характер взаємодії між центром та периферією визначає спрямованість інформаційних, фінансових, товарних зв'язків, міграції трудових ресурсів. На базі теорії «центр-периферія» Дж. Фрідманом здійснена спроба побудови загальної теорії регіонального розвитку, яка виявляла причинність нерівномірного розвитку території саме в поляризаційних диспропорціях розвитку між ядрами розселення та периферією [174, 175].

На основі розробок Дж. Фрідмана було сформовано світ-системний підхід І. Валлерстайна, який розглядає розвиток історії та економіки світу як взаємодію центрів та периферії в диференційованих світових економіках, що обумовлює перерозподіл ресурсів від периферії до центру, зокрема експлуатацію центрами периферійних територій. За І. Валлерстайном, розвиток представлений категорією існуючих або функціонуючих у минулому «соціальних систем», утворення яких зумовлює територіальний поділ праці [193].

Ф. Броделем було визначено складові світової економіки: географічний простір, центр, який у свою чергу поділяється на ряд радіальних зон: центр, середня зона, проміжна зона, периферія [10].

Р. Гартшорном у центр географічної науки покладено вивчення місць та аналіз суттєвих відмінностей, які якісно диференціюють райони один від одного; основну мету регіональної політики він вбачає в організації їх функціонування в якості єдиної системи для забезпечення впорядкованого розвитку [178, 179].

В. Шупером була запропонована релятивістська теорія центральних місць, яка дозволила в суспільно-географічних дослідженнях спиратись на взаємозв'язок між розселенням та простором, формалізувати дослідження систем розселення. За В. Шупером, будь-яке виділення зон впливу центральних місць на основі двох або більше функцій є умовним [162, 163].

П. Тойн та П. Ньюби пропонують відмінний від В. Шупера погляд: при нечітко фіксованих центральних містах сукупність функцій у різноманітних місцях є більш динамічною [132].

За Ж.-Р. Будвілем, полюси зростання можна класифікувати як дрібні, класичні, та промислові міста, а також великі міські агломерації та полюси інтеграції, хоча автономний розвиток є можливим лише для верхніх ієрархічних рівнів, тоді як зростання нижчих рівнів може бути обумовлене переважно процесами дифузії нововведень [172].

В. Бунге зроблено припущення, що найчастіше центри тяжіння на території розміщуються таким чином, щоб мінімізувати загальні витрати на переміщення за припущенням, що центри розміщуються на території з однорідними транспортними умовами, тобто реальні відстані співпадають з геометричними [11]. У випадку рівномірного розселення населення центри повинні розташовуватись у межах правильної гексагональної решітки (за В. Кристаллером). В. Бунге сформульовано гіпотезу, що практичне застосування теорії В. Кристаллера є можливим лише у випадку постійної щільності розселення населення.

С. Гусейном-Заде представлено моделі розміщення однорівневої системи центрів на території із змінною чисельністю населення, розміщення населення в зоні впливу міста, модель ієрархічної системи адміністративно-територіального поділу, модель розміщення ієрархічної системи центрів [19]. Науковий доробок С. Гусейна-Заде має практичне значення, адже розроблені ним моделі можуть бути успішно використані при дослідженні реальних систем розселення різних ієрархічних рівнів, у тому числі – регіональних систем розселення.

Ф. Ауербахом було сформульовано гіпотезу емпіричної залежності між розміром міста та його рангом в ієрархії міст регіону, яка була допрацьована Дж. К. Зіпфом у відношенні до розподілу економічних сил («правило Зіпфа») [171, 194]. Зазначені розробки було уточнено Ю. Медведковим, який додав «коефіцієнт першості головного міста» з метою врахування особливостей систем розселення [79]. Правило Зіпфа-Медведкова іде врозріз із теорією В. Кристаллера, проте в їх синтезі можна виявити, що на початкових стадіях формування системи розселення вектор її еволюції спрямований до симетрії,

яка описується правилом Зіпфа-Медведкова, а в ході просторового розвитку вона починає розвиватися в симетрії, описаній В. Кристаллером.

У роботах В. Покшишевського значну увагу приділено питанням розселення населення, зокрема розробці проблем первинного освоєння території, міграційним процесам, розвитку міст та процесам урбанізації; ним проведено дослідження впливу природних факторів на розвиток міст та містопланування в цілому. Важливим аспектом наукового доробку В. Покшишевського є вивчення проблеми регіональних центрів, особливостей їх підпорядкування та визначення ролі «другого міста» у формуванні та розвитку міської агломерації, що безпосередньо пов'язане із практичним застосуванням теорії «полюсів росту» [111].

У монографії В. Покшишевського розглянуто закономірності міграції населення, особливості урбанізаційних процесів та взаємозв'язок систем розселення з територіальною організацією виробництва, що свідчить про їх визначну роль у розвитку господарства [111]. Вагомим внеском у теорію систем розселення є доробок В. Покшишевського стосовно можливості районування території країн або адміністративних одиниць у залежності від рівня та типу організації населення (система, мережа).

С. Тарховим розроблено методи нетрадиційних центрографічних досліджень систем розселення [131].

Т. Гегерстрандом розроблено теорію «дифузії інновацій», серед основних постулатів якої зазначається, що територіальна дифузія інновацій може бути змодельована та має певні закони розповсюдження; є визначальним фактором у виявленні міграційного ефекту для «центр-периферійних» відносин, а її швидкість залежить не від геометричної відстані, а від властивостей певних міст [177].

Еволюційні процеси в системах розселення розкриті в роботах А. Важеніна, зокрема проаналізовано взаємозв'язок еволюції систем розселення та розвитку урбанізаційних процесів, визначена стійкість систем центральних місць. На відміну від класичних та релятивістських теорій центральних місць,

що розглядають системи розселення в статистиці, А. Важенін охарактеризував реальну динаміку систем розселення, застосувавши проміжні ієрархії та пов'язавши еволюцію систем розселення з процесами урбанізації [12, с. 26].

Б. Хорєвим схарактеризовано основні історичні типи розселення населення, враховано розміри поселень, характер розміщення по території, рухливість населення в залежності від суспільно-економічних формацій, форм власності, рівня поділу праці між містом та селом [155, 156].

С. Ниммик було встановлено особливості територіальної організації суспільства, поглиблено використання системного підходу в дослідженні систем розселення. Нею запропоновано розглядати розселення населення в якості єдиної системи, що охоплює як міські, так і сільські населені пункти. Саме концепція системності дозволила обґрунтувати, що система розселення є каркасом районоформування. Також С. Ниммик було використано теорію «центр-периферія» для визначення центрального місця в якості концентратора районоформування. Теоретичні та практичні концепти систем розселення у взаємодії з теорією районування, розроблені С. Ниммик, склали базисну основу ієрархічної впорядкованості та структурно-просторової організації суспільства [77].

І. Гурза в роботі «Теорія міста» наголошує на виключній ролі транспортного забезпечення в розвитку систем розселення. У трансформаціях систем розселення І. Гурза вбачає необхідним індивідуальний підхід до кожного регіону, враховуючи існуючу структуру розселення, специфіку виробництва населених пунктів та природні умови. Концентрація населення повинна підтримуватись за рахунок покращення якості життя, покращення інфраструктури та рівня обслуговування. Оптимальним для регіону І. Гурза визначив поліцентричний тип розвитку [18].

Г. Лаппо розглядає міста та системи розселення в аспекті містобудування. Ним запропоновано концепції розвитку міст та систем розселення. Ключовою ідеєю концепції розвитку міста є поєднання функцій, що виконується містом, їх масштаб та територіальна орієнтація. У концепції розселення Г. Лаппо

наголошує на тому, що невизначеність у прогнозах трансформації систем розселення обумовлює розробку одночасно декількох траєкторій розвитку систем розселення, забезпечення варіативності розвитку систем різних ієрархічних рівнів [73].

Б. Маліш у працях, присвячених урбаністиці, розглядає прогностичні аспекти розвитку систем розселення, систему методичних та методологічних підходів для дослідження розселення населення та застосування отриманих результатів у територіальному плануванні [76].

П. Полян розкрив особливості застосування системно-структурної парадигми відносно до систем розселення, методологічний апарат дослідження територіальних структур, особливості дослідження опорних каркасів розселення, визначив роль транспортного забезпечення для розвитку системи розселення [112].

Г. Рідевським розглянуто центр-периферійні процеси та їх роль у розвитку процесів урбанізації та трансформації систем розселення; дослідження зміни територіальних структур господарювання у відповідності до еволюції систем розселення [119],

Ю. Пітюренку належать ґрунтовний наробок щодо термінологічного, методологічного апарату дослідження систем розселення: ним проведено типологію систем розселення, функціонально-системну типологію міст, розроблено нові методи аналізу систем розселення різних ієрархічних рівнів, визначено закономірності та поглиблено концепцію взаємозалежності розвитку систем розселення та рівня продуктивності господарства регіону [105, 108].

В. Яворська розглядає типи систем розселення як одну із складових, що характеризує регіональні геодемографічні процеси в Україні, нею здійснено якісний перехід у суспільно-географічних дослідженнях від традиційних територіальних систем розселення, що формуються на основі адміністративно-територіального поділу, до генетичних систем розселення, сформованих на історико-географічних підвалинах [165-169].

О. Топчієв наголошує на тому, що реальний географічний простір знаходить своє вираження в географічних об'єктах, тому комплексна оцінка таких територіальних елементів, як населені пункти має проходити з врахуванням не тільки їх топологічних та метричних характеристик, а й безпосередньо кількісних та якісних характеристик об'єктів і їх взаємозв'язків, та виділення на їх основі часткових просторів, що можна представити як регіональні системи розселення [133].

Ретроспективні дослідження регіональних систем розселення наведені у працях таких вітчизняних економіко-географів як В. Круль та В. Джаман.

В. Джаманом розроблено суспільно-географічні основи дослідження регіональних систем розселення, проаналізовано проблеми розселення на прикладі Західноукраїнської системи розселення, систематизовано та виділено основні етапи дослідження регіональних систем розселення, розроблено методику розрахунку тісноти зв'язку розселення населення з природно-ресурсним потенціалом. Встановлено відповідність розвитку систем розселення та рівня продуктивності виробничих сил регіону, виділено територіальну структуру Західної регіональної системи розселення України [22, 23].

У дослідженнях В. Круля представлено понятійно-термінологічний апарат дослідження поселень та регіональних систем розселення, охарактеризовано процес утворення поселень у межах історико-географічної зони Західної України, виявлено чинники формування поселень [65-69].

М. Паламарчуком розроблено теоретичні засади дослідження територіальної організації суспільства та досліджено системи розселення в якості його складових, запропоновано шляхи раціонального розвитку територіальної організації суспільства, у тому числі за рахунок трансформації та еволюції систем розселення [102].

У роботах А. Доценка представлено комплексну характеристику територіальної організації системи розселення, різноманітні типи трансформаційних та інтегративних процесів у розвитку розселення населення,

вперше запропоновано схему районування національної системи розселення України, обґрунтовано її ієрархічну структуру [27, 28].

У дослідженнях В. Поручинського представлено поняттєво-термінологічний апарат дослідження систем розселення, проведено їх ієрархічний поділ та визначено види зв'язків між ними; розкрито особливості формування систем розселення в Україні. В. Поручинським визначено взаємозв'язок між природними територіальними комплексами та особливостями систем розселення [114, 115].

У роботах Л. Заставецької встановлено головні риси функціонування систем розселення в ході трансформаційних процесів у суспільстві, зокрема в агропромисловому регіоні.

Л. Заставецькою обґрунтовано тенденції еволюції регіональної системи розселення Тернопільської області, зокрема процеси децентралізації та взаємної субординованості ієрархічних систем регіону [34-36].

У дослідженнях Т. Кравцової розглянуто питання трансформації регіональних систем розселення, розроблено методичні підходи до комплексної оцінки трансформаційних процесів у розселенні регіону з урахуванням механізму ринкового господарювання, що дозволяє оцінити потенціал системи розселення регіону [43].

У роботах К. Мезенцева, Г. Підгрушного, Н. Мезенцевої розкрито наукові підходи до вивчення суспільно-просторової нерівномірності та поляризованості розвитку регіонів України, демографічні трансформації з часів незалежності. Особливу увагу приділено зміні територіальної організації суспільства за рахунок оптимізації за ієрархічним принципом мережі полюсів зростання, яка у свою чергу є основою соціально-економічного розвитку регіонів усіх рівнів [80, 138].

Вітчизняні центр-периферійні дослідження представлені в дисертаційних дослідженнях І. Пилипенка та Є. Маруняк. У дисертаційному дослідженні І. Пилипенка розкрито суспільно-географічну основу категорії «центр-периферія», роль центр-периферійної організації у формуванні територіальних

структур різного рівня, розроблено науково-методологічний підхід топологічного аналізу геопростору на регіональному рівні [104]. Є. Маруняк розроблено методику оцінки просторового розвитку для різних ієрархічних рівнів та концепцію інтегрованого процесу геопланування в Україні [78].

Сучасні закордонні дослідження систем розселення акцентують увагу на практичному значенні дослідження систем розселення та полюсів росту.

У роботі Г. Макгранана та ін. досліджено особливості розвитку поселень, зокрема міст, у прибережних зонах та модифікації форм розселення населення в аспекті глобальних кліматичних змін. У роботі визначено, що міста є центрами економічного зростання та центрами розвитку виробництва, концентрації населення [184].

У роботі Єндрю Дж. Татема та ін. досліджено особливості систем розселення та їх вплив на поширення малярії, взаємозалежність інтенсивності урбанізаційних процесів та рівня захворюваності [192]. У роботі використано глобальні демографічні бази даних для виявлення взаємозв'язку між щільністю розселення та швидкістю передачі вірусів у Африці, Америці та Азії. Проблемою в картографуванні даних процесів та явищ представлено невизначеність щодо категорії «міська територія», а отже й урбанізаційних процесів. Авторами в дослідженні виділено «міський» клас об'єктів, «приміські» райони сформовані навколо міст, що вирізняються високою щільністю, усі інші об'єкти визначено як «сільські». Представлено взаємозалежність між міським розселенням та рівнем захворюваності за допомогою ПС-аналізу та соціального опитування, у ході якого виявлено різнобіжність у авторській ідентифікації міських територій та самоідентифікації місцевих жителів.

Дослідженню територіальних структур Румунії присвячено роботу Д. Пептенату та ін., де розкрито, як у ході розвитку зв'язків між містами та їх сусідніми просторами утворюються надзвичайно складні територіальні структури, які потребують особливої уваги фахівців та управлінців. У дослідженні акцентується увага на важливості центрів регіонального розвитку в

організації простору завдяки поляризовуючому впливу міста на економічні активи сусідніх територіальних систем. Особливу увагу приділено ролі підприємницького сектора в організації простору. Структурні осі, які утворюються концентрацією підприємств, виділяються у сферах міського впливу через значно більшу територіальну складність, ніж у навколишніх просторах [189]. Центри поляризації впорядковано за ієрархією з точки зору поляризаційної потужності, розрахованої за допомогою таких критеріїв: розміру та демографічної привабливості, рівня економічного розвитку та конкурентоспроможності, кількості міст нижчого рівня в області впливу, територіальної репрезентативності та перспективи підтримки консолідації регіональної системи населених пунктів.

1.1.2. Дослідження населення Харківської області. Населенню Харківської області та заселенсько-розселенським процесам на її території присвячено роботи Д. Багалія, Є. Альбовського, А. Голікова, К. Немця, Л. Немець, К. Сегіди, А. Вишневського, Л. Биченко, В. Яворської.

Процес формування сучасної території Харківщини та особливості її заселення розкриті й узагальнені в роботах Д. Багалія. Одним із його фундаментальних творів, що описує історію Харківської області, є «Історія Слобідської України», де викладені матеріали, що характеризують процеси колонізації Слобожанщини, природні умови краю та їх вплив на процес заселення і розвиток господарства у XV – XIX ст. [5, 6]. Особливе значення має опис історії заселення краю, виникнення міст Слобожанщини та характеру земельних відносин в регіоні. Автор виокремлює саме ті риси Слобожанщини, що відрізняли дану територію від інших регіонів українських та російських земель, приділяє увагу опису торгових та економічних відносин регіону [6].

Є. Альбовському належить авторство твору «История Харьковского Слободского козацкого полка», де основна увага приділена особливостям та причинам заселення регіону представниками козацтва, господарському освоєнню території [2].

У багатотомній праці «Історії міст і сіл Української РСР» (за редакцією П. Тронька та ін.) значну увагу приділено висвітленню процесів формування поселень, заснованих іноземними мігрантами та їх ролі в господарському розвитку краю, представлено матеріали з історії розвитку поселень усіх областей України, у тому числі й Харківської області [40].

А. Голіковим розроблено математичні методи дослідження населення та систем розселення, сформульовано основні принципи розселення населення, розкрито особливості системи розселення Харківської області [17].

У колективній монографії К. Нємця, Л. Немець та К. Сегіди представлено суспільно-географічне дослідження демографічного розвитку Харківського регіону, виявлено специфіку формування й сучасні тенденції просторово-часових змін у відтворенні населення регіону, запропоновано заходи та рекомендації для регулювання демографічного розвитку Харківської області [93].

К. Сегідою розроблено й обґрунтовано концепцію регіональної геодемографічної системи, розглянуто особливості її самоорганізації й саморозвитку, виявлено просторові аспекти розподілу демографічних процесів та явищ на території Харківської області, виконано типізацію міст та районів регіону за особливостями геодемографічних систем [123, 124].

У роботах А. Вишневського представлено теоретико-методологічні основи дослідження міських агломерацій, встановлені ним при дослідженні Харківської агломерації, зокрема досліджено економічні проблеми міст та агломераційних утворень [13, 14].

У дисертаційному дослідженні Л. Биченко проведено діагностику соціально-економічного розвитку центру й периферії Харківської області, розкрито методичний підхід до визначення пріоритетів розвитку Харківської області [7].

У роботах Л. Танцюри розкрито концептуальні засади розвитку системи розселення Східного регіону України, до якого віднесено й Харківську область [130].

Геодемографічні аспекти розвитку Харківської області розкрито в монографії В. Яворської, де представлено типізацію областей України з огляду на особливості розселення, рівень урбанізованості території, природний та механічний рух населення [168].

Отже, населення, історичні аспекти формування системи розселення Харківської області розглядались багатьма науковцями, але переважно в комплексі геопросторових досліджень або геодемографічної характеристики регіону, і безпосередньо система розселення не виступала самостійним об'єктом дослідження. Проте, для аналізу процесів територіальної організації господарства, інфраструктури та раціонального використання природно-ресурсного потенціалу території важливе значення мають саме просторово-часові особливості формування систем розселення та перспективи їх розвитку.

1.2. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження

Поняття «розселення населення» є одним із фундаментальних у суспільній географії. Існує декілька основних підходів до його трактування.

В. Покшишевський пропонує розглядати розселення як у якості «процесу послідовного зайняття населенням території», так і безпосередньо «розподілу населення на місцевості та форм його територіальної організації у вигляді населених місць» – результат даного процесу [111].

У роботі Б. Хорєва та С. Смидовича під розселенням розуміється форма просторової організації суспільства [155].

О. Шаблій зазначає, що «...розселення – це одна з головних категорій суспільної географії, яка в широкому розумінні означає просторову форму територіальної організації суспільства, є не тільки процесом, а і його станом у певний час» [159, с. 39].

На думку М. Джамана та В. Єрмакова, розселення є однією з головних форм взаємодії населення та території і має характер суспільно-географічного процесу, тобто включає в себе аспект динаміки в просторово-часовому вимірі.

Основною особливістю розселення є відповідність його форм способу організації суспільства, рівню розвитку виробництва та ін. [22].

На думку Т. Кравцової, поняття «розселення населення» варто позиціонувати не лише як розміщення населення на території та утворення різних форм і типів його просторового розміщення, а і як єдність таких взаємопов'язаних між собою аспектів: просторового, функціонального та управлінського, а елементом розселення на локальному рівні пропонує вважати домогосподарства в якості суб'єкта розселенської поведінки [43].

С. Щеглюк з точки зору теорії економічної географії та регіональної економіки визначає розселення і як процес у просторі та часі, так і в якості його результату – територіального розміщення населення та наголошує на важливості його конкретизації та уточнення [164].

З економічної точки зору інтерпретація терміну «розселення» запропонована У. Садовою – розселення можна розуміти як об'єкт регіональної політики через призму економічних, адміністративних, соціальних важелів на шляху підтримки його рівноваги [120].

Г. Лаппо наголошує на взаємозалежності між територіальною диференціацією умов (природних, історико-культурних, національно-демографічних та соціально-економічних) та розселенням населення, яке у свою чергу також може виступати чинником територіальної диференціації та її поглиблення. Якщо провести спробу умовного розчленування розселення, то можна отримати ареали з відмінним характером розселення за такими показниками, як: величина поселень, щільність їх мережі, ієрархічність, рівномірність та нерівномірність, рівень концентрації населення та ступінь прояву центрів розселення різних категорій, за допомогою чого можна виявити територіальні урбанізаційні структури [73].

М. Дьомін та О. Сингаївська класифікують розселення в залежності від його масштабності на такі види: 1) окреме житло, індивідуальний житловий будинок (квартира); 2) населений пункт; 3) територіальні системи розселення [29, с. 50].

За М. Джаманом, розселення населення виступає однією з головних форм взаємодії населення та території і має характер суспільно-географічного процесу (включає в себе аспект динаміки у просторово-часовому вимірі) [24]. Л. Заставецька розглядає розселення як процес концентрації населення і населених пунктів на певній території [35].

За Я. Жупанським, розселення населення – це розміщення населення на певній території і форми його територіальної організації у вигляді системи поселень з їх взаємовідношеннями [30].

О. Топчієв формулює визначення розселення як процес поширення населення по території, але з іншого боку, визначає розселення як зміни розподілу населення в межах великого міста чи міської агломерації [133].

В. Яворська визначає термін розселення як історично сформовану, територіально організовану мережу поселень, між якими існують стійкі зв'язки (виробничі, соціальні, побутові, адміністративні й ін.) та наявний розподіл функцій відповідно до місця й ролі населених пунктів. Базовими поняттями розселення населення В. Яворська визначає функціональний тип поселення та систему розселення. Розселення можна умовно класифікувати на сільське та міське з огляду на зайнятість населення у виробничій або сільськогосподарській діяльності. Проте, зазначені форми розселення мають загальну просторову структуру та інтенсивно взаємодіють [167].

М. Дьомін визначає розселення як фундаментальну категорію містобудівної теорії. За даною теорією, розселення характеризують два явища: динамічний процес, що включає тенденції територіальної концентрації населення, та власне результат – статичний стан просторових форм розміщення населення [21]. У містобудуванні розселення представлено наступними категоріями: типи розселення (міське, сільське), форми розселення (компактні або дисперсні) [21, с. 3-4].

За Ю. Сологубом, розселення населення – це процес заселення нових територій та формування територіальної сукупності поселень, що перебувають у стані постійних змін на основі взаємовідносин [128].

А. Голіковим розроблено основні принципи розселення населення [17]:

- самодостатність розселення шляхом саморозвитку, самоуправління та самоорганізації;
- збалансованість розселення, яка визначає забезпечення пропорційності структури поселенської мережі як міської, так і сільської;
- системність розселення: поступове заміщення ізольованого розвитку поселень на взаємозалежне системне, що досягається завдяки посиленню економічних, соціальних та демографічних зв'язків;
- соціальна орієнтація розселення, яка набула значного поширення у ХХ ст.;
- екологічна рівновага розселення та сталий розвиток поселень.

Отже, аналізуючи викладене, пропонуємо розглядати систему розселення за такими основними категоріями, як передумови формування системи розселення, форми розселення, чинники розселення населення, ієрархічні рівні розселення, трансформаційні етапи розселення населення, аспекти розселення (рис. 1.1).

Передумови розселення населення умовно можна розділити на два порядки: перший – первинний, та другий – похідний. Основними первинними складовими розселення населення можна вважати територію, населення та природне середовище, що є простором взаємодії населення і території.

У ході взаємодії трьох зазначених елементів, процесу господарського освоєння регіону, природне середовище під дією антропогенних чинників починає трансформуватись у матеріальне середовище, елементи якого продукує вже не тільки природа, а й населення. У ході розвитку торговельних відносин, побудови моделей міжособистісних відносин на цьому підґрунті середовище поступово трансформується в економічне з орієнтацією на виробництво та прибуток від нього. Із часом середовище трансформується в соціальне, у якому перше місце посідає рівень та якість життя людини.

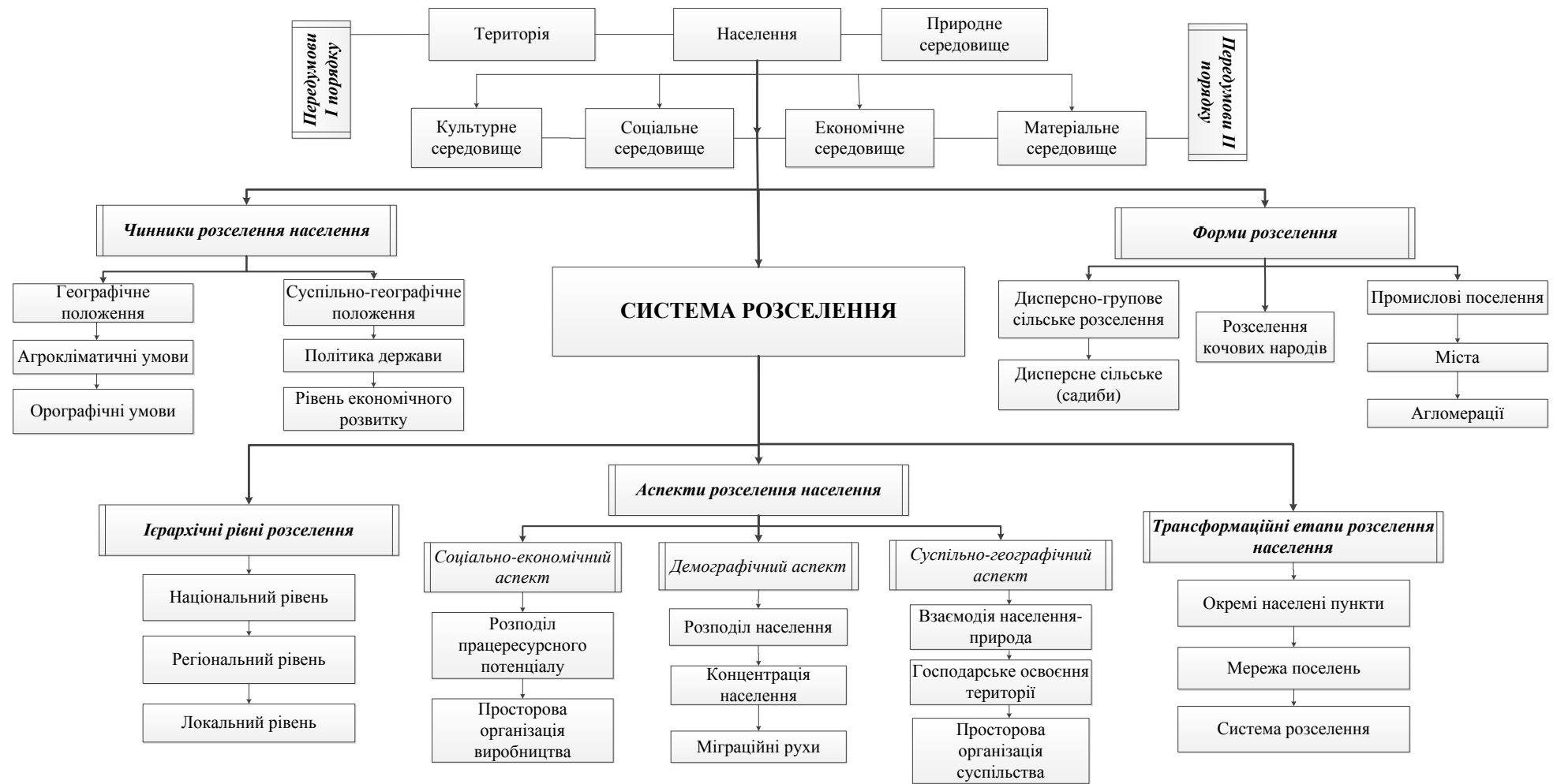

Рис. 1.1. Структурна схема системи розселення
(узагальнено автором за даними [26, 52, 113, 115, 168])

Наступним етапом розвитку виступає культурне середовище, яке забезпечує реалізацію не тільки життєдіяльності (як соціальне), а й духовних потреб населення. Узагальнивши основні чинники розселення населення, хочемо виділити наступні: географічне положення, агрокліматичні умови, орографічні умови території, суспільно-географічне положення, політику держави (примусове переселення, заходи екістичної політики, зокрема податкове регулювання) та рівень економічного розвитку території.

Географічне положення безпосередньо визначає просторове розміщення системи розселення, в той час як суспільно-географічне положення дозволяє дослідити взаємозв'язки досліджуваної системи розселення з іншими регіональними та локальними системами, з якими вона має транспортні, комунікаційні та інші зв'язки. Агрокліматичні умови значно впливають на утворення населених пунктів, адже саме від них залежить сільськогосподарська діяльність населення та її продуктивність. Орографічні умови впливають не тільки на виникнення населених пунктів, а й на наявність та інтенсивність комунікаційних, транспортних зв'язків як між елементами системи розселення, так і з зовнішнім середовищем.

Політика держави впливає на суспільно-географічні процеси, які забезпечують стійкість існування населених пунктів. До таких процесів належать примусове заселення, міграційна політика, демографічна політика. Рівень економічного розвитку визначає добробут та якість життя населення. Саме низький рівень економічного розвитку обумовлює появу депресивних території, просторову нерівномірність регіонального розвитку, зникнення хуторів та малих сіл. Чинники розселення населення мають комплексний вплив на формування та розвиток регіональної системи розселення. Серед ієрархічних рівнів розселення населення пропонуємо виділити національний, регіональний та локальний.

До основних форм розселення варто віднести розселення кочових народів, яке є неусталеним та тимчасовим, дисперсно-групове сільське розселення та дисперсне сільське розселення (постійний тип поселень, проте

має середній рівень стійкості), промислові поселення, які виникають близько родовищ корисних копалин, мають середній рівень стійкості, та міста, які є найбільш стійкими територіальними утвореннями.

На нашу думку, варто виділяти такі аспекти розселення населення, як суспільно-географічний, соціально-економічний та демографічний.

У дослідженні регіональних систем розселення елементарними категоріями варто вважати населені пункти (хутори, села, селища міського типу, міста, агломерації) та їх сукупності різних ієрархічних рівнів та типів (територіальні системи, розселенські мережі та ін.), функціональні зв'язки між ними [52]. Поняття «поселення» має багато трактувань. В. Круль ототожнює поняття «поселення» та «населений пункт» і визначає як «результат розміщення населення по території, що є похідною розселенської функції людини». В. Круль акцентує увагу на тому, що населений пункт є результатом заселенсько-розселенських процесів, фокусує людність та забезпечує нормальну життєдіяльність населення.

Є. Алаєв визначає поселення як територіально цілісний і компактний ареал концентрації населення з усіма необхідними умовами для життя, праці та відпочинку людей [1]. Б. Хорєв та С. Смідович пропонують розуміти термін «поселення» як місце концентрації соціально-економічної діяльності населення, місце яке, як правило, має географічну назву [155].

У колективній монографії під редакцією Т. Заяць поселення є базовим місцем проживання населення, стійкою формою організації суспільства, має системні ознаки (цілісність, відкритість, динамічність), виконує широкий спектр функцій та має різний рівень інтегрованості до систем вищих ієрархічних рівнів (мереж та систем розселення) у залежності до інтенсивності виконуваних взаємозв'язків. Окремі поселення здатні утворювати системи за умови виконання виробничих, соціальних та управлінських функцій, а також посилення взаємозв'язків у процесі соціально-економічного розвитку [134].

Автори наголошують на тому, що ознаками поселення є [134, с. 21]:

- обов'язкова територіальність;

- конфігурація компонентів, їхня концентрація;
- людність (наявності постійних або тимчасових жителів);
- життєдіяльність населення, орієнтована на організацію економічної діяльності для забезпечення матеріальних та духовних потреб.

Л. Шабашова вбачає поселення (населений пункт) первинною одиницею розміщення населення на будь-якій території; сукупність матеріальних форм проживання людей, а також місць прикладання праці, об'єктів виробничої і невиробничої інфраструктури, що характеризується просторовою обмеженістю, територіальною спільністю структурних елементів та назвою [158].

За О. Шаблієм, населений пункт - це геопросторово цілісна і компактна концентрація населення разом із засобами його життєдіяльності [159].

В. Джаман пропонує розширене тлумачення терміну поселення: локальний осередок проживання людей, що являє собою сукупність таких елементів, як населення (постійне або тимчасове), територія, житлові, господарські та виробничі будівлі й необхідна для життєзабезпечення інфраструктура (транспорт, сфера обслуговування) [22].

У предметній області містобудування Н. Дьомін визначає сенс терміну поселення у прямій залежності від виконуваних функцій: як основну функцію поселення він вбачає житлову, тому системоформуючим чинником будь-якого поселення незалежно від його типу та функціонального призначення є селітебна територія. Разом із тим, поселення є не тільки простою сукупністю житлового фонду, що поєднані поняттям селітеби, із місцями прикладання праці, закладами сфери обслуговування, системами комунікації, а й первинною одиницею розселення населення. Критерієм, що визначає окреме поселення, є відстань до сусіднього поселення – більше 2 км та кількість ліній зв'язку – доріг, інженерних комунікацій.

Н. Дьомін наводить дефініцію «форми поселень», під якою розуміє «..конфігурацію житлових територій, яка складається із скупчення окремих поселень та може бути класифікована як компактна, лінійна або конгломеративна» [29, с. 5].

О. Топчієв, розкриваючи передумови формування поселень, відводить важливу роль цінностям та критеріям тогочасного суспільства, серед яких визначає транспортно-географічні, природно-ресурсні, етнокультурні, політичні (управлінські), економічні та екологічні, рівень впливу кожного з яких у кожному окремому випадку буде різним. Серед категорій, що характеризують поселення, важливим є його природно-географічне місцеположення, яке безпосередньо впливає на розмір, форму та конфігурацію населеного пункту. Кожне поселення виконує певні функції, специфіка яких змінюється кількісно й якісно в ході господарського розвитку, що, у свою чергу, створює передумови для зміни критеріїв розміщення поселень різних рангів і типів. [133, с. 60].

Більшість трактувань дефініції «поселення» акцентують увагу на територіальній приналежності, людної, наявності системних ознак (цілісність, відкритість, динамічність, стійкість) утворення, чітко визначеній площі компактного розміщення населення з гідним рівнем життя населення, соціальним обслуговуванням та інфраструктурним забезпеченням (рис. 1.2). Як правило, поселення, що мають значну людність, відповідно виконують більшу кількість зазначених функцій, мають вищий адміністративний статус [168].

Ефективна реалізація зазначених функцій та подальший розвиток поселень, інтенсифікація взаємозв'язків між ними за рахунок транспортно-комунікаційного, інформаційного та міграційного обміну зумовлює формування мережі поселень. В. Покшишевський визначає мережу поселень як «..сукупність дискретних населених пунктів (у тому числі ізольованих) на певній території» [111 с. 23]. За Є. Алаєвим, мережа розселення це - «..сукупність поселень полігону (таксону), яка має територіальну впорядкованість, розмірну класифікацію і основну типологію (поділ на міські та неміські поселення)» [1, с. 217- 218].

В. Яворська наводить схожий термін «поселенська мережа», формуванню якої сприяє процес тривалого освоєння території [167].

Рис. 1.2. Функції поселень
(побудовано та уточнено автором за даними [134, 168])

Варто зазначити, що поняття «мережа розселення» та «система розселення» не є тотожними. Г. Лаппо зауважує, що «...система розселення формується на основі розселенської мережі лише за умови утворення складних ієрархічних зв'язків між елементами даної системи, з точки зору функціонування мережа є досить інертною, система – динамічною» [73, с. 173].

За В. Поручинським, перехід від простої сукупності населених пунктів (розселенської мережі) до системи розселення є якісним кроком у еволюції територіальної організації життя суспільства – формуванні системи розселення [115].

В. Бондар звертає увагу на принципові відмінності між термінами «мережа розселення» та «система розселення», адже під мережею розселення розуміють сукупність населених пунктів (включаючи ізольовані), які вирізняються значною інертністю та консерватизмом, а система розселення характеризує ієрархію населених пунктів різної людності та виконуваних ними функцій, спираючись при цьому на всю сукупність просторових зв'язків: виробничих, соціально-культурних, науково-освітніх, інформаційних, рекреаційних тощо [8, с 47].

За Л. Заставецькою, мережа поселень характеризується певною автономністю поселень з незначним розвитком розселенських зв'язків, а система розселення являє собою сукупність різних за людністю і функціями населених пунктів, між якими існують різні типи та види взаємозв'язків [35].

О. Топчієв наводить термін «сітка розселення» («сітка поселень»), під якою розуміє «...сукупність поселень таксона, яка має територіальну впорядкованість, розмірну класифікацію й основну типізацію (поділ на міські та інші поселення), відмінний від терміну «система розселення» [133, с .71].

У сучасних суспільно-географічних дослідженнях найбільш вживаним є саме поняття «система розселення», що зумовлено нормативною-правовою документацією України, зокрема Генеральною Схемою планування території України (2002 р.), та власне ємністю і змістом даного поняття [25].

За Є. Перциком, основними чинниками формування територіальних суспільних систем і, зокрема систем розселення, є [103, с. 41]:

- спільність виробничих і транспортних зв'язків;
- єдність системи населених пунктів і демографічних зв'язків;
- єдність соціальної інфраструктури;
- спільність природокористування та природоохоронної діяльності;
- єдність системи інформації;
- спільність централізації управління автономними об'єктами систем.

С. Добровольською, В. Крулем та Г. Круль запропоновано принципи формування систем розселення, які закладені історично, і залежать від місцевих соціально-економічних та природних факторів [26]:

- інтенсивність зв'язків між населеними пунктами (трудових, виробничих, культурних, адміністративних, торговельних);
- щільність населення та густота системи розселення;
- співвідношення чисельності населення в населених пунктах різних рангів.

Л. Заставецька виділяє наступні стадії розвитку територіальних систем розселення:

- формування мережі поселень;
- зародження системи розселення;
- розквіт системи розселення;
- трансформація системи розселення;
- формування системи розселення на якісно новій основі [36].

Т. Кравцова пропонує під «трансформацією розселення населення» розуміти процес, що включає якісні й кількісні зміни просторової, функціональної та управлінської структури поселенської мережі, форм зосередження поселень із врахуванням дії умов і факторів, що змінюють середовище життєдіяльності населення. На її думку, трансформаційні процеси відбуваються під дією наступних груп чинників:

- демографічних (динамічні зміни чисельності населення);

- соціальних (рівень зайнятості населення, наявність житла, розвиток мережі соціальних закладів освіти, культури, спорту та охорони здоров'я, розвиток людського потенціалу);
- економічних (наявність чи відсутність містоформуючих підприємств);
- транспортно-інфраструктурних (розвиток транспортної та інженерної мереж);
- інноваційних (при якісно новому рівні наукового розвитку) [43, с. 20].

В. Яворська зазначає, що саме система розселення зазвичай виступає одиницею просторової систематики розселення та характеризується розселенською цілісністю множини поселень, зв'язки між якими помітно перевищують за інтенсивністю зовнішні контакти цих поселень, а сформованість та функціонування системи розселення певною мірою демонструє рівень розвитку суспільства [166].

Проаналізуємо використання поняття «система розселення» та споріднених понять у працях науковців різних предметних напрямів (табл. 1.1):

Таблиця 1.1

Трактування поняття «система розселення» та споріднених понять за різними авторами (побудовано автором)

Автор, рік	Поле дослідження	Термін (споріднений термін)	Визначення	Суспільно-географічне значення
Б. Маліш (1937 р.)	Архітектура, урбанізація	Мережа розселення	«...основний елемент територіального освоєння країни, відображає розміщення населення і зумовлює використання людиною географічного середовища» [76, с. 67].	- територіальна прив'язка; - взаємозв'язок людини та природного середовища.
Г. Лаппо (1969 р.)	Геопланування, містобудування	Система розселення	«...територіально цілісна і функціонально взаємопов'язана сукупність поселень, що формується у міру розвитку виробництва і системи обслуговування в рамках мереж поселень; формується в рамках мереж поселень, виділяючись стійко	- наявність стійкого зв'язку між населеними пунктами; - територіальна цілісність; - вищий рівень розвитку, порівняно з мережею розселення.

			високим рівнем зв'язків між населеними пунктами» [73, с. 173].	
Є. Алаєв (1977 р.)	Теорія суспільної географії	Система розселення	«...територіальне поєднання поселень (без ізольованих поселень), з розподіленими між ними функціями і розвиненими зв'язками (виробничими, соціальними та ін.)» [1, с. 217].	- виключення ізольованих поселень з системи розселення; - розподіл функцій між поселеннями.
Б. Хорєв (1981 р.)	Демографія, народонаселення	Територіальна суспільна система	Складна, субординаційна, вірогідна, система відкритого типу, що розвивається, в якій найголовнішу роль відіграє питання управління її поведінкою і розвитком [155].	- інтерпретація терміну з позиції системного підходу; - управління розвитком системи.
У. Мересте С. Ниммик (1984 р.)	Теорія соціальної географії	Система розселення	«...форма просторового буття суспільства, що містить функціонуючі при відповідних виробничих відносинах виробничі сили» [74, с. 173].	- просторовий аспект розвитку систем розселення; - включення до системи розселення виробничих сил (людей та суспільної праці).
І. Маєргойз (1987 р.)	Географія міст	Система розселення	Сукупність в певний спосіб взаєморозміщених і з'єднаних міських поселень, що перебувають в складній взаємодії у процесі свого розвитку і функціонування [75].	- включення до системи розселення лише міських поселень; - наявність взаємозв'язку між поселеннями.
П. Полян (1990 р.)	Розселення, урбанізація	Опорний каркас розселення	Сукупність найбільш динамічних і прогресивних ланок розселення та фактор, який визначає подальші зміни в розселенні в цілому [112].	- приналежність до опорного каркасу розселення найбільш динамічних і прогресивних ланок; - важлива роль у динаміці розселення.
Є. Перцик (1999 р.)	Урбаністика, геопланування, архітектура	Система розселення	Системи розселення виступають підсистемами економічних районів і як такі є головним об'єктом проектування, планування	- інтерпретація систем розселення через економічні райони;

			та управління [103].	- провідна роль систем розселення у проектуванні та управлінні територіями.
О. Топчієв (1994 р.)	Теорія суспільної географії	Система розселення (система поселень)	«...територіальна спільність поселень, між якими існують чіткий розподіл функцій, а також виробничі, соціальні та інші зв'язки» [133, с 193].	- розподіл функцій між поселеннями; - територіальна близькість населених пунктів.
М. Паламарчук (1998 р.)	Теорія економічної та соціальної географії	Територіальна структура	Один з аспектів інтегративної (загальної) структури міст, що визначається сукупністю територіальних відношень між окремими поселеннями (взаєморозташування і доступності, територіальної спільності, територіальної концентрації і місцезнаходження); вона відображає територіальний принцип будови господарства [102].	- визначення поняття через структуру міста; - територіальні відношення між окремими поселеннями; - територіальні структури є територіальним відображенням господарства.
О. Афонін (2003 р.)	Регіональні системи розселення	Територіальна структура розселення	«...просторова побудова територіальної структури розселення складається з різноманітних супідрядних, взаємно розміщених поселень та їх сукупностей» [4, с. 5].	-структурованість розселення; - територіальна структура розселення – просторова її будова, яка складається з різноманітних супідрядних, взаємно розміщених поселень та їх сукупностей. Ієрархічність розселення.
В. Джаман (2004 р.)	Регіональні системи розселення	Територіальна система розселення	«...є складним багатоступеневим функціонально-територіальним різномірним утвореннями – від	- ієрархічність систем розселення; - територіальна ідентифікація поселень та

			національного (загальнодержавного) до локального рівня» [22, с. 7].	функціональні зв'язки між ними.
Я. Жупанський (2006 р.)	Теорія географії	Система розселення	«...територіально цілісна і функціонально взаємопов'язана сукупність поселень з їх соціально-економічними зв'язками» [30, с. 152].	- територіальна прив'язка; - функціональна взаємодія між поселеннями; - наявність соціально-економічних зв'язків між поселеннями.
У. Садова, Л. Шевчук (2007 р.)	Теорія соціальної географії	Система розселення	«...сукупність поселень, одне чи кілька з яких виступають у ролі системоформуючого центру з властивими їм системоутворюючими зв'язками» [120, с. 249].	- наявність у системі розселення «центрів розвитку», що її утворюють.
Ю. Сологуб (2009 р.)	Суспільно-географічні дослідження районних систем розселення	Система розселення	«...територіальне поєднання поселень, між якими існує розподіл функцій, виробничі та соціальні зв'язки» [128, с. 5].	- територіальна прив'язка; - функціональна взаємодія між поселеннями; - наявність виробничих та соціальних зав'язків між поселеннями.
Г. Паскарю (2010 р.)	Дослідження територіальних та розселенських систем	Система розселення	Система розселення - динамічна структура, яка вирізняється концентрацією населення, економічною та культурною діяльністю [188].	- динамічність систем розселення; - структурованість систем розселення; - формування ними певного середовища.
А. Доценко (2010 р.)	Розселення населення	Геопростори та організація розселення	«...сукупність функціонально взаємозв'язаних і об'єднаних структурою управління поселень, у яких створюється сприятливе середовище для життя, праці та відпочинку населення» [27, с. 20].	- наявність управлінської структури; - сприятливе середовище для життя, праці та відпочинку населення.
Л. Шабашова (2010 р.)	Географія населення	Система розселення	«...сукупність населених місць разом із	- територіальна прив'язка;

			ієрархічними зв'язками» [158, с. 44].	- ієрархічність систем розселення.
О. Шаблій (2012 р.)	Теорія суспільної географії	Інтегральна система розселення	Інтегральна система розселення є ієрархічною структурою. складається з міських та сільських поселень, між якими виникають різноманітні зв'язки: демографічні, економічні, соціальні, адміністративно-управлінські [159, с. 17].	- ієрархічність систем розселення; - приналежність до системи розселення міських та сільських населених пунктів; - наявність зв'язків між населеними пунктами.
М. Дьомін, О. Сингаївська (2012 р.)	Архітектура, містобудування	Містобудівна система	Сукупність просторово організованих та взаємопов'язаних матеріальних елементів технічно освоєних територій, які сумісно з природними компонентами формують середовище життєдіяльності населення [29, с. 4].	- представлення містобудівної системи у якості аналога «системи розселення» як середовища життєдіяльності населення.
Р. Чорний (2012 р.)	Працересурсний потенціал	Система населених пунктів	«...система населених пунктів виникає під впливом економічних факторів, у певний момент часу та виступає одним із ключових факторів, що впливає на розвиток та розміщення нових виробництв» [157, с. 198].	- формування системи населених пунктів під дією сукупності певних чинників; - взаємозалежність між розселенням населення та виробничо-економічним розвитком території;
Г. Підгрушний (2013 р.)	Просторової організації суспільства, формування полюсів соціально-економічного зростання	Територіальна організація суспільства	«...зумовлений об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками процес просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, що проявляється у формуванні його	- просторове упорядкування життєдіяльності суспільства; - формування територіальних утворень.

			різноманітних територіальних утворень» [106, с. 49].	
В. Поручинський (2013 р.)	Системи розселення	Система розселення (або система поселень)	«...територіальне поєднання поселень, між якими існує чіткий розподіл функцій (взаємний обмін функціями), виробничі й соціальні зв'язки» [115, с. 90].	- територіальна прив'язка; - функціональна взаємодія між поселеннями; - наявність виробничих та соціальних зв'язків між поселеннями.
В. Яворська (2013 р.)	Геодемографічні процеси у регіонах	Система розселення	«...територіальна сукупність поселень різних рангів і типів, які активно взаємодіють між собою, мають інтенсивні зв'язки у вигляді трудових і побутових поїздок, переміщень товарів і послуг. Такі зв'язки можна встановити і для дуже віддалених поселень» [168, с. 9].	- приналежність до системи розселення поселень різних рангів і типів; - інтенсивні взаємозв'язки між поселеннями.
Л. Заставецька (2013 р.)	Теорія систем розселення	Обласна система розселення	«...заємопов'язане поєднання населених пунктів і їх локально-просторових спільностей в межах обласної територіальної спільності» [36].	- приналежність до системи розселення населених пунктів і їх локально-просторових спільностей.
Д. Пептенату (2015 р.)	Територіальні системи	Територіальна система	Теримодинамічна відкрита система, що має дисипативну структуру та не існує поза енергії, матерії та інформації [189].	- акцентується увага на синергетичних властивостях територіальних систем.
Т. Заяць (2017 р.)	Трансформація сільського розселення	Система розселення	«...динамічна відкрита система взаємопов'язаних поселень, призначенням якої є виконання певного набору соціальних, економічних і управлінських функцій, що забезпечують оптимальні умови існування, відтворення й загального розвитку населення певної території» [134, с. 44].	- інтерпретація терміну з позиції системного підходу; - визначення функції систем розселення через забезпечення оптимальних умов існування населення.

Дослідження систем розселення представлені у працях науковців наступних напрямів [53]:

- теорія суспільної (соціально-економічної) географії (Є. Алаєв, У. Мересте, С. Ниммик, О. Топчієв, М. Паламарчук, Я. Жупанський, У. Садова, Л. Шевчук, О. Шаблій);
- демографія, народонаселення, геодемографія (Б. Хорєв, В. Яворська, Л. Шабашова, Р. Чорний);
- урбаністичні дослідження, геопланування, містобудування (Б. Маліш, Г. Лаппо, Є. Перцик, І. Маєргойз, Н. Дьомін, П. Полян);
- заселенсько-розселенські процеси, теорія систем розселення, просторова організація суспільства (Д. Пептенату, Г. Паскарю, О. Афоніна, В. Джаман, Ю. Сологуб, А. Доценко, Г. Підгрушний, В. Поручинський, Л. Заставецька, Т. Заяць).

Найбільш загальний характер визначення поняття «система розселення» має у роботах дослідників, які є теоретиками суспільної, соціально-економічної географії.

Визначення дослідників даної групи акцентують увагу на територіальних взаємозв'язках між населеними пунктами систем розселення, окремій специфікації функцій для кожного поселення, просторових аспектах розвитку систем розселення та їх ієрархічності.

Дослідники, які є фахівцями з демографії, народонаселення та геодемографії акцентують увагу на тому, що система розселення, в першу чергу, виконує функції концентрації населення в певній територіальній прив'язці. Б. Хорєв зокрема визначає важливим завданням управління системою розселення, її поведінкою і розвитком, враховуючи динамічність демографічних процесів. В. Яворська у якості взаємозв'язків між населеними пунктами у вигляді трудових і побутових поїздок, переміщень товарів і послуг, що відповідає господарській діяльності населення, та на відміну від Є. Алаєва вбачає можливість встановлення подібних зв'язків і для дуже віддалених поселень. Урбаністи, спеціалісти з геопланування та містобудування

акцентують увагу на взаємозв'язку між людиною та природою саме завдяки системі розселення, яка є важливою для проектування та управління територіями, регіонального економічного розвитку.

Спеціалісти в галузі заселенсько-розселенських процесів, систем розселення та просторової організації суспільства звертають увагу на ієрархічність систем розселення, інтенсивну функціональну взаємодію між поселеннями, яка виявляється в наявності виробничих та соціальних зв'язків між поселеннями для забезпечення оптимальних умов існування населення.

На нашу думку, найбільш влучним є розкриття даного поняття з позиції його системних характеристик.

З огляду на проведений аналіз та синтез існуючих інтерпретацій та трактувань поняття «система розселення», пропонуємо розуміти *систему розселення* як територіальну основу та функціональну складову регіональної соціогеосистеми, яка є складною, відкритою, різнорівневою системою населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків [53]. Формування будь-якої системи розселення відбувається під дією *заселенсько-розселенських процесів*, які пропонуємо розуміти як міграційне явище історичного характеру, яке проявляється у переміщенні населення на відповідну територію та розселення по ній з метою постійного проживання та здійснення господарської діяльності [15].

З огляду на те, що формування системи поселень обумовлюється власне історичним процесом заселення регіону та розселенням населення по його території, важливим є визначення поняття «*господарського освоєння території*», під яким пропонуємо розуміти сукупність розселенських процесів та формування взаємообміну в системі «суспільство – природа» на певній території [15]. Засобом господарського освоєння виступає *праця*, а сам процес має *три рівні* – розселенського, сільськогосподарського та промислового освоєння (рис. 1.3) [91].

Рис.1.3. Рівні господарського освоєння території
(побудовано автором [15])

Розселенське освоєння території є первинним рівнем господарського освоєння території, який має опосередкований вплив на навколишнє середовище, у той час як сільськогосподарське та промислове освоєння є вторинними, що передбачають активну господарську діяльність, яка змінює природне середовище своєї життєдіяльності та перетворює його на соціогеопростір.

1.3. Регіональна система розселення як об'єкт дослідження суспільної географії

Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку регіонів обумовлюють необхідність дослідження розвитку систем розселення в територіальному та часовому аспектах саме на мезорівні, що дозволяє узагальнити особливості розвитку локальних поселенських систем та виявити тенденції розвитку національної системи розселення.

Дослідженню регіональних систем розселення присвячено роботи В. Круля (поселення Західної України, Волинської області), В. Джамана (Західна Україна), Л. Заставецької (Тернопільська область), В. Яворської (області України, Одеська область), В. Поручинського (Волинська область), Ю. Сологуба (Київська область), М. Джамана (Полтавська область), О. Афоніної (Чернігівська область). Система розселення Харківської області досліджувалась А. Голіковим, К. Нємцем, Л. Немець та К. Сегідою в аспекті вивчення господарства, економіки та населення регіону, проте не виступала самостійним об'єктом дослідження.

За С. Ниммик, структуру регіональної системи розселення необхідно досліджувати з огляду на її ієрархічний рівень, адже «кожному ієрархічному рівню відповідає своя специфічна функціональна структура» [77, с. 66].

Згідно роботам В. Яворської, у геодемографічних дослідженнях найбільш поширеними є системи розселення таких рівнів [168]:

- 1) національний (загальнодержавний) – єдина система розселення країни;
- 2) регіональний – регіональні системи розселення; субрегіональні та мікрорегіональні системи розселення;
- 3) локальний – локальні системи розселення.

Враховуючи те, що системи розселення є ієрархічними структурами, Харківська обласна система розселення є регіональною системою розселення, її підсистемами є районні системи розселення, а надсистемою – система розселення України (рис. 1.4).

У своїх працях О. Шаблій пропонує розглядати регіональні системи розселення як обласні та міжобласні системи розселення [159].

Л. Заставецька доводить, що найбільш ефективним є дослідження системи розселення саме обласного рівня, адже саме в межах області вирішується значна кількість соціально-економічних та управлінських питань, зокрема завдання, заходи та шляхи реалізації регіональної політики [34].

Відповідно до «центр-периферійних» теорій у регіональних системах розселення формується ядро та периферія, так звана зона впливу центра.

Рис. 1.4. Ієрархічні рівні систем розселення (побудовано автором [58])

Ядра розселення виконують широкий спектр функцій: генерують розселенські зв'язки, концентрують населення, здійснюють вплив на периферійні населені пункти [53].

В. Крулем розроблена методика ретроспективного аналізу розселенського освоєння регіону на прикладі західноукраїнських областей, визначена роль історико-географічних методів у дослідженні регіональних заселенсько-розселенських процесів, передумовах формування поселень [67].

Зазвичай, регіональні системи розселення поділяють на *сільські та міські*, хоча такий поділ є певною мірою умовним, адже на практиці вони тісно взаємодіють і формують єдину просторову структуру та поділяються переважно за рахунок виконуваних функцій [149]. *Сільські системи розселення* визначає сукупність сільських населених пунктів території, *міське* - відповідно міських. До міст прийнято відносити населені пункти, де мешкає не менше 10 тисяч жителів та переважна більшість населення зайнята в галузях поза сільським

господарством (промисловість, невиробнича сфера, транспорт), статус міста визначається законом вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради України). До поселень сільського типу відносять всі інші населені пункти [159]. Основними елементами системи розселення, де найбільш активно прослідковується динаміка суспільно географічних процесів, зазвичай, є міста [36]. Серед основних функції міст варто зазначити промислові, транспортні, торговельні, адміністративні, політичні, інноваційні, наукові, освітні, туристично-рекреаційні, військові, релігійні, культурні.

Саме з концепцією міських систем розселення пов'язані такі поняття, як міська агломерація та опорний каркас розселення. О. Шаблій під міською агломерацією вбачає сукупність просторово близьких, часом і просторово зрощених міських поселень, між якими налагоджуються тісні демографічні, економічні, соціальні й часто адміністративно-управлінські зв'язки [159].

Інколи міська агломерація може охоплювати й сільські поселення, які розташовані на міських окраїнах або безпосередньо належать до її територіальних меж. Такі сільські населені пункти є субурбанізованими, значна частина населення працює в містах агломерації, з якими також налагоджені активні торговельні, комунікаційні взаємозв'язки.

При дослідженні регіональних систем розселення Г. Лаппо пропонує використовувати поняття «опорний каркас розселення», яке характеризує взаєморозміщення великих міст («фокусів розвитку»), що «...визначає загальний характер розселення: щільність, конфігурацію, дисперсність та концентрацію населення; до опорного каркасу розселення належить сукупність міських поселень регіону, особливо великих і середніх, разом з лініями комунікацій» [73, с.158].

За А. Доценком, опорний каркас розселення складається з міських поселень та відіграє важливу роль у територіальній організації продуктивних сил та формуванні обласної системи розселення [28].

Фактично основою росту та розвитку системи розселення населення є опорний каркас розселення. З огляду на це, масштабність та рівень

сформованості системи розселення залежить від потенціальних можливостей елементів опорного каркасу розселення – міст-мільйонерів та великих міст, що дозволяє визначити межі регіональних систем розселення з огляду на їх розподіл на певній території [128]. Важливою тенденцією розвитку систем розселення є розвиток урбанізаційних процесів. Б. Хорєв зазначає, що урбанізація є стадійним процесом: від сільського розселення до формування агломерацій та мегаполісів із послідовною руралізацією, що якісно змінює тенденції розвитку розселенських систем [156].

П. Полян розглядає міські агломерації як важливі вузлові елементи опорного каркасу розселення. Він зазначає наступні критерії виокремлення агломерацій:

- розвинене транспортне та інформаційне сполучення, наявність ранкового і вечірнього піків трудової маятникової міграції;
- розвинена мережа шосейних і ґрунтових автодоріг з достатньою густиною маршрутної автобусної мережі;
- забезпеченість населення інфраструктурними об'єктами та необхідними послугами;
- структурно розгалужена сфера зайнятості в приміській зоні [128].

П. Полян зазначає поступове нівелювання умов життєдіяльності в міських і сільських поселеннях супутникової зони. У процесі функціонування агломерації торгово-промисловий, інформаційно-освітній і культурний потенціал агломераційних центрів є доступним для жителів зовнішньої зони як міських, так і сільських поселень [112]. П. Полян визначає агломерацію як компактну відносно розвитку сукупність взаємодоповнюючих один одного міських і сільських поселень, що групуються навколо одного або декількох потужних міст-ядер, які об'єднані різноманітними та інтенсивними зв'язками в складну і динамічну єдність. У складі опорного каркасу розселення агломерації виступають у ролі районоутворюючих ядер, фокусів міжрайонної взаємодії. Розвиток агломерацій гостріше ставить питання про погодження та

трансформації пропорцій розвитку різних форм розселення відповідно до реальних громадських та соціально-географічних процесів [112].

Г. Лаппо розроблено методику делімітації агломераційних утворень, розглянуто фактори їх утворення та трансформації, хоча недостатньо висвітлено проблеми планування їх розвитку. Він розглядає утворення агломерацій як закономірний результат еволюції розселення, а агломерування - як «географічно вибіркового процес, який розгортається там, де для нього складаються сприятливі умови» [73, с. 92]. Тому агломерацію слід розглядати як одну з форм розселення.

Передумови для дослідження регіональних систем розселення В. Джаман вбачає в посиленні взаємозв'язків між міськими і сільськими населеними пунктами, що й стало початком розвитку наукового підходу, за яким міське та сільське розселення почали розглядати як єдину територіальну систему розселення; ним розроблені наукові основи та методика дослідження формування регіональних систем розселення [22]. Для дослідження регіональних систем розселення В. Джаман визначає наступні теоретико-методологічні положення:

- природно-ресурсний потенціал є однією з фундаментальних підвалин формування регіональних систем розселення;
- регіональні соціально-економічні комплекси та рівень розвитку продуктивних сил виступають економічною основою утворення регіональних систем розселення;
- регіональні системи розселення фактично є каркасом просторової організації підсистем регіональних суспільних комплексів.

З огляду на те, що системи розселення за своєю природою є системними утвореннями та підпорядковуються синергетичним законам, мають територіальне та геопросторове вираження, їх представлення в географічному просторі можливе в контексті соціогеосистем.

Поняття «соціогеосистема» запропоноване Л. Нємець як «гетерогенна система, що містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи

або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [94, с. 155]. Невід'ємним елементом будь-якої соціогеосистеми є населення, а з огляду на те, що система розселення є територіальною структурою, яка представляє населення регіону фактично виступає територіальною основою формування соціогеосистеми регіону та має ряд характеристик (додаток А, рис. А.1) [88, с. 59].

Керуючись зазначеним поняттям, вважаємо регіональну систему розселення функціональною складовою та територіальною основою формування соціогеосистеми регіону, яка виконує такі функції [94]:

- забезпечення внутрішньорегіональних взаємозв'язків;
- концентрація населення та працересурсного потенціалу;
- забезпечення поляризації регіонального розвитку.

Враховуючи дані аспекти в дослідженні регіональних систем розселення та розуміючи особливості їх структури та трансформаційних тенденцій, вважаємо що можна досягти вищого рівня в екістичній політиці та управлінні регіональним розвитком.

1.4. Методика та методи дослідження

Суспільно-географічне дослідження особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області проводиться в декілька стадій (табл. 1.2), які логічно поєднані між собою та складають алгоритм для забезпечення досягнення поставленої мети. Для деталізації та конкретизації дослідження кожна стадія складається з певних дій та операцій, що дозволяють детально виконати поставлені завдання (рис. 1.5).

Перша стадія (*організаційна*) передбачає формулювання теми дослідження; визначення мети, об'єкту, предмету, цілей і наукових завдань дослідження; створення концепції дослідження; обґрунтування алгоритму та визначення методичних та методологічних засад дослідження.

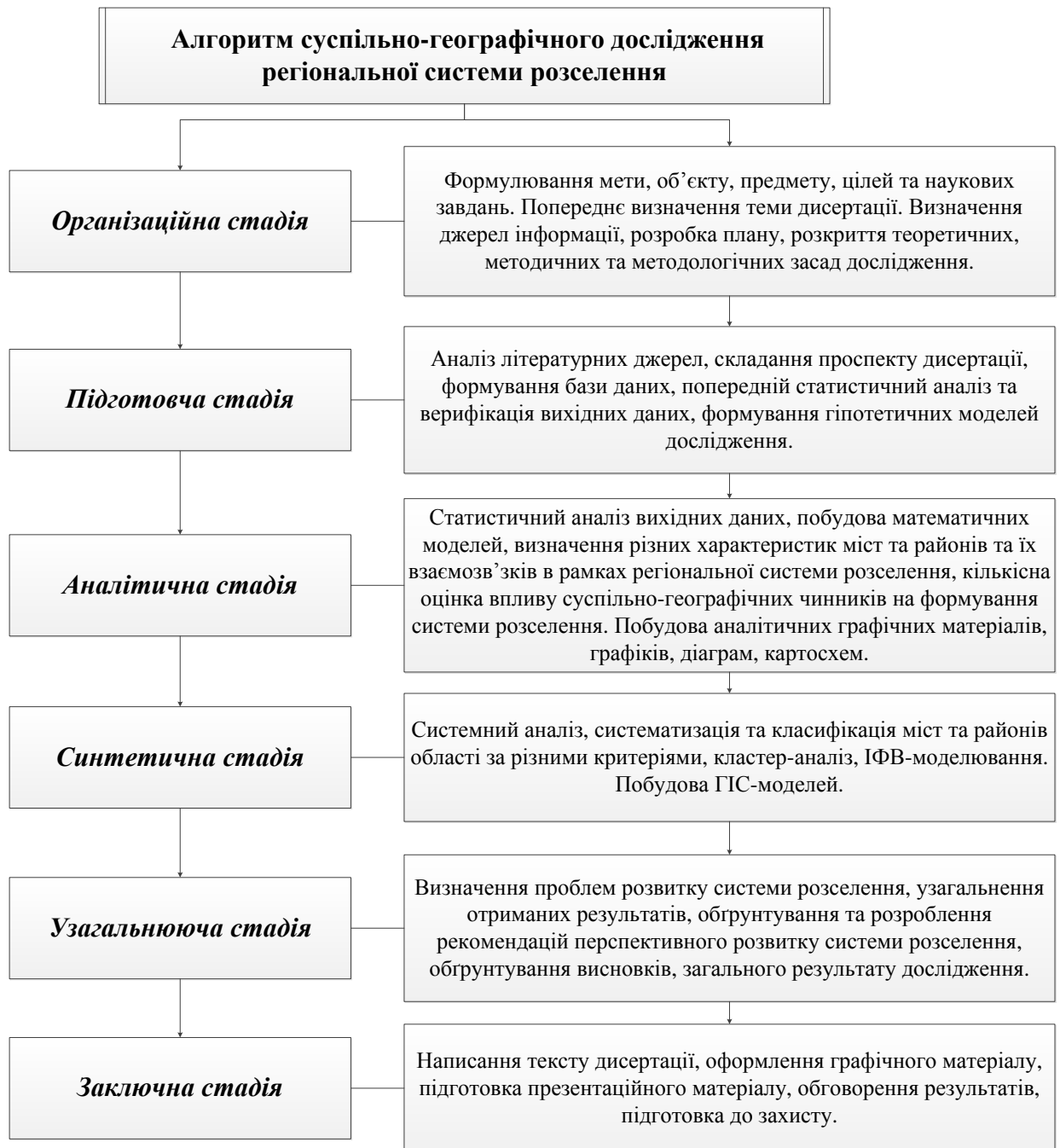

Рис. 1.5. Стадійність суспільно-географічного дослідження
регіональної системи розселення
(побудовано автором [55])

На першій стадії передбачається розкриття теоретичних засад вивчення регіональних систем розселення, а саме: розселення населення, поселення, мережа поселень, система розселення, опорний каркас розселення, урбанізація, агломерація, тощо.

Друга стадія (*підготовча*) містить в собі аналіз літературних джерел, підготовку бази даних, попередній статистичний аналіз, формування

гіпотетичних моделей дисертаційного дослідження.

На цьому етапі проведено аналіз поняттєво-термінологічного апарату дослідження систем розселення, обґрунтовано актуальність вивчення регіональних систем розселення як об'єкту дослідження суспільної географії.

У якості інформаційної бази дослідження використовувались офіційні статистичні дані Державної служби статистики України [99], Головного управління статистики в Харківській області [97], дані офіційних звітів, бюлетенів, аналітичних оглядів Харківської обласної державної адміністрації [101]. На основі даних матеріалів була зібрана найбільш повна інформація та основні параметри, що характеризують рівень розвитку системи розселення регіону та складають вибірку сукупність.

Для дослідження системи розселення Харківської області сформовано інформаційну базу даних, що включає статистичні параметри за період 1959-2016 рр., які відображають особливості розвитку системи розселення Харківської області.

У зв'язку з особливостями адміністративно-територіального устрою Харківської області та ведення статистичних спостережень інформаційна база даних сформована окремо для кожного з хронологічних періодів розвитку системи розселення Харківської області за тестовий період 1959 – 2016 рр.

Варто зазначити, що статистичні показники чисельності населення м. Харкова та міст обласного підпорядкування (Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв) значно перевищують чисельність населення селищ міського типу та сільських районів, що зумовлює значний розкид даних статистичної вибірки.

Третя стадія (*аналітична*) містить статистичний аналіз вихідних даних та побудову математичних моделей, аналітичних графічних матеріалів, графіків, діаграм, картосхем.

Четверта стадія (*синтетична*) передбачає проведення системного аналізу, здійснення ІФВ-моделювання, побудову ГІС-моделей, моделювання міграційних процесів у регіоні.

П'ята стадія (*узагальнююча*) полягає у виявленні основних проблем розвитку системи розселення Харківської області та розробці науково-обґрунтованих рекомендацій щодо переорієнтації системи розселення Харківської області з моноцентричної на поліцентричну модель.

Шоста стадія (*заклучна*) полягає в написанні тексту дисертації, оформленні графічного матеріалу та підготовці до захисту дисертації.

Комплексність та міждисциплінарність дослідження зумовлює використання таких наукових підходів як системний, синергетичний, інформаційний, географічний та історичний.

На сучасному рівні соціально-економічного розвитку при проведенні регіональних досліджень підсилюється актуальність вивчення системи розселення не відособлено, а в безпосередньому зв'язку різних агентів і відповідних процесів в суспільстві, тобто з позицій *системного підходу*.

Системний підхід дозволяє розглядати розвиток розселенської компоненти соціогеосистеми, яка утворена з підсистем нижчого рівня (локальних систем розселення, ізольованих населених пунктів), стабільне функціонування яких залежить від ефективної діяльності всіх складових соціогеосистеми. У регіональній системі розселення між поселеннями існують різноманітні зв'язки: демографічні (зокрема міграційні процеси, особливо маятникова міграція), економічні, соціальні, адміністративно-управлінські тощо. Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність від зовнішніх зв'язків [86, 87]. З огляду на це, цілісність соціальних систем визначається їх відносною незалежністю, проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами або підсистемами різних ієрархічних рівнів однієї системи. У регіональних системах розселення розвинені як прямі, так і зворотні зв'язки на всіх ієрархічних рівнях: з обласного центру відбувається управління та моніторинг, а нижчі ланки звітують про успішність виконання зобов'язань та отримані результати [86]. За допомогою системного аналізу визначено:

- сучасний стан розвитку системи та її підсистеми, надсистеми та складові елементи;

- характер та інтенсивність зв'язків між системами, підсистемами, елементами регіональної системи розселення;
- структуру регіональної системи розселення;
- встановлено можливості саморозвитку регіональної системи розселення;
- атрактори та особливості функціонування регіональної системи розселення, спрогнозовано перспективи її трансформації в аспекті поліцентризації.

Застосування *синергетичного підходу* в даному дослідженні дозволило встановити принципово нові закономірності розвитку розселенської функціональної складової соціогеосистеми, виявити значну кількість взаємозв'язків та розкрити загальні закономірності еволюції регіональної соціогеосистеми. З точки зору синергетики, регіональна система розселення є самоорганізованою, відкритою нелінійною дисипативною системою, для якої властива інтенсивна взаємодія її складових, поєднання позитивних та негативних взаємозв'язків мінливості, спадковості та відбору. Регіональні системи розселення є складними системами, для яких *атрактором* (метою існування, реальною структурою, на яку виходять процеси еволюції в цих середовищах внаслідок затухання в них процесів переходу) є комплексний, поліцентричний розвиток, і саме ця мета визначає сучасний стан системи, шляхи та способи її розвитку.

Управління розвитком регіональних систем розселення з точки зору синергетичного підходу базується на наступних положеннях [45]:

- визначенні можливих станів системи розселення та обрання найкращого з доступних варіантів;
- врахуванні як зовнішнього стану розвитку середовища, а й власних тенденцій еволюції системи;
- розкритті закономірностей розвитку як безпосередньо системи розселення, такі процесів її самоорганізації;
- орієнтації не на силу (інтенсивність, тривалість) управлінського впливу, а на його правильну топологію (просторову та часову);

- узгодженості управління з власними тенденціями розвитку системи.

В аспекті синергетичного підходу поняття хаосу та порядку в регіональних системах розселення визначаються рівнем диспропорції її територіального розвитку, а рух є циклічною зміна самоорганізації та самохаотизації системи. У теорії синергетики саморозвиток являє собою цілісний процес, який є результатом кооперативної дії складових елементів системи або її підсистем [45]. Саморозвиток регіональних систем розселення відбувається за рахунок функціональної взаємодії населених пунктів регіону. Враховуючи фрактальність (властивість подібності, схожості структури систем різних рівнів) та особливості розвитку регіональних систем розселення, визначають особливості еволюції надсистем національного рівня.

Для ефективного використання синергетичного підходу при дослідженні регіональної системи розселення важливо реалізувати наступні кроки:

- виділити та охарактеризувати регіональну систему розселення, дослідити процес її розвитку;
- виявити тенденції демографічного розвитку регіону та описати можливі напрями й шляхи перспективного розвитку;
- провести аналіз можливих шляхів самоорганізації системи розселення регіону за допомогою методів географічного моделювання;
- визначити мету подальшого розвитку системи розселення;
- виділити та обґрунтувати перелік впливів, що сприятимуть самоорганізації системи розселення та розробити способи їх застосування.

Використання *інформаційного підходу* дозволило дослідити об'єкти, процеси та явища в інформаційному аспекті та виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та перспективних напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей і закономірностей інформаційних процесів [88]. Інформаційний підхід, як і синергетичний, тісно пов'язаний із системним, що дає змогу дослідити регіональну систему розселення як таку, що утворена взаємопов'язаними підсистемами нижчого рівня, кожна з яких за своєю суттю є

інформаційною, та встановити характер взаємодії між ними, що дозволяє виявити особливості формування та розвитку регіональних систем розселення.

Інформація є важливою характеристикою протікання як природних, так і соціальних процесів. Вибір і реалізація оптимальних управлінських рішень можливі тільки за наявності необхідного інформаційного ресурсу, який утворюється в процесі інформаційного обміну.

Отже, інформаційний підхід дозволив визначити передумови формування систем розселення, фактори розвитку регіональних систем розселення, встановити особливості взаємодії природи і населення на досліджуваній території, що дозволяє створити оптимальні умови для управління територією, визначити потенційні можливості подальшого розвитку регіональної системи розселення.

Використання *географічного підходу* обумовлює комплексність дослідження та ґрунтовний суспільно-географічний аналіз досліджуваних явищ і процесів. Комплексний аспект географічного підходу вимагає всебічного розгляду об'єкту дослідження, що є важливим для суспільно-географічного дослідження, адже повна характеристика об'єкту дослідження потребує врахування максимально можливої кількості ознак та параметрів [107].

Застосування *історичного підходу* було спрямовано на виявлення історичних умов еволюції розселення з урахуванням комплексного впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначають спрямованість та інтенсивність змін розселенських систем та реалізовано через сукупність методів для забезпечення необхідного рівня узагальнення й оцінки формування та розвитку регіональних систем розселення. Використання даного підходу дозволило простежити еволюцію, стадії та періоди трансформації системи розселення Харківської області та встановити загальні тенденції її розвитку [24, 67].

Для вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні задач було використано *філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові, спеціальні та оригінальні методи суспільної географії*.

Філософські методи використовувались для вирішення таких завдань дослідження, як формулювання мети та наукових завдань, логічна побудова етапів дослідження, відбір оптимальних методів, забезпечення достовірності результатів і висновків дослідження [133]. У комплексі філософських методів було використано наступні: діалектичний метод, метод наукової абстракції, методи індукції та дедукції. Серед *загальнонаукових методів* варто зазначити методи аналізу та синтезу, метод опису, метод ретроспективного аналізу, метод моделювання, метод систематизації (ранжирування, групування), математико-статистичний метод, метод формалізації, історичний (порівняльно-історичний, метод ретроспективного аналізу, метод спостереження), графічний метод.

Конкретнонаукові методи в дослідженні представлені порівняльно-географічним методом, методом ГІС-моделювання, картографічним методом, рейтинговим методом, методом SWOT-аналізу, центрографічним методом. Серед *спеціальних та оригінальних методів* суспільної географії використано метод «ранг-розмір», метод ІФВ-моделювання, метод моделювання міграційних процесів (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

**Методи суспільно-географічного дослідження
регіональної системи розселення (побудовано автором за даними [55])**

Методологічний рівень	Метод	Використання в дослідженні регіональної системи розселення
Філософський	Діалектичний метод	Для виявлення протиріч у трансформації системи розселення на шляху до поліцентричного розвитку та пошуку шляхів їх розв'язання
	Методи індукції та дедукції	Для вивчення регіональної системи розселення, виходячи з властивостей її підсистем (районних, населених пунктів) та формування закономірностей розвитку елементів системи розселення, враховуючи її особливості еволюції.
	Метод наукової абстракції	Для вивчення районних та локальних систем розселення Харківської області.
	Метод аналізу та синтезу	Для уявного розчленовування системи розселення регіону на окремі підсистеми, виділення особливостей кожної з них, визначення їх взаємозв'язків, з'єднання окремих можливостей їх розвитку в загальні тенденції; для визначення зв'язку розселенського освоєння території та можливостей його сучасного розвитку.
	Метод узагальнення	Для узагальнення історичної інформації про заселення регіону, визначення періодизації формування системи

Загальнонауковий		розселення; за допомогою даного методу узагальнено статистичні дані, інформацію, отриману з літературних джерел стосовно сучасного стану розвитку системи розселення.
	Метод опису	Для визначення основних понять розселенського освоєння території, опису сучасного та перспективного розвитку регіональної системи розселення.
	Метод моделювання	Для побудови моделей формування та розвитку системи розселення.
	Метод систематизації (групування та ранжирування)	Для систематизації отриманої інформації про об'єкт дослідження. Результатом проведеної систематизації є система об'єктів і знань про них. Метод ранжирування використано для визначення позиції населених пунктів регіональної системи розселення, районів області в загальних переліках. Метод групування - для класифікації населених пунктів за кількісними показниками (групування районів області за показником щільності населення, природного росту, приросту).
	Історичний метод (порівняльно-історичний, ретроспективного аналізу, спостереження)	Для порівняння інтенсивності розселенського освоєння регіону в різні періоди часу, виявлення точних даних про поселення, стійкості їх існування. Статистичне спостереження у формі переписів, зведення і складання даних у статистичні групування, виявлення закономірностей і локалізація їх у часі й просторі. Дослідження процесів розвитку окремих районів області і регіону в цілому, що дозволяє скласти обґрунтовані карти.
	Математико-статистичний метод	Для збору первинних статистичних матеріалів, їх обробки та аналізу відповідно до визначеної мети дослідження, проведення кластерного аналізу при класифікаційному аналізі населених пунктів регіону та часових періодів їх розвитку.
	Метод формалізації	Для відображення змісту, характеристик, форми, структури, функціонування систем розселення у знаковому вигляді за допомогою математичних формул.
	Графічний метод	Для відображення та візуалізації отриманих результатів дослідження, наочного зображення процесів і явищ та виявлення тенденцій розселенського освоєння Харківської області, виявлення взаємозв'язків між аналізованими показниками в просторі та часі, одержання висновків про наявність і напрям такого зв'язку.
Конкретнонауковий	Метод рейтингових оцінок	Для присвоєння районам та містам області рейтингових показників при проведенні суспільно-географічного аналізу.
	Порівняльно-географічний	Для порівняння інтенсивності розселенського освоєння регіону в різні періоди часу та в різних районах, співставлення характеристик населення, населених пунктів
	ГІС-моделювання	Для збору та обробки суспільно-географічних даних при встановленні закономірностей взаємодії суспільно-географічних об'єктів, елементів системи розселення при інтерполюванні чисельності населення та визначення щільності точок на поверхні, особливостей структури системи розселення.
	Картографічний метод	Для візуалізації та картографування системи розселення, особливостей її еволюції.
	Метод SWOT-аналізу	Для прогнозування розвитку регіональної системи розселення, визначення сильних і слабких сторін, а також можливостей та загроз подальшої еволюції мережі.

	Центрографічний метод	Для математичної характеристики просторового розподілу населення, виявлення та прогнозування динаміки в розселенні населення.
Спеціальний	Метод «ранг-розмір»	Для побудови та аналізу ранжируваних за величиною рядів міських поселень.
	Метод ІФВ-моделювання	Для визначення зони впливу ядер розселення населення, просторової динаміки розподілу населення, встановлення загальних закономірностей розселення населення.
	Метод моделювання міграційних процесів	При моделюванні динаміки сальдо міграції в регіоні, виявлення особливостей зовнішньої та внутрішньої міграції в різні часові зрізи, прогнозування чисельності населення.

У ході просторового та суспільно-географічного аналізу системи розселення Харківської області було використано методи ранжирування, групування, кластерного аналізу, рейтингових оцінок, ГІС-моделювання, ІФВ-моделювання, традиційні та нетрадиційні методи центрометрії, ГІС-моделювання, правило «ранг-розмір», метод моделювання міграційних процесів.

Методи рейтингових оцінок було застосовано для групування міст та районів регіону за рівнем природного приросту населення. За досліджуваними показниками визначено місця (рейтинг) районів (міст) за обраний період, що дозволяє оцінити динаміку і взаємні співвідношення районів (міст) за досліджуваний проміжок часу. Надалі розраховано сумарний рейтинг (сума місць) кожного району за весь період та визначено багаторічну тенденцію динаміки природного приросту, за яким виконується групування районів (міст) із наступною характеристикою утворених груп. Метод *групування* було використано при систематизації адміністративно-територіальних одиниць за певними критеріями (густота населення, рівень урбанізації, природний приріст та ін.).

У роботі було використано метод *кластерного аналізу*, який є традиційним методом ієрархічної багатокрокової класифікації. Метод кластерного аналізу являє собою різновид класифікаційного аналізу, основним завданням якого є групування множини обраних об'єктів і ознак на однорідні групи – кластери та їх структурування. Класифікація досліджуваних об'єктів здійснюється шляхом покрокових обчислювальних процедур [126]. Перевагою

використання даного типу аналізу є можливість проведення розподілу об'єктів за сукупністю ознак.

У нашому дослідженні в якості функції відстані (метрики) використано Евклідову відстань – геометричну відстань у багатовимірному просторі. При побудові дендрограми використано правило ієрархічного об'єднання в кластери – правило Варда. При використанні даного методу в якості функції використовують внутрішньокластерну суму квадратів відхилень, яка є сумою квадратів відстаней між кожною точкою і середньою по кластеру, що містить цей об'єкт. На кожному кроці відбувається об'єднання таких двох груп, що формують мінімальне збільшення цільової функції, тобто внутрішньогрупову суму квадратів відхилень. Цей метод орієнтовано на об'єднання близько розміщених кластерів та утворення кластерів максимально рівних розмірів [70]. Кластерний аналіз населених пунктів регіону та часових періодів проведено на основі таких демографічних показників: чисельності наявного населення, чисельності народжених та померлих [126].

Оригінальна методика моделювання поля інтегральної функції впливу (ІФВ – моделювання) розроблена в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна [89]. Дана методика вирізняється поєднанням методів географічного моделювання з методами апроксимації полів географічної оболонки. Структура вектора геопросторових даних передбачає наявність трьох компонентів: координати X та Y на горизонтальній площині і значення параметру поля Z – «висоту» точки. Дана методика ґрунтується на ідеї поділу поля будь-якого параметру на фон і аномалії [89]. Специфічною ознакою для будь-якої суспільно-географічної одиниці (при дослідженні систем розселення – населеного пункту) є радіус зони впливу – рівень її взаємодії з іншими об'єктами, відстань від поселення, на якій воно припиняє вплив на сусідні території та втрачає функцію «центрального місця». Зміст цього поняття можна визначити як *радіус зони*, у якій даний об'єкт впливає на будь-яку складову суспільно-географічного процесу. Взаємодія суспільно-географічних об'єктів залежить від радіуса зони впливу. Інша складова – атрибутивна – визначає

інтенсивність взаємодії та є функцією числової величини параметру (потужності) об'єктів Z .

При визначенні радіуса зони впливу населеного пункту визначимо його пропорційним потужності об'єкту Z . З огляду на це, найменш потужний об'єкт повинен мати найменший радіус впливу R_0 , який можна назвати базовим, тоді як радіуса впливу всіх інших об'єктів, що аналізуються, можна визначити як похідну функцію від базового. Для диференціації суспільно-географічних об'єктів за величиною радіусу впливу К. Нємцем запропоновано наступну залежність (формула 1.1) [89]:

$$R_i = R_0 + k * \ln(Z_i / Z_{\min}) \quad (1.1)$$

де R_i – радіус впливу i -го суспільно-географічного об'єкту;

R_0 – базовий радіус впливу;

Z_i і $Z_{\min}$ – величина параметру i -го і базового об'єктів відповідно;

k – масштабний коефіцієнт.

Характерною рисою даної методики є можливість зміни радіуса впливу об'єктів: із збільшенням цього параметру зростає ступінь генералізації поверхні, тобто, посилюється її фонові складові і нівелюються локальні особливості – аномалії [186].

Враховуючи колоподібну конфігурацію території Харківської області, вважаємо доцільним використання *центрографічного* методу, який є способом математичної характеристики просторового розподілу різних явищ шляхом зображення на географічній карті їх «центрів тяжіння». Побудова центрограм є доцільною для виявлення і прогнозування динаміки в розселенні населення.

У роботі використано як *традиційні* (шляхом визначення центру розподілу явища) так і *нетрадиційні* методи центрографії [51, 131].

До нетрадиційних методів центрометрії відноситься *топологічний*, для якого не важливі фіксовані поля простору, а значення мають відношення взаєморозміщення ареалів, ліній та вузлів (точок) [131]. Одним із ефективних

топологічних методів центрометрії є визначення *центральної точки в системі точок, представленої у вигляді плаского графу*. Якщо вершинами графу є центри розселення (районні центри Харківської області), а ребра – реальні або абстрактні відношення сусідства, то центральна точка визначається за допомогою *числа Кеніга (ексцентриситету вершини)* [131]. Ексцентреситет вершини є мінімальною відстанню (числом ребер графу) між даною вершиною і найбільш віддаленою від неї вершиною цього графу [131].

Для визначення динаміки розселення населення в Харківській області використаємо центр тяжіння розселення населення. Даний розподіл має двовимірний характер; місце розташування кожної одиниці досліджуваної сукупності на поверхні визначається її координатами (x_i та y_i), відповідно до даних територіального розподілу населення може ставитися завдання визначення центральної точки, оцінки розсіювання окремих одиниць навколо центральної точки, оцінки асиметрії розподілу тощо [186].

Для визначення та аналізу розміщення та розсіювання населення визначимо *центр тяжіння географічного явища*. Центр тяжіння являє собою точку із середніми координатами, що складається із координат географічних та адміністративних центрів, зважених за кількістю їх населення. Для обрахунку загального центру тяжіння населення використаємо формули 1.2 та 1.3 [16]:

$$x_0 = \frac{\sum^n (p_i - p'_0) * x_i + p'_0 x'_i}{p}; \quad (1.2)$$

$$y_0 = \frac{\sum^n (p_i - p'_0) * y_i + p'_0 y'_i}{p} \quad (1.3)$$

де:

x_0, y_0 – необхідні координати загального центру;

x_i, y_i – координати проміжних центрів тяжіння населення;

x'_i, y'_i – координати адміністративних центрів;

p_i – населення району;

p'_0 – населення районних центрів області;

p – населення області;

n – кількість районів.

Трактуючи поняття «центр тяжіння» можна відзначити наступні характеристики: статистична величина та місцезнаходження (географічна ідентифікація, виражена кількісно у вигляді координат). Отже, центр території – це населений пункт, відносно до якого територія має симетричні властивості. У якості основних показників просторового розподілу населення обрано модальний, медіанний та арифметичний центри, які визначаються відповідно до прямокутної системи координат, обраної для території області.

Середній арифметичний центр є показником центральної точки просторового розподілу населення. Його визначають за допомогою двох координат (x та y), які утворюють прямі лінії, що перетинаються в точці арифметичного центру регіону [16].

Для визначення *середнього арифметичного центру* масштабні числа відстаней (протяжність території області) необхідно помножити на чисельність населення районів та поділити на загальну чисельність населення області (покоординатно x і y , формула 1.4, 1.5) [16].

$$x = P_{p-n} * \frac{L}{P} \quad (1.4)$$

$$y = P_{p-n} * \frac{L}{P} \quad (1.5)$$

де: P_{p-n} – чисельність населення району (області);

L – відстань між вертикальними (горизонтальними) прямими;

P – чисельність населення області.

Медіанний центр просторового розподілу розраховується аналогічно з медіаною в лінійній статистиці. Його можна розглядати як розміщення точки, яка розділяє чисельність населення області на дві рівноважні частини за довготою та широтою.

Модальний центр – це найбільша точка на поверхні площі розподілу явища. Це один із найбільш важливих показників просторового розміщення, який дозволяє визначити полюс найбільшої концентрації населення та є незалежним від розміщення інших одиниць [16].

Методи *центрометрії* дозволили прослідкувати просторову динаміку переміщення центру розселення населення в часі та визначити подальші перспективи розвитку системи розселення області.

Показником, який дозволяє визначити особливості розміщення населення, є його щільність. *Щільність населення* є основною одиницею вимірювання розміщення населення, яка відображає середню кількість осіб, що проживають на 1 км²; розраховується як відношення чисельності населення адміністративної одиниці чи іншої території до площі цієї території, отже, щільність населення – рівень заселеності певної території (формула 1.6) [16].

$$D = \frac{S}{P} \quad (1.6)$$

де: P – чисельність населення;

S – площа регіону (району).

Ще одним із показників, які відображають рівномірність розселення населення, є *індекс концентрації населення*, за допомогою якого досліджено розподіл населення за адміністративними одиницями у відношенні до загальної рівномірності заселення території [16]. Індекс концентрації населення на певній території обчислюється як різниця часток площі та населення району (формули 1.7, 1.8, 1.9):

$$I_{\text{кн}} = \frac{\sum |P_{\text{ч}} - S_{\text{ч}}|}{2}; \quad (1.7)$$

Частка площі районів:

$$S_{\text{ч}} = \frac{S_{P-H}}{S_{\text{обл}}} \times 100\%; \quad (1.8)$$

Частка населення районів:

$$P_{\text{ч}} = \frac{P_{P-H}}{P_{\text{обл}}} \times 100\%; \quad (1.9)$$

де: $S_{\text{ч}}$ – частка площі району;

S_{P-H} – площа району;

$S_{\text{обл}}$ – площа області;

$P_{\text{ч}}$ – частка населення району;

P_{P-H} – населення району;

$P_{\text{обл}}$ – населення області.

Для визначення скошеності просторового розподілу населення Харківської області використаємо *аналіз ближчого сусіда* – показник, що ґрунтується на визначенні відстані кожної точки популяції до ближчого сусіда. Даний показник є середнім арифметичним значенням фактичних відстаней між кожним членом популяції і його ближчим n -м сусідом. Використаємо формули 1.10 та 1.11:

$$\overline{r_n} = \frac{\sum_{n=1}^p (r_n)}{p}, \quad (1.10)$$

де: r_n – відстань між точкою та її ближнім сусідом;
 p – число членів популяції;
 n – кількість зв'язків.

$$R_n = \frac{\overline{D}}{0,5 * \sqrt{\frac{S}{N}}}; \quad (1.11)$$

де: $\overline{D}$ – середнє значення відношення довжини всіх зв'язків до їх кількості;
 S – площа Харківської області;
 N – загальна кількість районів.

З'єднавши умовними лініями зв'язку адміністративні центри районів та найбільших міськрад, можна обрахувати їх загальну кількість, а, скориставшись формулою 1.11., визначити оптимальну відстань між поселенськими одиницями на території регіону.

Для дослідження територіальних сукупностей міст за величиною рядів міських поселень було використано «закон ранг-розмір» (правило Зіпфа–Медведкова). Згідно з гіпотезою Зіпфа-Медведкова, для певних систем міст, які входять до єдиної системи розселення будь-якого ієрархічного рівня, існує специфічна взаємозалежність між чисельністю населення міста та його порядковим номером (рангом) за ступенем зменшення чисельності населення в містах.

Відповідно до правила «ранг-розмір» людність j -того міста є добутком коефіцієнту першості, людності першого за чисельністю населення міста та коефіцієнту контрастності певної системи розселення, що являє собою показник,

який відображає ступінь гіпертрофованості головного міста: його порядковий номер підведений у ступінь контрастності, який характерний для даної системи розселення) [79].

На існування даної закономірності впливає ряд факторів, які суттєво спотворюють її, однак така закономірність реальна. Її об'єктивне існування підтверджено численними роботами Ю. Медведкова, який рівняння Зіпфа трансформував у формулу 1.12, 1.13:

$$H_j = H_1 * j^{(-a)} \quad (1.12)$$

де: H_j – людність j -го міста;

H_1 – людність першого за чисельністю населення міста системи;

$j^{(-a)}$ – коефіцієнт контрастності, характерний для певної системи міст.

$$H_j = K * H_1 * j^{(-a)} \quad (1.13)$$

де: H_j – людність j -го міста;

H_1 – людність першого за чисельністю населення міста системи;

j – номер міста за ступенем зменшення людності;

$j^{(-a)}$ – коефіцієнт міри контрастності в розмірах міста;

K – “коефіцієнт першості” головного міста, який дорівнює відношенню C/H_1 , де C – людність головного міста (найважливішого ринкового центру країни або регіону), яка теоретично повинна була бути при дотриманні тенденції розподілу людності міст згідно гіпотези Зіпфа.

Лінійна шкала на осі ординат для дослідження міст регіону не відображає числових розбіжностей, тому лінійна шкала замінюється логарифмічною, саме цей прийом дає можливість представити залежність між чисельністю населення міста та його рангом у лінійному вигляді [88].

Для аналізу особливостей руху населення Харківської області доцільно використати показники, які кількісно характеризують рух населення:

коефіцієнт росту та приросту населення. Коефіцієнт *росту* населення демонструє динаміку чисельності населення одного періоду стосовно попереднього і виявляє зміни чисельності населення [93].

Коефіцієнт *приросту* населення – це величина, рівна відношенню приросту населення до середньорічної чисельності та є найбільш показовою характеристикою темпів зростання населення [93].

Коефіцієнт *росту населення* визначено за формулою 1.14 [93], коефіцієнт *приросту населення* визначено за формулою 1.15 [93].

$$K_{\text{росту}} = \frac{S_1}{S_0} * 100; \quad (1.17)$$

$$K_{\text{приросту}} = \frac{S_1}{S_0} * 1000; \quad (1.18)$$

де: S_1 – чисельність населення наступного року;

S_0 – чисельність населення попереднього року.

Методи ГІС аналізу використано при аналізі місцеположення населених пунктів регіону, виявленні особливостей розподілу демографічних показників, побудові карт щільності та дослідженні особливостей взаємодії елементів системи розселення [49].

ГІС-аналіз системи розселення було реалізовано за допомогою геоінформаційних систем ArcGIS та MapInfo. Для топологічного аналізу регіональної системи розселення використано метод діаграм Вороного (трикутників Тиссена), який дозволяє сформувати полігональні області на заданій множині.

Межі трикутників Тиссена є відрізками перпендикулярів, встановлених до середин сторін трикутників у тріангуляції Делоне, яка може бути побудована відносно тієї ж точкової множини, що дозволяє визначити відсоток площі полігонів заданої категорії по відношенню до площі всього полігонального покриття; даний метод є ефективним для побудови цифрової моделі розселення

населення за заданим набором точкових об'єктів (населених пунктів, районних центрів) [20, 170].

Ефективним інструментом для виявлення та оцінки характеру розподілу населення регіону є побудова карти щільності. Відображення щільності дає можливість оцінити зміну концентрації населення в залежності від площі [3, 20].

Для просторового аналізу регіональної системи розселення було використано метод інтерполяції. Виходячи з того, що просторово розподілені об'єкти (при дослідженні систем розселення – населені пункти) є просторово корельованими, тобто близькими один до одного, вони мають подібні характеристики та схожі з більшим ступенем імовірності.

Використання ГІС має значні переваги при дослідженні систем розселення населення (додаток А, рис. А.2) [49]. Зокрема, це функціональність, яка виявляється в можливості просторово-статистичного аналізу даних, наочності – за рахунок автоматизованого високоякісного картографування, поновлюваність та сумісність географічних баз даних.

Для того, щоб провести якісну оцінку можливостей розвитку системи розселення Харківської області, було використано *метод SWOT-аналізу*.

SWOT-аналіз – це визначення сильних і слабких сторін, а також можливостей і загроз, що виходять із зовнішнього середовища системи розселення. SWOT-аналіз у даній роботі можна розглядати як важливу технологію оцінки вихідного стану системи розселення, незадіяних ресурсів і загроз розвитку [70].

Методика SWOT-аналізу дозволила ефективно оцінити стан існуючих проблем розвитку системи розселення регіону та розробити заходи регіональної політики, необхідної для усунення просторової асиметрії розвитку системи розселення Харківської області.

Для планування подальшого розвитку системи розселення використаємо метод моделювання міграційних процесів, розроблений Харківською науковою суспільно-географічною школою [123].

Вхідними контрольними параметрами моделі було обрано чисельність населення, повікову структура населення та міграційні обсяги (зовнішні та внутрішні), адже вони є найбільш репрезентативними показниками, які характеризують відтворення населення міст та районів, які виступають у моделі опорними поселеннями [56].

Побудова моделі міграційних процесів регіону відбувалась у 4 етапи:

- **ідеалізація** досліджуваної системи (аналіз реальної системи, генералізований відбір головних ознак у аспекті функціональних можливостей моделі);
- **формалізація** (побудова балансового рівняння з урахуванням принципу зміни стаціонарних станів системи);
- **параметризація** та задання вихідних умов (встановлення кількісних параметрів моделювання та початкових умов моменту);
- **«навчання» моделі** (розв'язання обернених задач методом ретроспективного аналізу).

Функціональною особливістю побудованої моделі є дослідження основних тенденцій розвитку регіональної системи розселення та прогнозування її стану за різними сценаріями розвитку. Результатом моделювання є чисельність населення, чисельність мігрантів кожної вікової групи та обсяг інформаційної ентропії для кожного з об'єктів та вікових груп.

Використання даного методу дозволило виявити особливості розвитку населених пунктів та районів Харківської області, встановити рівень депопуляційних тенденцій та інтенсивності міграційних процесів у регіоні в ретроспекції п'ятдесяти років, вплив даних процесів на розвиток системи розселення. Важливим у даній роботі є врахування інтенсивності зовнішніх міграцій у аспекті того, що Харківська область є економічно розвиненим та міграційно привабливим регіоном.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз попередніх досліджень виявив, що питання комплексного поліцентричного розвитку регіональних систем розселення привертало увагу вчених у різні часи, що засвідчує значний науковий доробок у галузі теоретико-методологічного апарату, методології дослідження. Найбільш детально вивчення розселенських систем представлено в роботах соціо-економіко-географів, геодемографів та спеціалістів з геоурбаністики. Виявлення суспільно-географічних аспектів еволюції системи розселення Харківської області дає змогу розробити коректні заходи для реалізації регіональної політики, спрямованої на подолання диспропорції «центр-периферійного» розвитку регіону.

2. Поняттєво-термінологічний апарат вивчення систем розселення, розроблений вітчизняними та зарубіжними вченими, майже вичерпно охоплює різні аспекти розселення населення. Розгляд визначень поняття «розселення населення» та споріднених понять засвідчив значні відмінності в залежності від об'єктно-предметного поля досліджень науковців. Даний аналіз дозволив сформулювати авторське поняття терміну «система розселення» – територіальна основа та функціональна складова регіональної соціогеосистеми, яка є складною, відкритою, різнорівневою системою населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків; було уточнено поняття «господарське освоєння території» та «заселенсько-розселенські процес», які використовується в науковій літературі, але їх конкретне визначення не наводиться. Під «заселенсько-розселенським процесом» пропонуємо розуміти міграційне явище історичного характеру, яке виявляється в переміщенні населення на відповідну територію і розселення по ній з метою постійного проживання та здійснення господарської діяльності; під «господарським освоєнням території» - сукупність розселенських процесів та формування взаємообміну в системі «суспільство – природа» на певній території. Засобом

господарського освоєння виступає праця, а сам процес має три рівні – розселенського, сільськогосподарського та промислового освоєння.

3. Регіональні системи розселення є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних географів, але система розселення Харківської області не виступала об'єктом подібного аналізу. В умовах сучасного розвитку господарства України особливої уваги й актуальності набувають питання удосконалення територіальної організації регіональних систем розселення.

4. Дослідження суспільно-географічних особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області проводиться у шість стадій: організаційна, підготовча, аналітична, синтетична, узагальнююча та заключна, які відповідно до поставленої мети та визначених завдань взаємопов'язані між собою та складають алгоритм дослідження. На кожній стадії виконуються певні наукові завдання і використовуються відповідні методи дослідження.

В аспекті поставлених завдань доцільним є застосування системного, синергетичного, інформаційного, та історичного підходів.

У ході дослідження застосовуються філософські методи (діалектичний, наукової абстракції, індукції та дедукції), загальнонаукові методи (аналізу та синтезу, узагальнення, описовий, систематизації, моделювання, історичний, математико-статистичний, формалізації, графічний, рейтингових оцінок) та конкретнонаукові методи (порівняльно-географічний, ГІС-моделювання, картографічний, метод SWOT-аналізу, центрографічний метод), спеціальні та оригінальні методи суспільної географії (метод «ранг-розмір», метод ІФВ-моделювання, метод моделювання міграційних процесів).

Інформаційна база дослідження містить статистичні параметри за період 1959-2016 рр., які відображають особливості розвитку системи розселення Харківської області.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях автора: [15, 45, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 87, 88, 91, 126, 186].

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Розселенська структура населення Харківської області в національному вимірі

Системи розселення поділяються за рівнем організації життєдіяльності суспільства співвідносно з адміністративно-територіальним устроєм на національні, регіональні та локальні. Національна система розселення в Україні представлена 29 794 елементами – поселеннями, які функціонують у тісному взаємозв'язку в суспільно-географічному просторі, диференційованому на міську та сільську місцевості [168].

Середня щільність населення України становить 75 осіб/км², а частка міського населення складає 67,3 %. Найбільш високими показниками щільності населення вирізняються індустріальні, високоурбанізовані області (Дніпропетровська, Харківська), де щільність населення досягає понад 100 осіб/км², а рівень урбанізації є близьким до 90%.

Щільність населення в областях аграрної спеціалізації – Житомирській, Закарпатській, Кіровоградській, Херсонській не перевищує 50 осіб/км², рівень урбанізації становить не більше 60%). Наразі близько 70 % населення України мешкає в містах та селищах міського типу, прослідковується тенденція до посилення урбанізації [58, 168].

Система розселення Харківської області є важливою регіональною системою розселення національної системи розселення України, де виявляються загальнодержавні тенденції до поступового підвищення рівня урбанізації, поширення міського способу життя.

За І. Пітрюненком, Харківська область належить до Північно-Східної регіональної системи розселення з центром у м. Харків, до якої також входять Полтавська та Сумська області (рис. 2.1) [108].

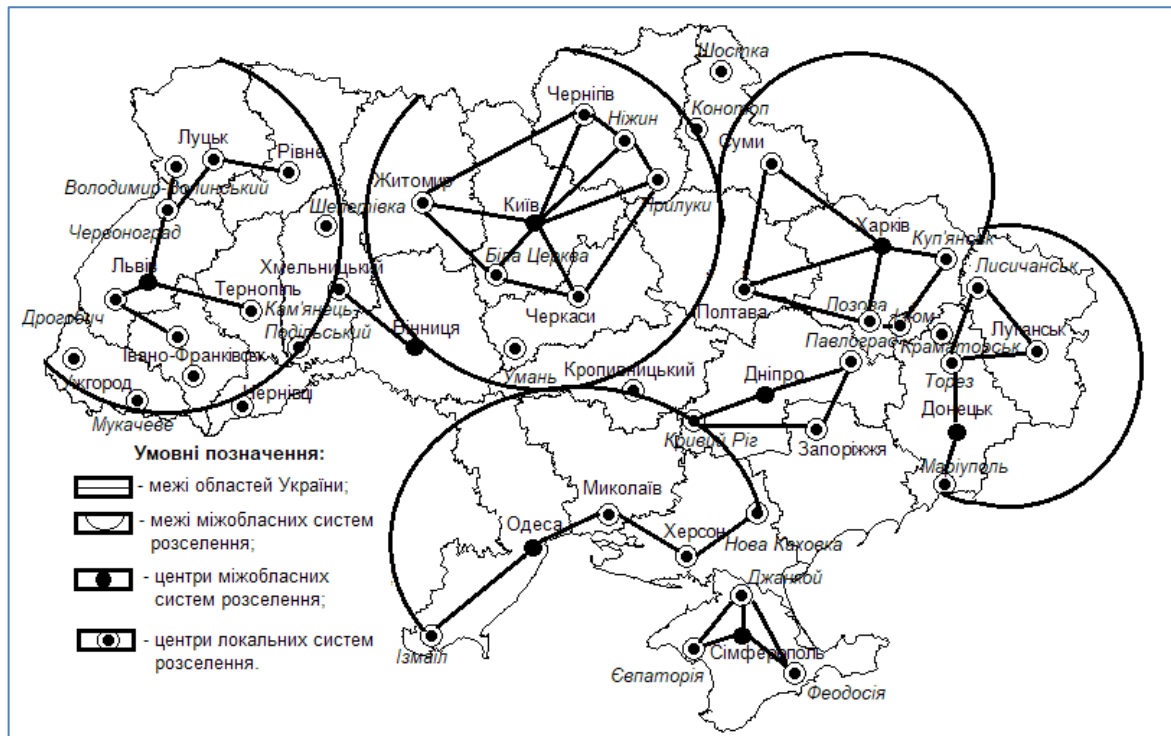

Рис. 2.1 Міжобласні системи міського розселення України за Ю. Пітюренком, 1974 р. (побудовано автором за даними [108])

А. Доценко визначає Харківську регіональну систему розселення в тотожних межах і з аналогічним центром. Визначним аспектом розвитку системи розселення Харківської області є ексцентричне розташування Харкова по відношенню до інших обласних центрів: Полтави (130 км) та Сум (175 км) [27]. Це ускладнює виконання Харковом надрайонних системоформуючих функцій, зокрема – налагодження тісних ефективних взаємозв'язків з іншими обласними центрами та формування комплексно розвиненої надрайонної системи розселення [58].

У 2002 р. затверджено Генеральну схему планування території України, яка фактично є основною містобудівною документацією, що визначає концептуальні вирішення планування та використання території України, у тому числі в аспекті систем розселення національного та регіонального рівнів [27]. У Генеральній схемі визначено передумови та стан використання території країни, функціонування систем розселення, охарактеризовано пріоритетні напрями вдосконалення систем розселення та можливості сталого розвитку населених пунктів України (рис 2.2) [25].

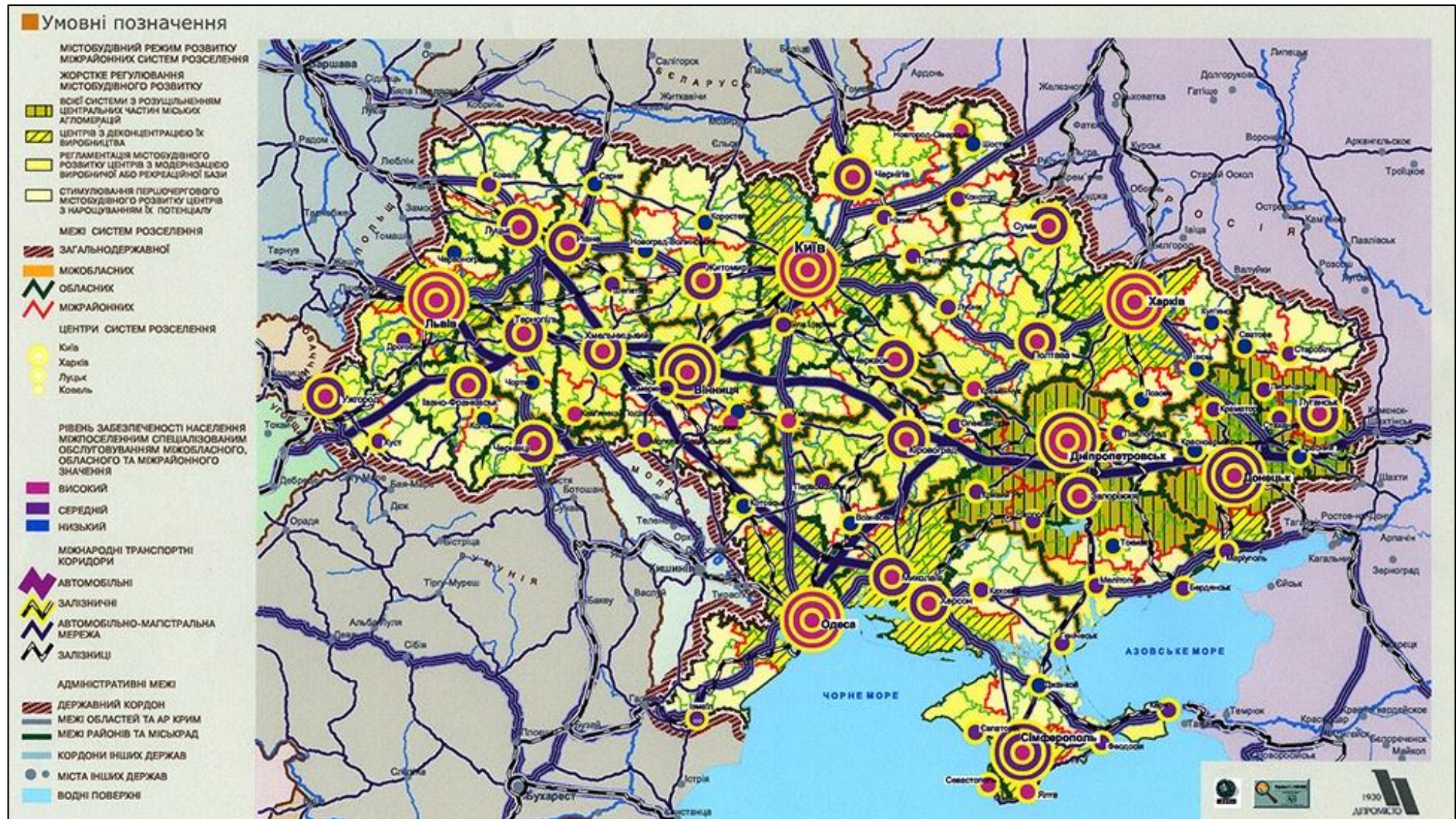

Рис. 2.2. Генеральна схема системи розселення України, 2002 р. [25]

За Генеральною схемою Харківську область разом із Полтавською та Сумською областями віднесено до однієї міжобласної системи розселення. Усередині регіону виділено 3 міжрайонні системи розселення в складі:

- Великобурлуцький, Печенізький, Шевченківський, Дворічанський, Куп'янський (з центром у м. Куп'янськ);
- Борівський, Ізюмський, Балаклійський (з центром у м. Ізюм);
- Близнюківський, Сахновщинський, Лозівський (з центром у м. Лозова).

Центр обласної системи розселення (м. Харків) вирізняється високим рівнем забезпеченості населення інфраструктурною складовою міжобласного, обласного та мікрорайонного значення, у той час, як інші центри росту області (Ізюм, Куп'янськ та Лозова) – низьким. Дякуючи прикордонному положенню через область проходять міжнародні транспортні коридори: залізничні та автомобільні, розгалужена автомобільно-магістральна мережа.

В аспекті встановлення перспектив містобудівного режиму розвитку міжрайонних систем розселення Харківська область (як Одеська та Херсонська) частково належить до регіонів, яким рекомендована деконцентрація виробництва від центру в напрямку периферії; на сході та півдні області рекомендовано стимулювання першочергового містобудівного розвитку центрів з нарощенням їх потенціалу (міста Лозова, Ізюм, Куп'янськ). Проте, за останні роки ідею поліцентризациї системи розселення регіону не було реалізовано, область має асиметрію в бік центру – м. Харків.

За класифікацією регіональних типів геодемографічних процесів в Україні В. Яворської, на основі амплітуди та варіації статистичних розподілів чисельності населення, яка ґрунтується, зокрема, на особливостях регіональних систем розселення, Харківську область виділено в окремий тип: Харківський моноцентрично-урбанізований агломераційний, урбаністично-руральний, лісостеповий тип, де за характером розселення переважають зони урбанізації з інтенсивною промисловою та міською забудовою [168]. Агломераційного характеру системі розселення надає наявність жорстко моноцентричної

агломерації з центром у місті Харків. Характер геодемографічних процесів у регіоні характеризується звуженим типом відтворення населення.

Згідно з даною класифікацією на загальнодержавному рівні регіональна система розселення Харківської області має досить високий потенціал розвитку, є другою після столичної. Якість життя населення в Харківській області є досить високою, що є привабливим для мігрантів.

Згідно з Конституцією Україна має наступний адміністративно-територіальний устрій: управлінську структуру представляє Уряд України, територія поділяється на три рівні адміністративного поділу [42]:

- перший рівень – 24 області, 1 Автономна Республіка, 2 міста загальнодержавного значення (Київ та Севастополь);
- другий рівень – 490 районів та 182 міста обласного значення з рівним статусом у межах області; третій рівень – міста районного значення, селища міського та сільського типу, села (об'єднані в територіальні громади).

Розробка нової, адаптивної системи адміністративно-територіального устрою стала можливою з огляду на реформування управлінської та територіальної розселенської структури, а саме: створення в межах областей об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Зокрема, вона має важливе значення для регіонів із вагомим диспаритетом розвитку, яким, зокрема, є Харківська область. Процес децентралізації влади обумовлює принципово нові умови для еволюції системи розселення Харківської області, адже вона має значний потенціал розвитку, але наразі розселенська структура регіону є асиметричною з орієнтацією на адміністративний центр області – м. Харків, що стримує розвиток периферійних територій [57].

Формування територіальних громад має бути орієнтовано на надання населенню максимальної кількості якісних послуг. Саме в межах громади має здійснюватись виховання, освіта, первинне медичне обслуговування, побутове забезпечення мешканців, використання земельних ресурсів, транспорту та зв'язку [81]. У кожній області України є території, у першу чергу міста, які

мають порівняно інтенсивніший рівень розвитку, володіють кращими умовами життя, ніж периферійні віддалені сільські райони [57, 61]. Саме тому на регіональному рівні важливим є планування розвитку для вирівнювання економічної спроможності слабших регіонів. У 2016 р. Кабінетом Міністрів України (КМУ) було затверджено плани формування спроможних територіальних громад 23 областей, окрім Закарпатської, та наразі децентралізаційна реформа реалізується у всіх областях (рис. 2.3) [57, 61].

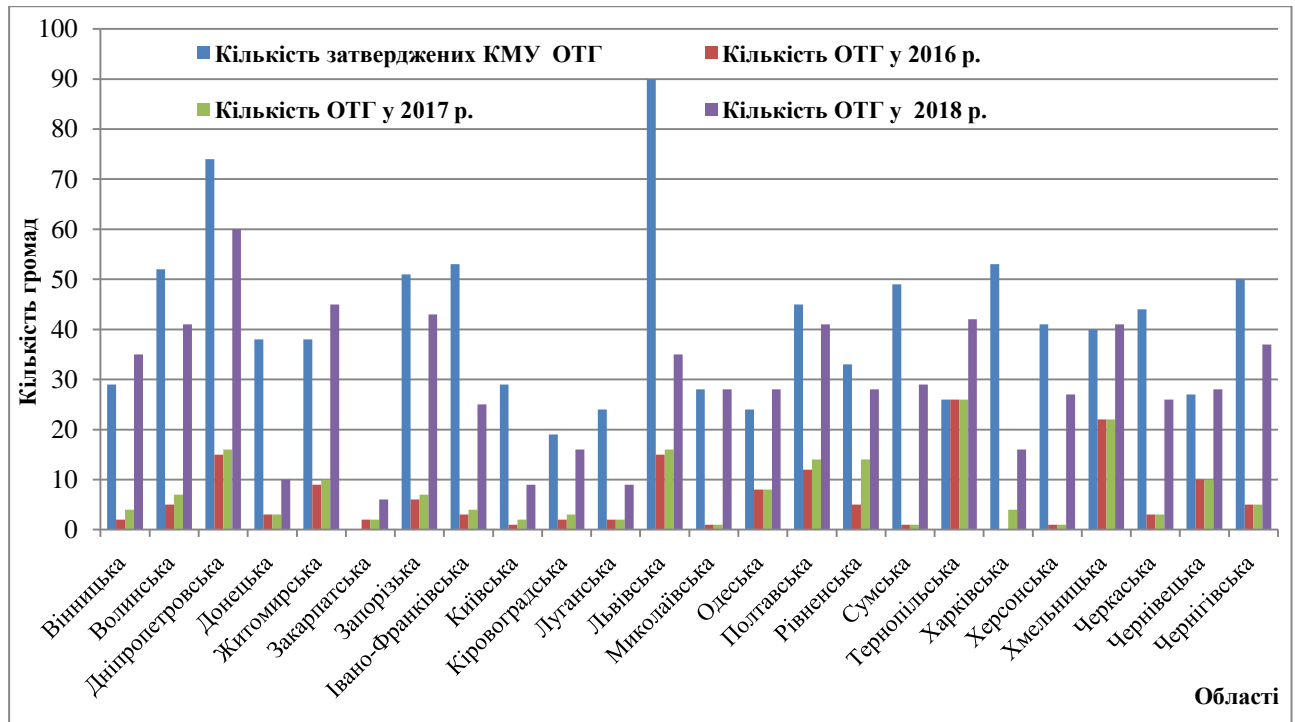

Рис. 2.3. Формування об'єднаних територіальних громад в Україні, станом на квітень 2018 р. (побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.1)

В Україні прослідковується поступова активізація зацікавленості у формуванні ОТГ, нарощуються темпи впровадження децентралізаційної реформи. Найбільш активно процес утворення територіальних громад відбувається у таких областях: Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій та Тернопільській, Волинській та Хмельницькій. Повільними темпами утворення ОТГ вирізняються Закарпатська, Київська, Луганська, та Донецька області. У Харківській області темпи децентралізації також є досить повільними.

Об'єднані громади повинні володіти територіями, достатніми матеріальними і фінансовими ресурсами, розвиненою соціальною

інфраструктурою для вирішення проблем місцевого значення, а населені пункти, що входять у громади, мають виконувати певні функції та розвиватися згідно з їх місцем та роллю в громаді [31]. Найбільшим соціально-економічним рівнем розвитку будуть вирізнятися громади, у які входять великі села та селища міського типу, з важливими виробничими та соціальними об'єктами для забезпечення населення необхідними послугами. При налагодженому транспортному сполученні та зв'язку із районним центром ці населені пункти можуть стати новими «точками росту» регіону [61].

Територіальні громади, спроектовані в Харківській області згідно з Перспективним планом, за умовною ознакою «переважного місця проживання мешканців» поділяються на наступні типи: переважно сільські, сільсько-міські, переважно міські [57]. Для кожного із зазначених вище типів необхідною є певна специфіка і комбінаторика в забезпеченні функціонування з урахуванням наявних ресурсів і економічного потенціалу, своєчасне планування комунікаційних відносин та управління розвитком окремих територій всередині об'єднаної територіальної громади.

У Харківській області утворено 16 ОТГ, з яких 6 сільсько-міських, 5 переважно міських та 5 переважно сільських, найбільша кількість у межах Харківського адміністративного району – 4 ОТГ. Просторовий аналіз утворення громад на території Харківської області виявив, що до їх формування долучаються переважно центральні міські та сільські ради середнього рівня розвитку [61]. Це можна пояснити тим, що високорозвинені сільради уникають об'єднання з сільрадами слабшого рівня розвитку, через небажання бути ресурсними та фінансовими донорами в об'єднаній громаді. У той же час, об'єднання декількох слаборозвинених сільрад у територіальну громаду не допоможе якісно змінити рівень їх соціально-економічного розвитку.

На жаль, порівняно з іншими регіонами, процес утворення територіальних громад у Харківській області відбувається досить повільно, і наразі становить лише 10% від запланованого (додаток Б, табл. Б.2) [61].

Наразі існує низка важливих проблем та перспектив утворення громад у Харківській області (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Проблеми та перспективи формування територіальних громад у Харківській області
(побудовано автором за даними [57, 60, 61])

Децентралізаційна реформа в Харківській області здатна відрегулювати внутрішньорегіональні міграційні процеси та уповільнити притік мігрантів до обласного центру за рахунок створення умов для самореалізації молоді в межах новостворених громад.

Реалізація реформи утворення об'єднаних територіальних громад за умови дотримання законодавчих вимог при їх утворенні та компетентного управління

утвореними громадами здатна вирішити не тільки проблему асиметричності розвитку системи розселення Харківської області, а й обумовити появу нових «точок росту» регіону, забезпечити розвиток як населених пунктів міського типу, так і дрібних сіл. Проте, деякі специфічні аспекти розвитку системи розселення регіону: можливість утворення в деяких районах лише 1-єї громади (Первомайський, Куп'янський та ін.), значний контраст розвитку між сусідніми населеними пунктами, що створює перепони для їх добровільного об'єднання, необізнаність управлінців щодо реалізації реформи є негативними факторами на шляху втілення ідей децентралізації.

2.2. Ретроспективний аналіз розселення населення на території Харківської області

Розселення населення є закономірним процесом, який відбувається під впливом певних чинників, які обумовлюють його особливості. У процесі заселення Харківської області спостерігались три великі хвилі міграції (рис. 2.5).

Природно-ресурсні можливості території виступали важливим чинником формування поселень та їх розвитку в процесі формування розселенської мережі та системи розселення. Сприятливі агрокліматичні умови (помірний клімат, чорноземні ґрунти) та ландшафтна диференціація обумовили інтенсивне освоєння сучасної території Харківської області. Провідним чинником заселення регіону в давні часи виступали водні ресурси, зокрема річка Сіверський Донець. Уздовж берегів Сіверського Дінця виникли перші поселення регіону, пам'ятки багатьох археологічних культур збереглись і дотепер. Річка виступала своєрідним транспортним коридором, через який здійснювались торгівельні відносини [5]. Степові ландшафти обумовили міграційну активність кочових племен (гунів, турків, татар, печенігів) [5]. Формування постійної мережі розселення обумовила простота переміщення степовою територією та наявність стійких зв'язків між поселеннями завдяки водно-транспортному коридору – річці Сіверський Донець.

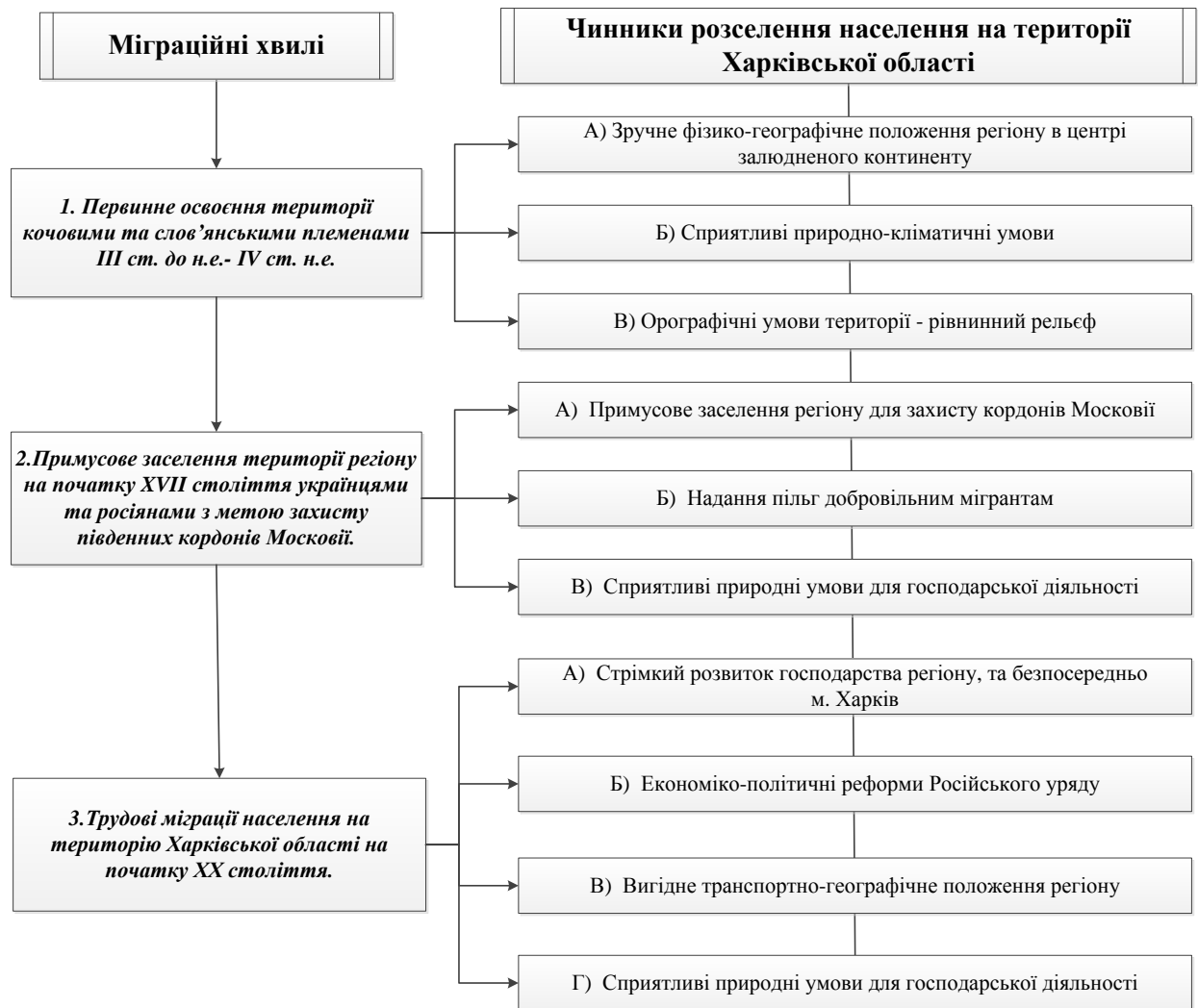

Рис. 2.5. Чинники розселення населення в Харківській області
(побудовано автором за даними [91, с. 56])

Другою масовою хвилею міграції на територію Харківської області стало примусове заселення території у XVII столітті, шляхом створення військових пунктів-фортець задля захисту південних меж Московської держави від кримських татар. Поблизу фортець виникали поселення, засновані російськими військовими або українцями-мігрантами з територій Речі Посполитої.

Саме завдяки даним процесам сформувалась закономірність, за якою наскільки віддаленим населений пункт є від міста, тим хронологічно пізніше його сформовано, адже заселення регіону було моноцентричним (від міста-центру до периферії) [6, 92].

З середини XIX століття провідне місце серед чинників розвитку системи розселення Харківщини займає вигідне економіко-географічне та транспортно-географічне положення [91].

Третя потужна хвиля міграції населення на територію Харківської області відбулась на початку XX століття, та була зумовлена реформами аграрного (Столипінська аграрна реформа 1906 р.) й промислового (НЕП 1930-х років) комплексів народного господарства СРСР [87]. За радянських часів Харківська область опинилася у фокусі найважливіших транспортно-економічних зв'язків півдня європейської частини держави, що стимулювало регіон до активного промислового розвитку: відкриття численних виробництв, у першу чергу – машинобудування різноманітної спеціалізації [17].

Таким чином, місто Харків розвивалось як найбільший промисловий, транспортний вузол, провідний центр науки та освіти УСРСР, що в сукупності із сприятливими природними умовами області приваблював до регіону як працівників промислового, так і сільськогосподарського сектору виробництва.

Отже, перша хвиля міграції була певною мірою закономірна і викликана сприятливими факторами природних умов та географічного положення, друга – штучним заселенням регіону з метою оборони південно-західних кордонів Російської імперії, третя хвиля відбулась завдяки активному розвитку економіки регіону, де переважаючу роль відігравали фактори соціально-економічного та транспортного розвитку регіону (таблиця 2.1).

Наразі Харківська область є одним із міграційно привабливих регіонів України, про що свідчить притік мігрантів до області та безпосередньо до міста Харків: у 2016 р. в область офіційно мігрувало 17 915 осіб, із яких 4 798 – до м. Харків [85]. За досліджуваний період перелік чинників, що впливають на розселення населення та міграційну привабливість регіону, значно змінився, важливість деяких (переважно природно-географічних) зменшилась, з'явилися нові чинники (інфраструктурний, інноваційно-технологічний).

Чинники міграційної привабливості Харківського регіону
(побудовано автором за даними [17, 87, 91, 127])

№	До XX сторіччя	З XX сторіччя
Пріоритетні	Вигідне фізико-географічне положення, орографічні умови території	Високий рівень економічного розвитку регіону та безпосередньо м. Харків
	Сприятливі агрокліматичні умови для господарської діяльності	Наявність значної кількості робочих місць
	Історичні події (примусове заселення території, пільги)	Вихід до державного кордону
Другорядні	Забезпеченість регіону водними ресурсами	Високий рівень розвитку освіти і науки
	Вигідне транспортно-географічне положення регіону	Наявність та активне функціонування культурної сфери
	Забезпеченість продовольчими запасами та їх різноманітність	Міграції з метою повернення на історичну батьківщину.

Проведемо класифікацію чинників розселення населення за рівнем впливу на пріоритетні та другорядні й порівняємо їх структуру в розрізі господарського освоєння території регіону до XX сторіччя та після XX сторіччя.

До XX сторіччя переважне значення мали фізико-географічні фактори та політика управління регіоном, після XX сторіччя визначальним стали особливості економічного розвитку регіону.

Отже, у процесі заселення регіону фактори, що впливали на розселення населення, можна умовно розділити на природні (кліматичні та орографічні умови регіону, родючість ґрунтів та наявність водних ресурсів), економічні (високий рівень розвитку господарства), історичні (специфічні аспекти розвитку, визначні події), трудові (наявність робочих місць), суспільно-географічного положення (близькість до кордону держави, вигідне транспортне положення), соціально-культурний фактор (рівень розвитку освіти й науки, функціонування культурної сфери), побутовий (повернення з метою возз'єднання родини або повернення на історичну батьківщину).

2.3. Періодизація розселенського освоєння території Харківської області

Виходячи з різноманітності часових періодів, які виявлено при ретроспективному аналізі заселення території Харківської області, зупинимося на визначенні їхніх специфічних хронологічних меж. У даній роботі нами визначені такі хронологічні періоди та етапи заселення регіону [91]:

- I. Період первинного освоєння території (IV ст. до. н.е. – V ст.).
  - первинне заселення;
  - формування нерегулярної мережі поселень.
- II. Період осіло-розселенського освоєння території (VI – XVI ст.).
  - формування регулярної мережі поселень;
  - формування системи розселення;
  - Дике поле.
- III. Заселенсько-трансформаційний період (XVII – початок XX ст.).
  - утворення оборонних рубежів та перших фортець-міст;
  - масове заселення Слобожанщини;
  - етап активних територіальних трансформацій;
  - збільшення чисельності населення за рахунок міграційного приросту.
- IV. Період формування опорного каркасу території та системи розселення (1914–1990 рр.).
  - Перша світова війна та вимушені міграційні процеси;
  - відновлення господарства регіону та опорного каркасу розселення, набуття територією столичних функцій;
  - Друга світова війна та руйнування сформованої системи розселення та господарства;

- етап відновлення системи розселення, інтенсивної індустріалізації, розширення функцій території та зростання чисельності населення за рахунок міграційного приросту;
- етап економічної стагнації та початок депопуляції.

V. Період трансформації системи розселення за роки незалежності України (1991р. – дотепер).

- перехідний етап після розпаду СРСР;
- внутрішньосистемні трансформаційні процеси, викликані геополітичними та соціально-економічними причинами;
- етап переорієнтації на європейський вектор розвитку;
- перспективний етап оптимізації системи розселення з метою зменшення територіальних диспропорцій та перехід до поліцентричної моделі регіонального розвитку.

Дослідження розселенської структури території проводилось як за сучасними адміністративними межами, так і при синтезі та аналізі географічних даних про історичну мережу поселень регіону.

2.3.1. Період первинного освоєння території (IV тис. до. н. е. – V ст.).

Первинне заселення. У добу пізнього палеоліту, яка датується 10-35 тис. років тому, починається заселення території Харківщини, переважно з південних степових районів Приазов'я та Сіверського Дінця, Подоння та Подніпров'я [161]. На даному етапі почалась взаємодія між територією регіону та прийдешніми кочовими племенами, проте природні умови не були сприятливими для постійного проживання.

Формування нерегулярної мережі поселень. Даний етап характеризується певною стійкістю поселень кочових народів та налагодженням зв'язків між ними. Саме на даному етапі почалась активна взаємодія між територією регіону та більш-менш постійним населенням, адже саме в часи неоліту кліматичні умови значно наблизились до сучасних, дякуючи чому територія Харківщини була густо заселена представниками різних археологічних культур (рис. 2.6).

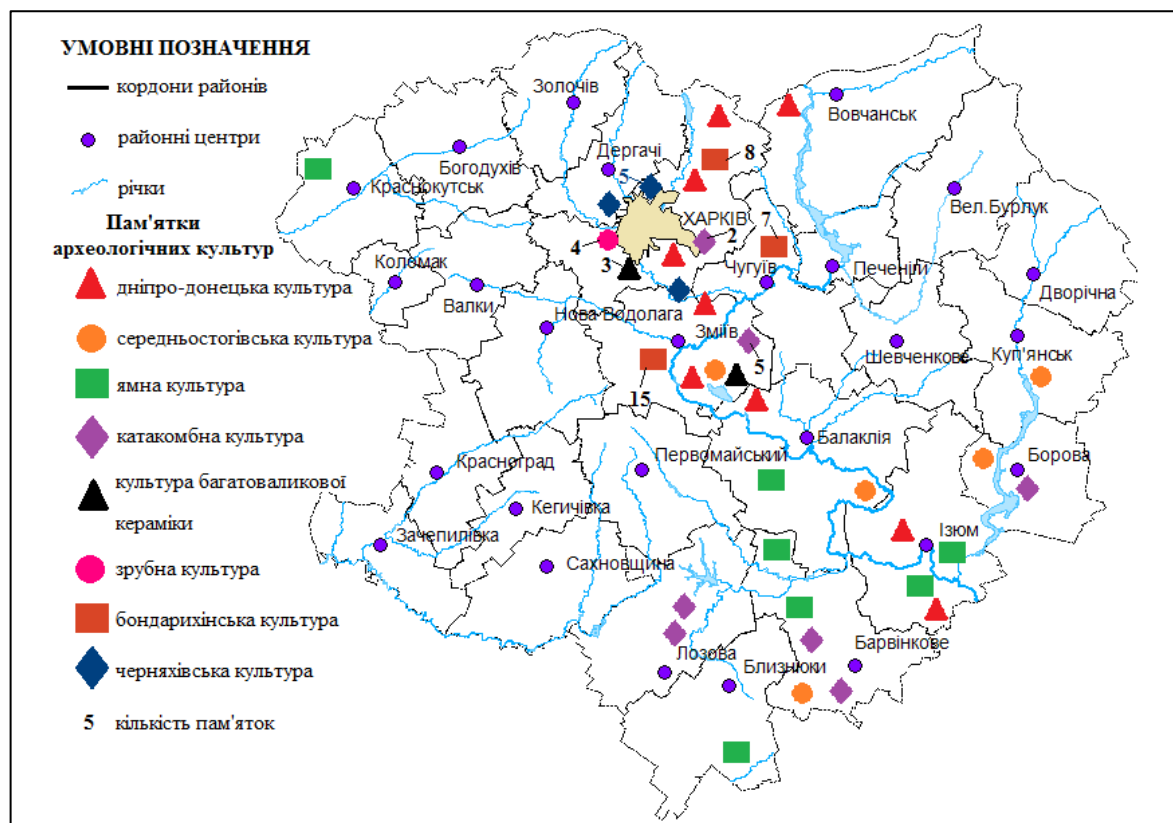

Рис. 2.6. Поселення археологічних культур Харківщини
(побудовано автором за даними [5, 161])

Відбулось формування матеріального середовища, яке забезпечувало життєдіяльність населення, почалось формуватися економічного середовища, що було обумовлено обміном та торгівлею матеріальними благами. Селища кочівницьких народів тяжіли до гідрологічних об'єктів: річок та озер, необхідних для життєдіяльності та господарювання. Надалі територію заселили киммерійці, яких із часом підкорили племена скіфів, які переселилися з Азії, було утворено Скіфську державу. У III – II ст. до н. е. племена сарматів витіснили скіфські племена за Дніпро і до Кримських степів. Війни у II ст. н. е. сприяли послабленню влади сарматів, відбувалось Велике переселення народів, на територію сучасної Харківщини мігрували племена готів, гунів, послідовно змінюючи один одного, утворюючи потужні держави-союзи [95, 110].

Сарматські пам'ятки на території регіону представлено залишками поховань, які виявлені, зокрема, у степових районах Харківщини. У сучасних межах міста Харків знайдено залишки поселень меланхленів, які переважно займались лісостеповим землеробством [5].

2.3.2. Період осіло-розселенського освоєння території (VI – XVI ст.).

Формування регулярної мережі поселень. Даний етап характеризується утворенням стійкої мережі поселень та формуванням зв'язків між ними, що, зокрема, обумовлено входженням території регіону до великих державних утворень слов'ян. На даному етапі сформовано економічне середовище за рахунок налагодження торговельних зв'язків з багатьма регіонами світу. У державних утвореннях формувалось соціальне та культурне середовище, яке зазнало значних трансформацій у ході еволюції.

Коріння української етнокультурної традиції державотворення провідні дослідники пов'язують із найдавнішими державними утвореннями, однією з яких є Антська держава, яка існувала до VII ст. н. е. [17]. Держава антів була певним етапом на шляху виникнення Київської держави. Важливо, що певні зміни в становищі південно-східної частини слов'янського населення відбулися на початку VII ст., коли хозари заснували власну державу – Хозарський каганат (додаток Б, рис. Б.1). [110].

У ті часи на території сучасної Харківської області проживали алани та проболгари, було побудовано перші городища на узбережжі Сіверського Дінця (VII - X ст.), що доводить важливу роль гідрологічної мережі в розвитку системи розселення регіону. У часи панування хозарів на території Харківської області активізувались торгівельні стосунки з різними частинами світу, хоча самі хозари в Дніпро-Донському межиріччі не жили та не кочували [121]. Також у колонізації території сучасної Харківської області брали участь русичі – в'ятичі, радимичі, сіверяни. Із розпадом Хозарського каганату в X ст. територія увійшла до складу Київської Русі.

Формування системи розселення. Для даного етапу характерним є налагодження постійних зв'язків між елементами мережі розселення та утворення стійкої системи розселення, чому, зокрема, сприяло формування городищ. Періодичні війни призвели до того, що в цей час поруч із неукріпленими селищами формувались укріплені поселення нового типу – городища. Донецьке городище – найбільше із 40 городищ, залишки яких було

знайдено в межах сучасної Харківської області. В процесі дослідження Донецького городища було виявлено 3 розселенські рівні розвитку, кожен з яких формувався близько двох тис. років та вирізнявся специфічною системою розселення (додаток Б, рис. Б.2) [110].

Городище існувало з IX ст. до н. е. по X ст. та було знищено кочовими племенами, а на його місці було утворено місто-фортецю Донець, основною функцією якого був захист кордонів від кочовницьких набігів. Із часом місто стало потужним економічним центром регіону, чому значною мірою сприяло його транспортно-географічне положення на перетині торговельних шляхів.

Значні зміни в поселенській структурі Харківщини, а надалі – її руйнування було викликано навалюю монголів, які зруйнували багато населених пунктів (додаток Б, рис. Б.3) [5, 95]. У 1223 р. регіон було практично знелюднено, знищено опорний каркас розселення, а у 1239 р. зруйновано місто-фортецю Донець [5]. Постійні поселення збереглися лише на березі Сіверського Дінця, а їх жителі в етнічному плані були дуже неоднорідними. Були періоди, коли кількість поселень в регіоні поступово зростала, але більшість з них руйнувалась під час татарських набігів, тобто постійна система розселення фактично не могла існувати, адже зруйновано було як населені пункти, так і зв'язки між ними.

Дике поле. Специфікою даного етапу стала практична відсутність постійного населення та повна руйнація системи розселення регіону. У першій половині XIII століття було зруйновано місто Донець та багато інших поселень, регіон було остаточно знелюднено, знищено власне систему розселення.

Територія «Дикого поля» фактично стала коридором для кочових татар між Донським козацтвом і Гетьманщиною, через який вони здійснювали набіги на заселену Русь, найважливіший з яких – Муравський шлях [17].

На початку XVI століття у міру ослаблення Золотої Орди територія поступово почала заселятись селянами, проте міграції не мали масового характеру.

2.3.3. Заселенсько-трансформаційний період (XVII – початок XX ст.).

Утворення оборонних рубежів та перших фортець-міст. Даний етап характеризувався утворенням мережі поселень, яку складали фортеці, станиці та застави дозорних у ході розширення кордонів Московської держави [5, 6]. З огляду на військові дії з Кримом та Річчю Посполитою між створеними поселеннями було налагоджено інтенсивні зв'язки. Під час цього етапу в регіоні сформувалось матеріальне і виробниче середовище. У зв'язку з тим, що чисельність московських військових для служби у фортецях була недостатньою, до служби залучено козацький елемент з Запоріжжя та Дону [6].

Близько південних кордонів у 30-40 рр. XVII ст. Московською державою була збудована велика лінія міст-фортець – Белгородська лінія. Завдяки її захисту заселенсько-розселенські процеси в регіоні активізувались та фактично сформувалась Слобідська Україна, яка в той час являла собою єдиний козацький табір, де будь-яка життєдіяльність населення орієнтувалась на військові потреби держави та забезпечувала здійснення боротьби з татарами. У 1679–1680 рр. побудовано Ізюмську оборонну лінію, яка була відгалуженням Белгородської лінії та слугувала додатковою межею захисту у зв'язку із підвищенням інтенсивності заселення регіону (додаток Б, рис. Б.4) [5, 6, 9].

Під час цього етапу заселення Слобожанщини, який тривав до 70 років XVII ст., було засновано значну кількість поселень, на основі яких пізніше виникло багато міст та селищ Харківської області [6]. Переважна кількість цих поселень мала військовий характер. До найбільших поселень можна віднести: Богодухів (1517 р.), Чугуїв (1627 р.), Бабаї (1643 р.), Ізюм (1637 р.), Валки (1646 р.), Васищеве (1647 р.), Краснокутськ (1651 р.), Куп'янськ та Вільшани (1655 р.). Події Руїни на Правобережній Україні 1670-1680 рр. викликали нову хвилю колонізації. Зокрема, у 1674 р. було засновано м. Вовчанськ [5, 6].

Однією із ключових подій в історії Харківського регіону можна назвати виникнення міста Харкова з 1654 по 1656 р. в ході заселення височини між річками Харків і Лопань, що супроводжувалось будівництвом укріплень навкруги тодішніх поселень [5, 9].

Масове заселення Слобожанщини. Даний етап ознаменовано розширенням мережі поселень Слобідської України за рахунок інтенсивних зовнішніх міграцій, утворенням функціональних взаємозв'язків не тільки між поселеннями регіону, а й із населеними пунктами Гетьманщини та Запорізької Січі. У зв'язку з тим, що регіон заселявся з військовим призначенням, система розселення Слобожанщини мала специфічну територіальну структуру – поселення-фортеці, які складали оборонні лінії (Лозовенька, Михайлівська, Єфремівська та Орловська фортеці), та населені пункти, які розміщувались на берегах річок (Чугуїв, Печеніги, Цареборисів). З огляду на військову направленість поселень, в той час в регіоні було сформовано специфічне соціальне та культурне середовище [5, 6, 59].

На південних кордонах Московської держави вже у першій половині XVII ст. виникли українські колонії. Заселення Дикого поля відбувалось під впливом наступних історичних подій та факторів міграційної привабливості регіону (додаток Б, рис. Б.5).

Остання велика міграційна хвиля на терени Харківщини припала на першу половину XVIII ст. Головними причинами стали [5, 6]:

- ліквідація «Паліївщини» у 1711–1714 рр., відновлення влади польської шляхти на Правобережжі у 1720–1730 рр.;
- підвищення старшинського податку на Гетьманщині;
- поразка гайдамацького руху.

Інтенсивність заселенсько-розселенських процесів на Слобожанщині підвищилась у часи Національної визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького в середині XVII ст. та з огляду на грамоту московського царя Олексія від 17 липня 1651 р., у якій наказувалось воєводам прикордонних міст приймати на «військове проживання» українців, а ті з них, хто оселявся на незахищених землях за Белгородською межею, отримували пільги: право безмитної торгівлі, звільнення від податків [9]. Цю хвилю заселення Дикого поля українцями можна поділити на три етапи [5]:

- *перший етап* – після 1651 р., у зв'язку з поразкою під Берестечком (переселення відбулось за підтримки Богдана Хмельницького);
- *другий етап* – після 1659 р., у результаті проведення Переяславської ради та укладання договору, за яким Україна стала автономією Московії;
- *третій етап* – в часи Руїни (1663-1687 рр.).

У період 1731 – 1742 рр. було побудовано Українську захисну лінію з метою наближення кордонів до Криму та підсилення їх обороноздатності. Українська лінія мала велике стратегічне значення для влади, адже вона відмежовувала Запоріжжя від Гетьманщини та перешкоджала втечам із Гетьманщини на Січ та вільному переходу з Січі на Слобожанщину [6].

Етап активних територіальних трансформацій. Активні адміністративні перетворення в регіоні в цей час безпосередньо пов'язані з реформами в тогочасній Російській Імперії. За порівняно короткий період території та населені пункти Слобожанщини входили до різних адміністративних утворень, що робило досить проблематичним формування міцних взаємозв'язків між населеними пунктами регіону та стримувало розвиток системи розселення.

У другій половині XVII ст. одиницями адміністративно-територіального устрою територія Слобожанщини були полки (рис. 2.7) [2, 6, 9].

Формування полкового устрою в регіоні було зумовлено тим, що заселення Слобожанщини і процес формування Слобідських козацьких полків відбувались паралельно. Основним заняттям населення Слобожанщини в XVII - XVIII ст. була військова справа, тому у формуванні адміністративно-територіального устрою було використано характерну для українського козацтва полково-сотенну структуру [6].

З 1765 р. Слобідську Україну було перейменовано у Слобідсько-Українську губернію, до складі якої увійшли 5 провінцій, утворених з колишніх полків: Харківська, Ізюмська, Сумська, Охтирська, Острогозька, та майже всієї території (за винятком Чугуївського повіту) [6]. Адміністративним центром губернії було визначено місто Харків.

Рис. 2.7. Полковий устрій Слобідської України (побудовано автором за даними [5])

З 1780 р. Слобідсько-Українську губернію було перетворено в намісництво у складі п'ятнадцяти повітів, центральним містом обрано місто Харків [96]. У часи Харківського намісництва активізувались описові та статистичні дослідження господарства та населення регіону, зокрема описи містять кількісні показники, що характеризують населення повітів та міст намісництва за 1785, 1787 та 1788 рр. (рис. 2.8, 2.9).

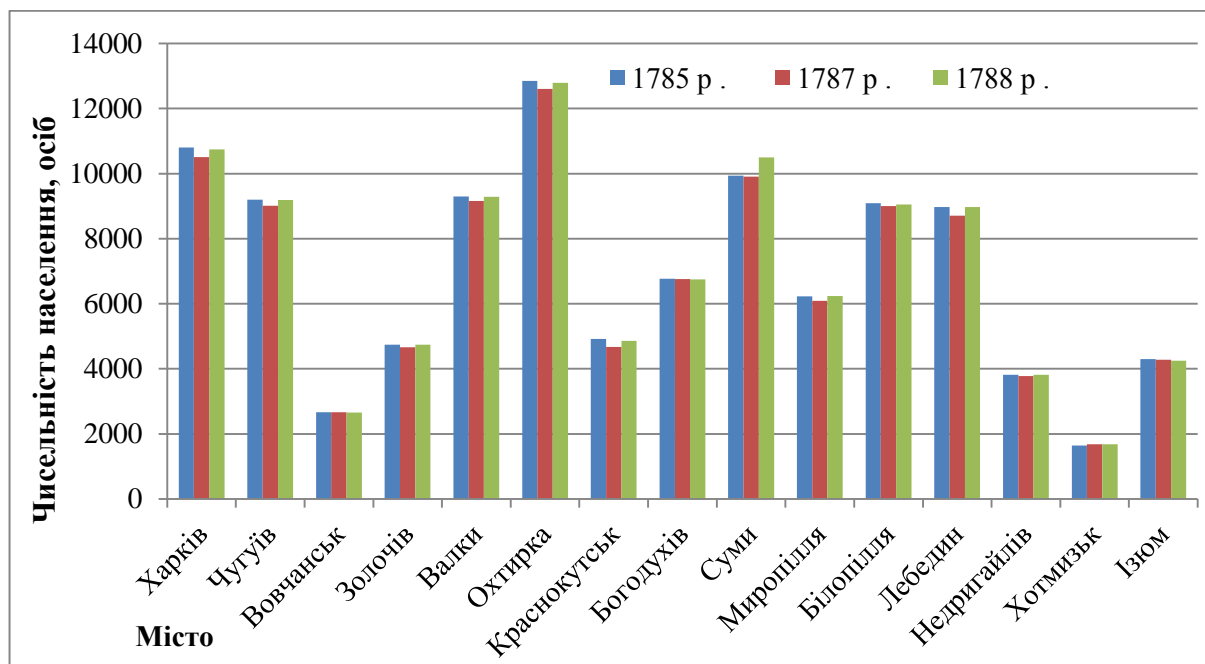

Рис. 2.8. Чисельність населення міст Харківського намісництва у 1785, 1787 та 1788 рр. (побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.3)

За досліджуваний період чисельність населення в містах повіту значно не змінювалась, спостерігався певний спад у 1787 р, що пов'язано з початком російсько-турецької війни та мобілізацією чоловіків до армії. Найбільшим за чисельністю мешканців містом була Охтирка, значною чисельністю населення також вирізнялись Харків, Суми, Чугуїв, Валки, Білопіль та Лебедин – міста, у яких активно розвивались ремесла, торгівельні відносини. У 1785-1788 р. найбільша чисельність населення проживала у Вовчанському повіті Харківського намісництва, що пов'язано з його прикордонним положенням по відношенню до центральних регіонів Російської імперії. Також значно заселеними були Чугуївський, Хотимизький, Харківський повіти, що пов'язано із сприятливими агрокліматичним умовами для ведення сільського господарства. У річних показниках прослідковується аналогічна з

наведеною на рис. 2.9. динаміка на зменшення населення у 1787 р., пов'язана з початком військових дій.

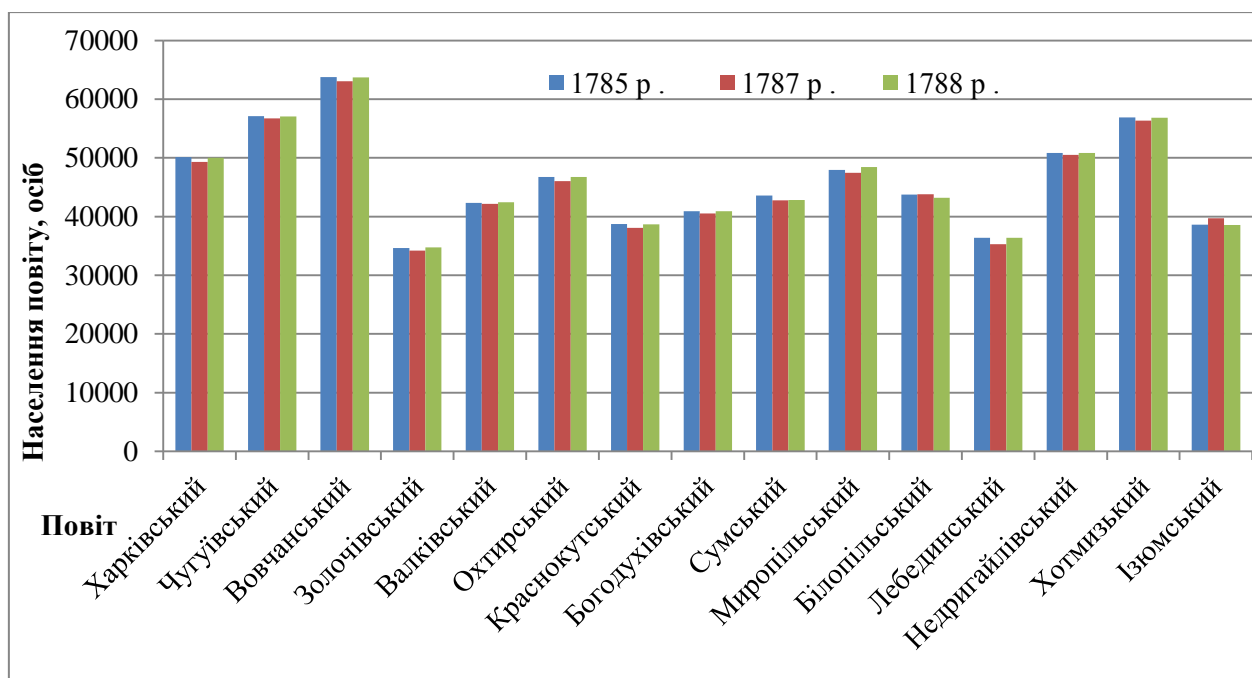

Рис. 2.9. Чисельність населення повітів Харківського намісництва у 1785, 1787 та 1788 рр. (побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.4)

У 1796-1797 рр. Харківське намісництво знову перетворено на Слобідсько-Українську губернію в колишніх межах, а з 1835 р. вона почала називатися Харківською губернією [105]. Загалом з XVIII ст. на Харківщині спостерігалось поступове зростання чисельності населення. Воно відбувалося як шляхом природного приросту, так і за рахунок переселенців. Даний етап характеризується інтенсивним розвитком транспортного сполучення, зокрема сухопутних доріг: дорога, яка виходила з Москви через Тулу, Мценськ, Орел, Курськ та Белгород, вела до Слобожанщини [17].

Одним із вагомих факторів розвитку системи розселення Харківської області стало відкриття Імператорського Харківського університету, яке відіграло значну роль у розвитку системи розселення Харківської губернії. Саме завдяки відкриттю університету почало формуватись нове соціальне та культурне середовище регіону, а місто Харків отримало передумови для розвитку в якості «точки росту» регіону. З моменту відкриття університету у 1805 р. чисельність студентів постійно зростала (з 15 осіб у 1805 р. до 1520

осіб у 1887 р.). Університет брав активну участь у організації шкільництва в губернії, тут працювала типографія, виникли бібліотеки, отже університет реалізовував просвітницьку, освітню та наукову функції [17].

Збільшення чисельності населення за рахунок міграційного приросту. Початок промислового розвитку в регіоні наприкінці XIX ст. змістив акцент розвитку Харківської губернії з сільськогосподарського на промисловий, що призвело до концентрації значної кількості населення у містах та безпосередньо в обласному центрі. Під час даного етапу відбувалось формування опорного каркасу розселення регіону та якісна трансформація матеріального й економічного середовища в регіоні за рахунок збільшення обсягів виробництва та покращення його якісної основи, підвищення інтенсивності торгівлі і розширення ринку збуту [17].

У 1869 р. було відкрито рух по Курсько-Харківсько-Азовській залізниці, яка забезпечила Харківщині міжрегіональне сполучення з сусідніми губерніями. У регіоні еволюціонував процес виробництва: швидко здійснено перехід від дрібних промислів та ремесл до мануфактури, а згодом – до фабрик. Збільшилась кількість промислових підприємств: у 1825 р. в губернії налічувалося 76 підприємств, в 1854 р. – 247 підприємств, а в 1860 г. – 330, засновано великі заводи з виробництва сільськогосподарських машин, паровозобудівний, чавуноливарні, а в губернії – Гутянський цукровий (1869 р.), Будянський фарфоро-фаянсовий (1885 р.) та інші заводи [17].

Саме наприкінці XIX та з початку XX століття розвиток промисловості регіону відбувався за участю іноземного капіталу (завод «Бельке і К» – виробництво фабричних машин, товариство М. Гельферікс-Саде – виробництво хлібопекарного обладнання та ін.), що засвідчило інвестиційну привабливість Харківщини [17].

Зростання промислового виробництва та проведення регулярних ярмарок зумовило перетворення центру губернії – м. Харкова у головний промисловий і торговельний центр південної Росії [17].

Специфікою даного етапу є активна трансформація культурного середовища регіону за рахунок специфічних особливостей менталітетів трудових мігрантів. Інтенсивні міграційні процеси до регіону та, власне, міста Харкова було зумовлено як відкриттям Харківського університету, так і розвитком торгівлі та промисловості. Після реформи 1861 р. збільшилась міграція селяни до міста у пошуках роботи, що значно вплинуло на темпи розвитку міських поселень регіону [41].

На початку 60-х років XIX століття чисельність населення Харківської губернії становила близько 1,5 млн. осіб, у 90 -х роках – більше 2,5 млн. осіб, а напередодні лютневої революції 1917 р – 3,5 млн. осіб. Станом на 1910 р. в регіоні було сформовано 4218 населених пункти [135]. За рівнем густоти населення Харківська губернія займала 4 місце в Україні (після Київської, Полтавської та Подільської) [41]. Стрімка тенденція до збільшення чисельності населення була викликана міграційною привабливістю регіону: наявністю великої кількості робочих місць, зручним транспортним положенням та наявністю наукової бази в м. Харків (Харківський університет, Політехнічний інститут та ін.).

2.3.4. Період формування опорного каркасу території та системи розселення (1914–1990 рр.). Перша світова війна та вимушені міграційні процеси. У часи Першої світової війни лінія фронту не проходила територією Харківської губернії, проте її населення зазнало значних втрат, регіон зіткнувся з проблемою вимушених мігрантів, наявністю великої кількості хворих та поранених, що викликало певні епідемічні проблеми.

Важливим питанням було розміщення евакуйованих з інших регіонів виробництв та навчальних закладів, значної зміни зазнало культурне середовище губернії. Мешканці Харкова та регіону також активно долучились до страйкового руху. Система розселення регіону не зазнала відчутних змін, у ході революційних подій динамічно змінювались вектори та інтенсивність взаємозв'язків з сусідніми регіонами та країнами, а постійна

зміна влади викликала ентропійні явища в розвитку геодемографічної системи регіону [17].

Відновлення господарства регіону та опорного каркасу розселення, набуття території столичних функцій. Даний етап характеризується значним розвитком економічного середовища регіону за рахунок нарощування темпів промислового та сільськогосподарського виробництва.

Система розселення регіону зазнала значних змін, адже м. Харків змінило статус підпорядкування з регіонального центру на республіканський: починаючи з 1919 р., і протягом 15 років Харків залишався столицею Української республіки. Це відіграло важливу роль у подальшому розвитку міста та Харківського регіону в цілому. У сучасних межах Харківську область було утворено 27 лютого 1932 року [17]. Після відновлення господарства у післявоєнний період Харківщина перетворилась на базу індустріалізації всієї УРСР.

Сільське господарство досить швидко розвивалось, вже у 1925 році виробництво зерна досягло довоєнних обсягів розвитку. Відбувалося формування потужних коопераційних зв'язків між виробничою (промисловою, сільськогосподарською) та споживчою сферою, що зумовлювало товарний, інформаційний та енергетичний взаємобмін як між населеними пунктами Харківщини, так і з сусідніми регіонами та країнами.

У період 1930 - 1931 рр. в регіоні проведено колективізацію сільського господарства, почався голодомор, під час якого в регіоні значно зросла смертність (майже в 4 рази), що призвело до значної депопуляції населення в регіоні [17].

В аспекті прискореної індустріалізації було впроваджено новий господарський механізм, заснований на адміністративно-командних методах керівництва, що фактично обумовлювало повне регулювання державою будь-яких господарських зв'язків в регіоні, а директивне планування детермінувало розвиток економіки регіону, що обмежувало розвиток неперіоритетних галузей сфери життєдіяльності людини, зокрема соціальна

сфера, та фактично виключало будь-які стохастичні явища, які б могли забезпечити синергетичний розвиток регіону.

У рамках проведення НЕПу на Харківщині відроджувались старі промислові підприємства та будувались нові: підшипниковий, верстатобудівний, турбогенераторний, тракторний та інші заводи, що сприяло притоку населення в промислові міста, які фактично стали «точками росту» (Харків, Ізюм, Балаклія), приток трудових мігрантів до сіл був викликаний проведенням реформ у сільськогосподарському секторі [17].

У регіоні було введено в дію нові електростанції, найпотужнішою з яких була Харківська. Завдяки їй сформовано селище Есхар, що свідчить про розвиток системи розселення), головним завданням якої було забезпечення енергією промислових міст, відкрито Харківський аеропорт, що забезпечило регулярний повітряний зв'язок Харкова з Полтавою, Києвом, Кіровоградом та Одесою, а з 1928 р. - з Тегераном (Іран, одне з найбільших міст Азії), що сприяло налагодженню міжрегіонального сполучення [154].

У ході даного трансформаційного етапу почала виявлятися гіпертрофованість розвитку м. Харків по відношенню не тільки до поселень сільського, а й до населених пунктів міського типу та міст регіону, активно розвивались транспортні зв'язки зі східноєвропейськими країнами (Білорусь, Молдова, Румунія) завдяки вигідному суспільно-географічному положенню регіону. У Харківській області ефективно впроваджувалась урбанізаційна політика, у рамках якої відбувалось будівництво заводів та інших підприємств, а також «соцміст», першим з яких було селище Харківського тракторного заводу. На фоні швидкої інтенсифікації розвитку Харкова інші населені пункти області розвивались вкрай повільно, переважно за рахунок місцевої промислової сировини або промисловості з перероблення сільськогосподарської продукції.

Друга світова війна та руйнування сформованої системи розселення та господарства. У часи Великої Вітчизняної війни окупація області тривала

з 24 жовтня 1941 по 23 серпня 1943 року, військові дії вкрай негативно вплинули на демографічну ситуацію та господарство Харківщини.

Харківська область та місто Харків мали вагоме політичне, економічне й військово-стратегічне значення [17]. Частини Червоної Армії на деякий час затримали просування німецьких військ, що дало можливість здійснити часткову евакуацію населення – робітників, промислових підприємств, навчальних закладів – на схід СРСР, деякі мешканці зазнали примусового вивезення на роботу в Німеччину. Місто Харків було визнано одним із найбільш зруйнованих внаслідок військових дій, часткового знищення зазнала інфраструктура як міста, так і області, що негативно вплинуло на виробниче, економічне, соціальне та культурне середовище Харківщини.

Етап відновлення системи розселення, інтенсивної індустріалізації, розширення функцій території та зростання чисельності населення за рахунок міграційного приросту. Перш за все після закінчення окупації почали відбудовуватись об'єкти транспорту, промисловості та електростанції.

Відбудова господарства краю розпочалася вже восени 1943 р., що було досить складно, адже війна ще тривала.

Залізничне сполучення Харкова з Москвою було відновлено вже у серпні 1943 р., а протягом 1934 р. в області було відновлено близько 100 вокзалів і станцій області, запрацювало 247 підприємств [17]. Розбудова населених пунктів Харківської області почалась наприкінці 40-х років, особливо активним було будівництво в місті Харків, зокрема у нових районах: на Павловому полі та Нових будинках [17].

Активний розвиток виробництва в Харкові сприяв розвитку сусідніх міст та селищ, що призвело до утворення Харківської агломерації.

Післявоєнний період розвитку системи розселення області характеризується відновленням зруйнованих елементів розселенської системи. Було введено в експлуатацію Шебелинське газове родовище, що сприяло економічному розвитку центральних районів області та зумовило

створення нових робочих місць. Активно відновлювалась освітня система: відбудовувались навчальні, наукові та просвітні заклади. В цілому даний етап характеризується переходом матеріального, економічного, соціального та культурного середовища на новий рівень, відновленням втрачених та зруйнованих ліній транспортного сполучення.

Етап економічної стагнації та початок депопуляції. Нераціональна реформаторська діяльність, зокрема, реформа 1965 р., вихід зі складу Союзу країн Прибалтики, фінансування слабкорозвинених країн соцтабору та «гонка озброєнь» викликали глибоку економічну кризу та сприяли розшатуванню фінансової системи СРСР [17].

В області значно скоротився обсяг випуску промислової продукції, а через зміну складу Союзних республік було порушено ряд внутрішньосоюзних та зовнішньоекономічних зв'язків. У ході політики перебудови, розпочатої у 1985 р., почали розвиватись нетрадиційні для СРСР кооперативи та малі підприємства, що було ознакою формування ринкової економіки та сприяло формуванню нового типу економічного середовища [17]. Даний етап ознаменовано початком депопуляції населення, однією з причин якої була деформована вікова структура населення з великим прошарком людей середнього та старшого віку, а як наслідок – низькою народжуваністю та високою смертністю, зокрема для сільської місцевості та невеликих міських поселень [17, с. 99].

У 1980-х роках Харківська агломерація включила в свої межі населені пункти дев'яти районів області та налічувала 802,3 тис. осіб, або 90% всього тогочасного населення області, до її складу належали [72]:

- місто-центр;
- урбанізоване ядро, яке умовно обмежувалось по лінії Циркуни-Рогань-Мерефа-Буди-Ольшани-Дергачі;
- зовнішня зона в радіусі 40-60 км від кордону Харкова.

У ході еволюції Харківської агломерації районні центри, які розміщуються на зовнішній агломераційній зоні (Вовчанськ, Золочів, Зміїв,

Валки, Нова Водолага, Валки, Богодухів), почали проявляти синергетичні властивості та утворювати в радіусі близько 10 км невеликі урбанізовані зони [72]. В процесі даного етапу розвитку системи розселення Харківської області було фактично завершено формування сучасного опорного каркасу розселення, статус міста отримали такі населені пункти: Південне (1963 р.), Люботин (1937 р.), Балаклея (1938 р.), Мерефа (1938 р.), Барвінково (1938 р.), Валки (1938 р.), а розвиток Харківської міської агломерації викликав у регіоні активізацію процесів просторового стягування до адміністративного центру [54, 67].

2.3.5. Період трансформації системи розселення за роки незалежності України (1991р. – дотепер). Після розпаду Радянського союзу система розселення Харківської області зазнала значних змін: з обліку знято близько 60 сільських населених пунктів, деякі змінили статус з сільського на міський або навпаки (додаток Б, табл. Б.5) [17].

За період 1991-2016 рр. чисельність населення скоротилась на 476 тис. осіб. (рис. 2.10).

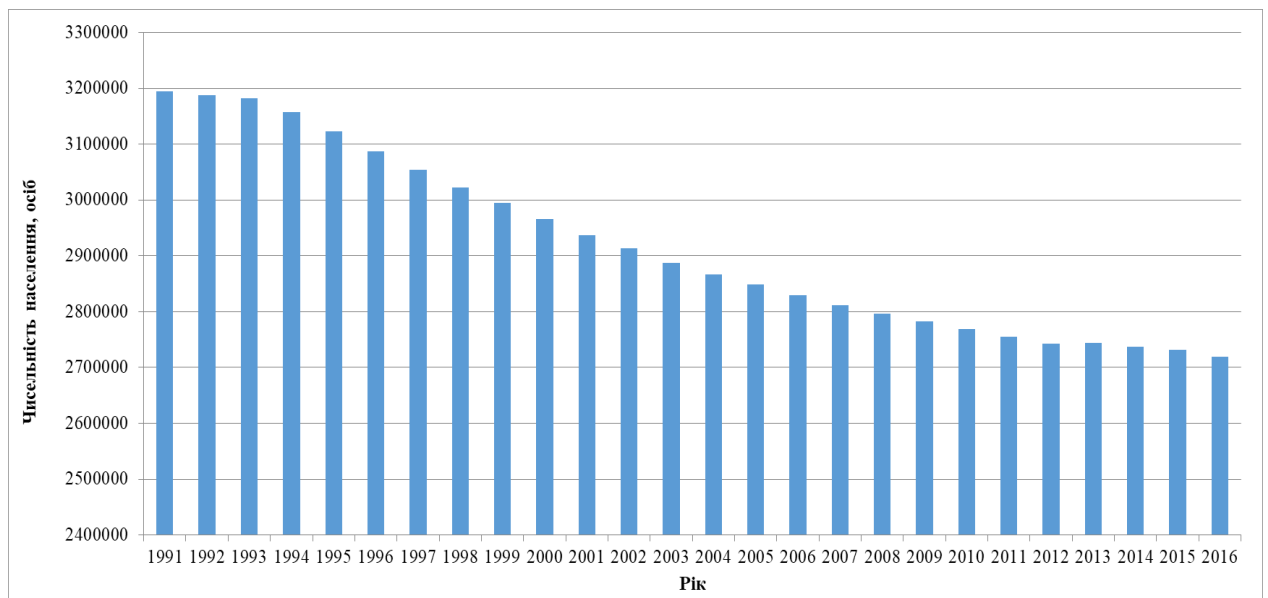

Рис. 2.10. Динаміка чисельності населення Харківської області, 1991-2016 рр. (побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.6)

Даний етап у розвитку системи розселення Харківської області характеризується погіршенням демографічної ситуації в регіоні та економічною кризою в Україні 2008-2009 рр. На території області було зупинено роботу багатьох промислових підприємств, закривалися ферми, що в свою чергу обумовило підвищення рівня безробіття, посилення внутрішніх та зовнішніх трудових міграцій. Через значне скорочення населення та занепад сільського господарства почали зникати дрібні села та хутори, станом на 2009 р. їх кількість становила 1683, проти 1741 у 1995 р. [17].

Зникнення населених пунктів та закриття промислових підприємств призвело до розриву багатьох внутрішньодержавних та закордонних зв'язків регіону, а, виходячи з тенденції до зменшення чисельності населення області, система розселення не мала достатніх ресурсів для синергійного самовідновлення. На соціальне середовище завдала значного впливу трудова міграція, депопуляційні процеси та поширення безробіття. Отже, тенденція скорочення населення була викликана депопуляційними процесами в Україні та області й активізацією трудових міграцій до країн СНД і Європи.

Перехідний етап після розпаду СРСР. Трансформаційні процеси, що відбувались у економіці України, значно вплинули на господарство Харківської області. Також вагомим фактором тогочасного розвитку області була зміна її суспільно-географічного положення – вона стала прикордонною, змінився статус торгово-економічних відносин з країнами колишнього СРСР, адже тепер виник митний бар'єр. Внаслідок цього скоротились або зникли виробничо-технологічні зв'язки з підприємствами колишніх союзних республік, що негативно вплинуло на матеріальне та економічне середовище регіону [17].

Система розселення Харківської області змінила ієрархічний рівень підпорядкування, і, замість зруйнованих зовнішніх зв'язків почали формуватися нові, у тому числі – внутрішньодержавні, що деякою мірою компенсувало втрачені кооперації. Значно змінилось економічне середовище.

Внутрішньосистемні трансформаційні процеси, викликані геополітичними та соціально-економічними причинами. Децентралізаційна реформа, розпочата в Україні з 2014 р., повинна забезпечити надання населенню в межах об'єднаної територіальної громади максимальної кількості якісних послуг, раціональне використання наявних ресурсів [31].

З початку 2014 р. в аспекті початку бойових дій на території Донецької та Луганської областей, з якими безпосередньо межує Харківська область, система розселення регіону зазнала суттєвих змін. Було втрачено зв'язок з окупованими територіями, до області мігрувала значна кількість вимушених переселенців, більшість із яких оселилась саме в місті Харків з огляду на географічну близькість, наявність в місті вільних робочих місць, розвинену інфраструктуру та роботу штабів гуманітарної допомоги, що обумовило значне демографічне навантаження на місто та посилило асиметрію розвитку системи розселення.

В аспекті обмеження взаємовідносин з Росією погіршилось прикордонне положення Харківської області, яке раніше було одним з позитивних рис суспільно-географічного положення регіону. Обмеження транспортного сполучення та торговельних відносин з Росією також обумовило розторгнення багаторічних зв'язків з державою-сусідом та обумовило пошук нових зв'язків у аспекті євроінтеграційної політики України.

В рамках декомунізаційної політики, розгорнутої у 2015 р., у Харківській області перейменовано близько 30 населених пунктів [33].

Станом на початок 2017 р. в Харківській області офіційно зареєстровано 194 тис. внутрішньо переміщених осіб (третє місце за кількістю переселенців в Україні, після підконтрольних частин Донецької та Луганської областей) [84, 85]. З огляду на це, можна стверджувати, що місто Харків наразі виконує не тільки функції надрайонного центру для областей Північно-Східної регіональної системи розселення, а й для підконтрольних Україні частин Донецької та Луганської областей.

З прибуттям до області та, зокрема до міста Харків, значної чисельності населення відчутним був вплив на економічне та соціальне середовище, адже переважна більшість мігрантів працює, тобто виробляє товари та послуги, і всі – споживають їх, що є стимулятором розвитку міста, проте через профіцит робочої сили знижується її вартість, окрім того, ростуть соціальні негаразди, що впливає на соціальне середовище в регіоні та місті.

Етап переорієнтації на європейський вектор розвитку. Даний етап характеризується спробами наближення виробництва товарів та надання послуг у регіоні до європейських стандартів, активною європеїзацією соціального та культурного середовища в Україні.

Отримання Україною безвізового режиму з країнами Європи в 2017 році обумовлює формування спільного соціального та культурного середовища.

Загалом, цей етап для системи розселення Харківської області характеризується зміною спрямованості зовнішніх зв'язків системи та їх переорієнтацією на європейські країни. Проблемою ефективної реалізації даної політики є периферійність транспортно-географічного положення Харківської області по відношенню до країн Європи [39, с.199].

Перспективний етап оптимізації системи розселення з метою зменшення територіальних диспропорцій та перехід до поліцентричної моделі регіонального розвитку. Серед головних перспектив розвитку системи розселення Харківської області варто зазначити перехід до поліцентричного регіонального росту за рахунок визначення та розвитку «точок росту» регіону, що дозволить зменшити інтенсивність внутрішньої міграції та здійснити перерозподіл демографічного та працересурсного потенціалу в Харківській області. При налагодженому транспортному сполученні та ефективній взаємодії з районним центром центри новостворених ОТГ мають можливість стати новими «точками росту» регіону та закласти підвалини для поліцентричного розвитку системи розселення.

2.4. Особливості розселенської структури Харківської області

Територіальна структура системи розселення Харківської області (рис. 2.11) представлена населеними пунктами та зв'язками між ними, зокрема транспортним сполученням. Структура системи розселення Харківської області є відображенням особливостей історичного розвитку регіону. Найбільша кількість населених пунктів зосереджена в північно-східній частині регіону, значне скупчення навколо обласного центру – міста Харкова. Високою щільністю населених пунктів в області вирізняються Харківський, Дергачівський, Зміївський та Лозівський райони, низькою – Барвінківський, Балаклійський та Нововодолазький.

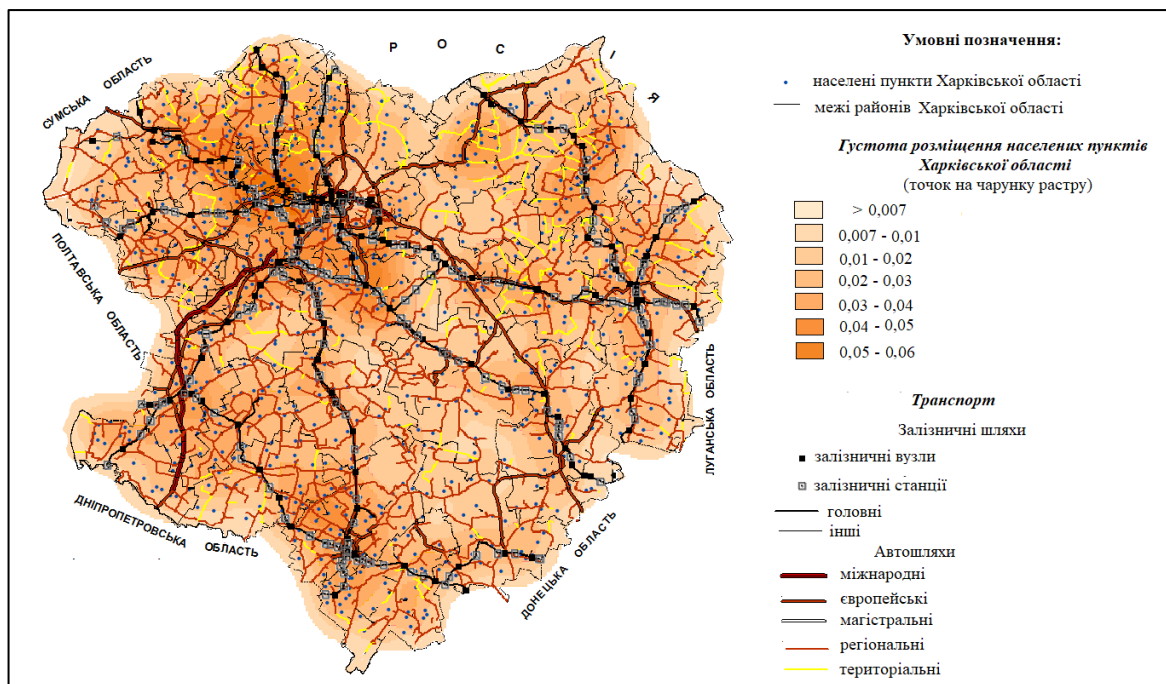

Рис. 2.11. Мережа населених пунктів Харківської області у 2016 р.
(побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б. 7)

Транспортна система Харківської області є великою регіональною багатовидовою системою, яка за показниками розвитку посідає одне з провідних місць в Україні [39]. Провідними видами транспорту в регіоні за показниками вантажо- і пасажирообороту є залізничний та автомобільний [39].

Відповідно до опорного каркасу розселення регіону залізнична мережа Південної залізниці, яка є підрозділом «Української залізниці» в Харківській області, є радіальною (рис. 2.12.) з центром у м. Харків, що є багатофункціональним транспортним вузлом, котрий поєднує Харківську область із її сусідами першого порядку, забезпечує зв'язки регіону з країнами СНД. Залізничне сполучення функціонує між усіма районами Харківщини, окрім Печенізького [39]. Найбільшою густота залізничного полотна простежується в Харківському, Куп'янському, Лозівському районах, а їхні районні центри є потужними транспортними вузлами. Найменшою густотою залізничних колій вирізняються Краснокутський та Вовчанський райони [39].

Важливу роль у розвитку системи розселення регіону відіграє автомобільний транспорт, густота доріг із твердим покриттям у Харківській області складає 299 км/тис. км² території (рис. 2.13) [39].

Найвищі показники густоти автомобільних доріг із твердим покриттям у центральних та північно-східних районах області, зокрема Харківському, Дергачівському, Золочівському та Коломацькому. Низькою є густота автомобільних доріг із твердим покриттям у південно-східних районах області (Барвінківський, Балаклійський).

Такий розподіл зумовлено як історичними аспектами розвитку регіону, так і прикордонним суспільно-географічним положенням Харківщини на перетині міжнародних шляхів. Міжнародне автомобільне сполучення регіону забезпечують автошляхи Київ-Харків-Довжанський, Харків-Дніпро-Запоріжжя, Харків-Гоптівка та Харків-Красноград-Перещепино. Регіональне сполучення здійснюється автомобільними дорогами Харків-Охтирка та Харків-Зміїв-Балаклія-Гороховатка [39].

Авіаційний транспорт у регіоні представлено аеропортом Харків, який здійснює рейси до країн Європи (Австрія, Іспанія, Німеччина, Італія, Кіпр, Чорногорія, Болгарія, Туреччина, Польща, Республіка Білорусь), Азії (Вірменія, Грузія, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати), Африки (Єгипет, Ліван), а також внутрішній рейс до Києва [154].

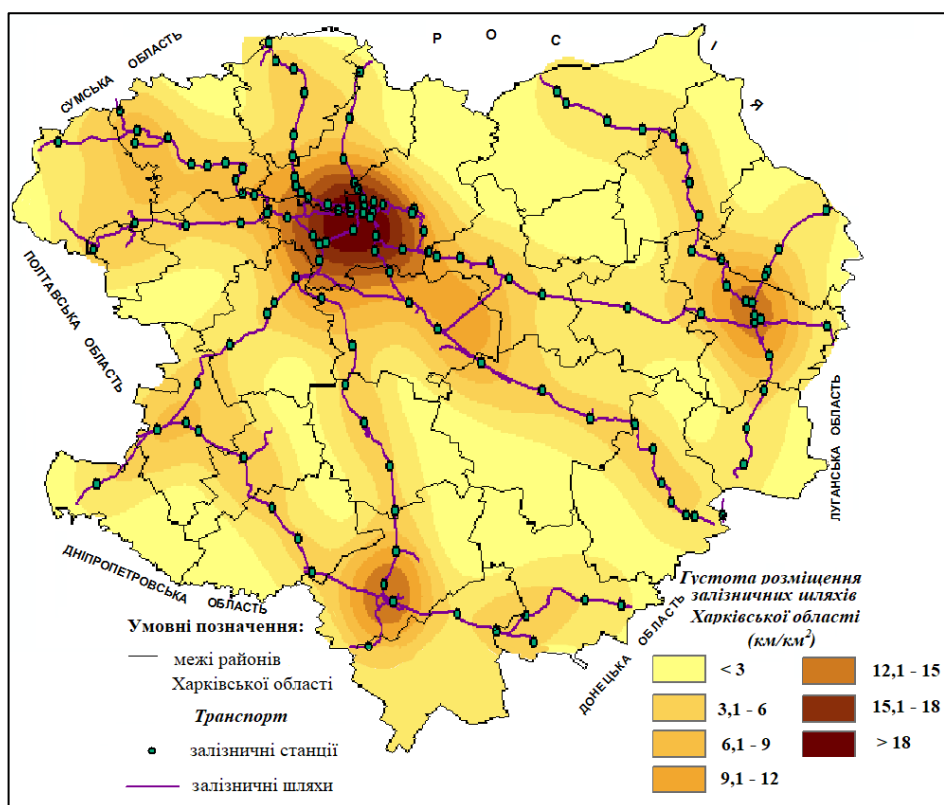

Рис. 2.12. Густина залізничного полотна Харківської області у 2016 р.
(побудовано автором)

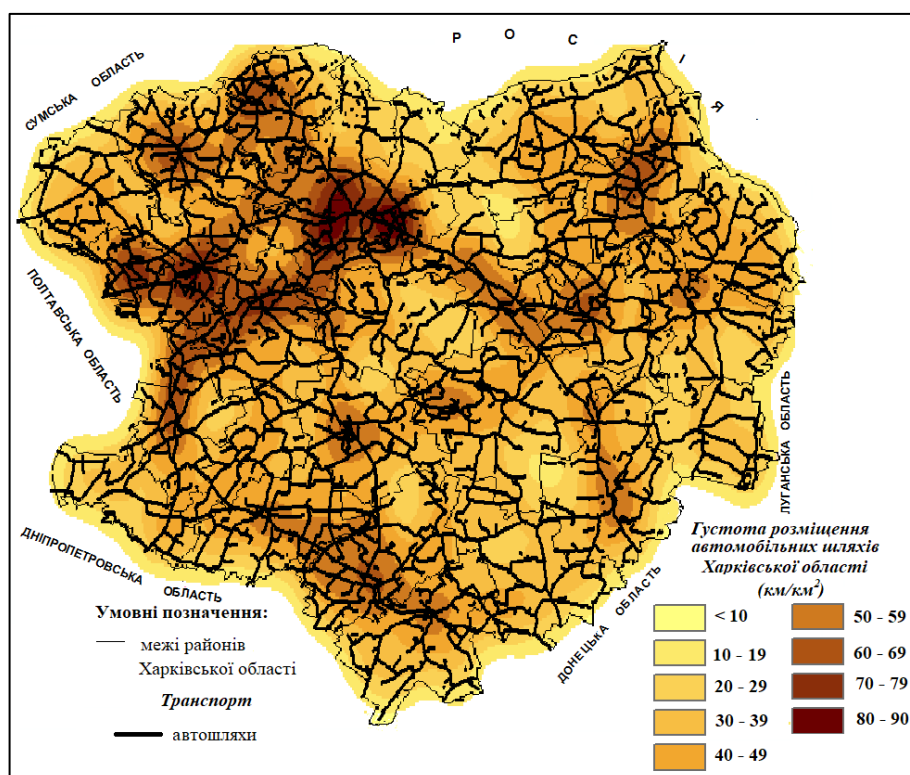

Рис. 2.13. Густина автодорожнього полотна Харківської області в 2016 р.
(побудовано автором)

В адміністративно-територіальному відношенні Харківська область нараховує 2178 адміністративно-територіальних одиниць (рис. 2.14) [153].

Рис. 2.14. Структура адміністративно-територіального устрою Харківської області у 2018 р. (побудовано автором за даними [113, 153])

Область складається з 27 районів, 17 міст (з них 7 міст обласного значення (Харків, Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв, 10 міст районного значення – Балаклія, Барвінкове, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Дергачі, Зміїв, Красноград, Мерефа, Південне), 16 об'єднаних територіальних громад, 61 селища міського типу, 139 селищ та 1534 сіл. [113, 153]. Опорним каркасом розселення в області (рис. 2.15, рис. 2.16) є півтора мільйонний обласний центр м. Харків, два середніх за величиною міста (м. Лозова та м. Ізюм), 14 малих міст і 61 селище міського типу.

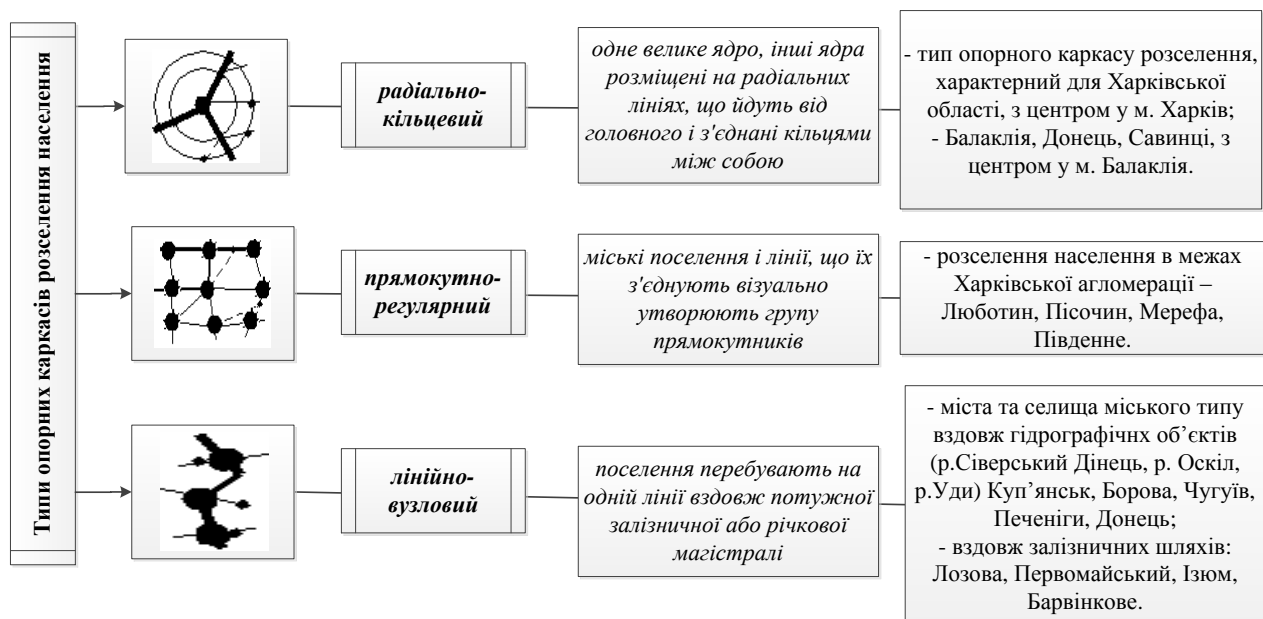

Рис. 2.15. Опорні каркаси розселення населення Харківської області у 2016 р. (за Г. Лаппо)
(побудовано автором за даними [73])

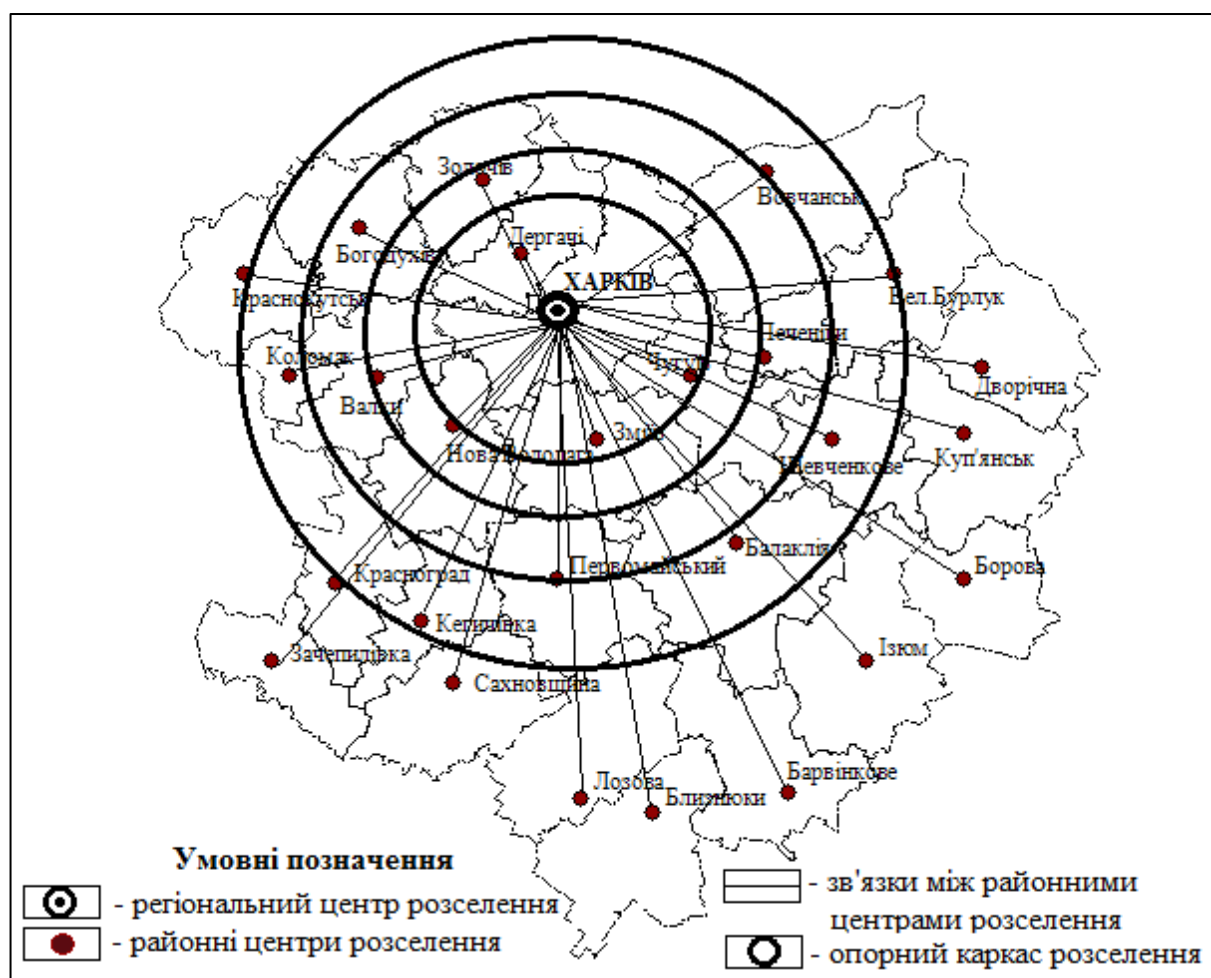

Рис. 2.16. Розселенська структура Харківської області у 2016 р.
(побудовано автором [87])

У Стратегії розвитку Харківської області до 2020 року запропоновано наступну класифікацію міст Харківською області за їх спеціалізацією та роллю в системі розселення [129] (додаток Б, табл. Б.8). Проте, варто зазначити певну суперечливість у даній класифікації з огляду на те, що місто Ізюм виконує промислові, транспортні функції та є історико-культурним центром, а місто Лозова виконує промислові й транспортні функції та є господарським центром місцевого значення з функціями соціального обслуговування, обидва міста фактично виконують функцію міжрегіональних центрів розселення, адже виступають центрами тяжіння для населення з Донецької та Луганської областей. Тому вважаємо за доцільне класифікувати їх як *поліфункціональні міста*.

Система міст Харківської області представлена містом-півторамільйонником, двома середніми (Лозова та Ізюм) та 14 малими містами. Серед загальної кількості міст області найчисленнішою є категорія малих міст, незважаючи на те, що там сконцентровано близько 13 % жителів

Згідно з дослідженнями В. Яворської міста Харківської області можна розділити за людністю: до 15 тис. осіб (3 міста: Південне, Валки, Барвінкове), від 15 до 25 тис. осіб (7 міст: Богодухів, Вовчанськ, Дергачі, Зміїв, Красноград, Люботин, Мерефа), від 25 до 50 тис. осіб (4 міста: Балаклія, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв) [165]. На території Харківщини переважають міста з людністю до 25 тис. осіб, що становить 50 % від загальної кількості малих міст (рис. 2.17).

Для здійснення класифікацій малих міст Харківської області було використано Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» [32], Постанов та Розпоряджень Кабінету Міністрів України стосовно введення концепцій соціально-економічної підтримки розвитку малих міст [32], Постанову Верховної Ради України щодо стану та перспектив депресивних регіонів України [116], аналітичні матеріали Головного управління статистики в Харківській області [153], Стратегію розвитку Харківської області до 2020 року [129], фондові матеріали

Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Харківській області та Державної екологічної інспекції в Харківській області.

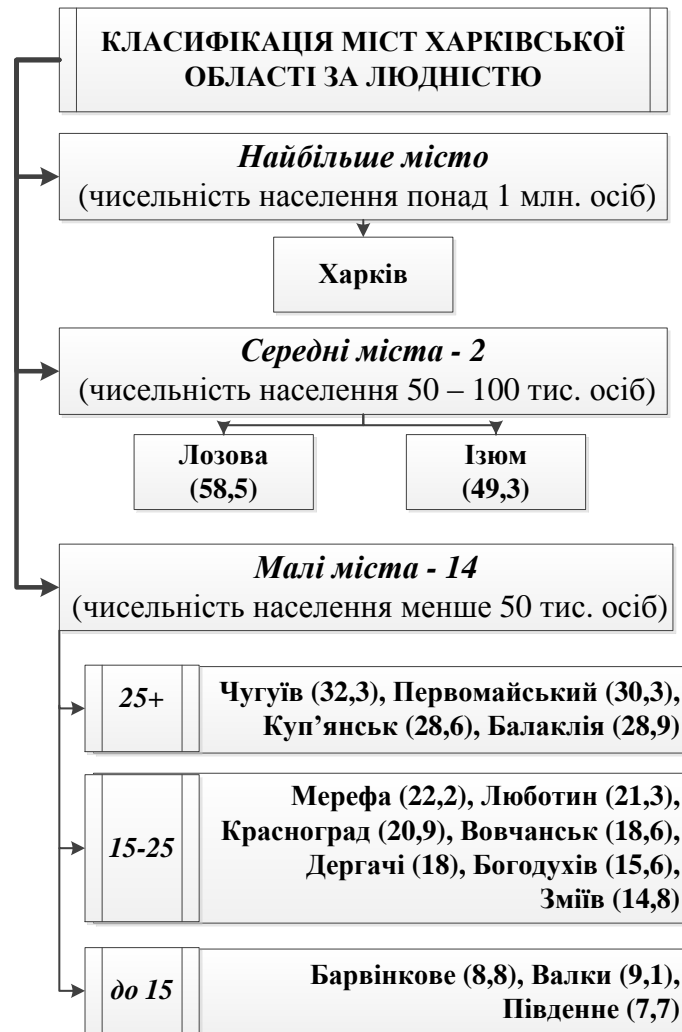

Рис. 2.17. Класифікація міст Харківської області за людністю у 2016 р. (побудовано автором за даними [153])

За Генеральною схемою планування території України малі міста Харківської області класифікують за наступними групами [25]:

- міста, які мають потужний рекреаційний потенціал, зокрема Люботин, Зміїв, Чугуїв, Південне, Балаклія;
- міста, які володіють природним та історико-культурним туристичним потенціалом. До цієї групи належать міста Богодухів, Красноград, Вовчанськ, Валки, Мерефа, Чугуїв, Зміїв, Куп'янськ;

- міста, розташовані поблизу головних центрів системи розселення: м. Дергачі, м. Люботин, м. Мерефа (з огляду на те, що м. Куп'янськ є центром надрайонної системи розселення);

- міста-центри сільськогосподарських районів. До цієї групи належать майже всі малі міста регіону

З огляду на Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» за питомою вагою населення, у залежності від сфери зайнятості в регіоні можна виділити *наступні категорії малих міст* [118]:

- міста, що мають промислову спеціалізацію (м. Куп'янськ, м. Чугуїв, м. Первомайський, м. Балаклія, м. Зміїв);

- міста, які є транспортними вузлами регіонального значення (м. Красноград, м. Чугуїв, м. Куп'янськ, м. Люботин);

- рекреаційні та санаторно-курортні центри (м. Люботин, м. Балаклія, м. Чугуїв, м. Зміїв, м. Південне,);

- міста, які згідно зі списком історичних населених місць України мають історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри (м. Балаклія, м. Вовчанськ, м. Богодухів, м. Валки, м. Зміїв, м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Люботин, м. Мерефа, м. Чугуїв);

- центри районів області (м. Балаклія, м. Барвінкове, м. Богодухів, м. Валки, м. Вовчанськ, м. Дергачі, м. Зміїв, м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Первомайський, м. Чугуїв);

- господарські центри місцевого значення – практично всі малі міста області можна віднести до даної групи;

- центри локальних систем розселення низового рівня, які виступають центрами з надання соціально-культурних, комунально-побутових та інших послуг населенню, зокрема це такі районні центри Харківської області як: м. Балаклія, м. Барвінкове, м. Богодухів, м. Валки, м. Вовчанськ, м. Дергачі, м. Зміїв, м. Красноград, м. Куп'янськ, м. Первомайський, м. Чугуїв.

За особливостями тенденцій соціально-економічного розвитку малі міста Харківської області можна класифікувати як [63]:

- міста із значними темпами розвитку, які останніми роками вирізняються збільшенням обсягу виробництва (зокрема м. Куп'янськ, м. Чугуїв);

- міста, які характеризуються значно меншою інтенсивністю промислового розвитку, ніж їх потенційно можлива. Переважно це районні центри регіону та міста, що належать до Харківської агломерації: м. Вовчанськ, м. Валки, м. Красноград, м. Дергачі та ін.

- малі міста, промислове виробництво в яких характеризується депресивними та стогнаційними явищами (м. Первомайський, м. Богодухів).

Згідно з теорією М. Кушніренка [71] *в залежності від їх ролі в системі розселення* малі міста можна поділити на:

- малі міста, що належать до ареалів впливу великих міст: м. Дергачі, м. Люботин, м. Мерефа, м. Південне, міста, що входять до Харківської агломерації;

- малі міста, що розвиваються у зоні впливу комунікаційних транспортних коридорів міжнародного і національного значення (м. Валки, м. Куп'янськ, м. Красноград, м. Люботин, м. Мерефа, м. Первомайський);

- малі міста поза основними осями й центрами розвитку (за основними показниками системи розселення такі міста в Харківській області не представлені).

З огляду на те, що міські поселення концентрують у собі переважну більшість населення та виконують широкий спектр різноманітних функцій, саме вони виступають організаційними ядрами систем розселення різних рівнів підпорядкування, а їхній ранг за чисельністю населення визначає також рівень системи розселення (рис. 2.18) [87].

Організаційним центром системи розселення Харківського регіону I рангу є адміністративний центр області – місто Харків. Організаційними ядрами розселення II рангу є два міста обласного значення – Ізюм та Лозова.

Значна чисельність населення цих міст пов'язана з їх вигідним транспортно-географічним положенням. До ядер розселення III рангу варто віднести міста з переважанням промислових та транспортних функцій: Красноград, Куп'янськ, Первомайський, Балаклія, Мерефа, Люботин, Пісочин, Ковшарівка.

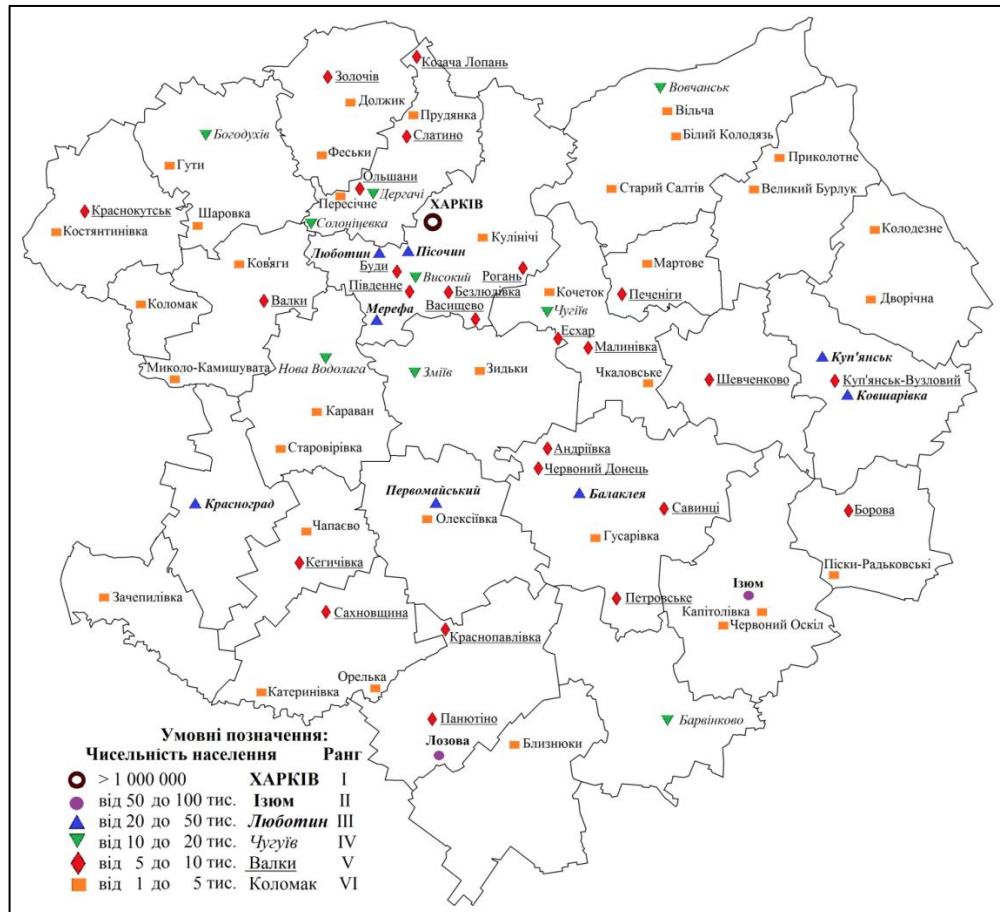

Рис. 2.18. Організаційні ядра системи розселення населення Харківської області у 2016 р.

(побудовано авторами за даними додатка Б, табл. Б. 7)

До ядер розселення Харківської області IV рангу належать промислові центри, які знаходяться в аграрних районах області: Богодухові, Барвінковому, Новій Водолазі, Вовчанську, Змієві, Солоніцевці, Високому.

До ядер розселення V рангу належать міста та селища міського типу, які є транспортними вузлами, або в яких переважає аграрна промисловість: Козача Лопань, Куп'янськ-Вузловий, Шевченково, Панютіно, Печеніги, Савинці, Борова, Краснокутськ, Донець, Валки та інші. До категорії VI рангу віднесено селища, які є транспортними пунктами з переважаючим розвитком підприємств

харчової та легкої промисловості: Близнюки, Вільча, Оскіл, Гусарівка, Старий Салтів, Великий Бурлук та інші. Таким чином, можна простежити пряму залежність між кількістю населення у відповідному організаційному центрі та рівнем розвитку й структурою його господарства.

Середня густота розселення населення регіону з урахуванням великих міст області становить 86 осіб/км^2 , без їх урахування – 30 осіб/км^2 (рис. 2.19) [153]. Найвищою густотою розселення населення вирізняється обласний центр – місто Харків, дещо поступаються показники густоти розселення населення в Чугуївській, Куп'янській та Лозівській міськрадах.

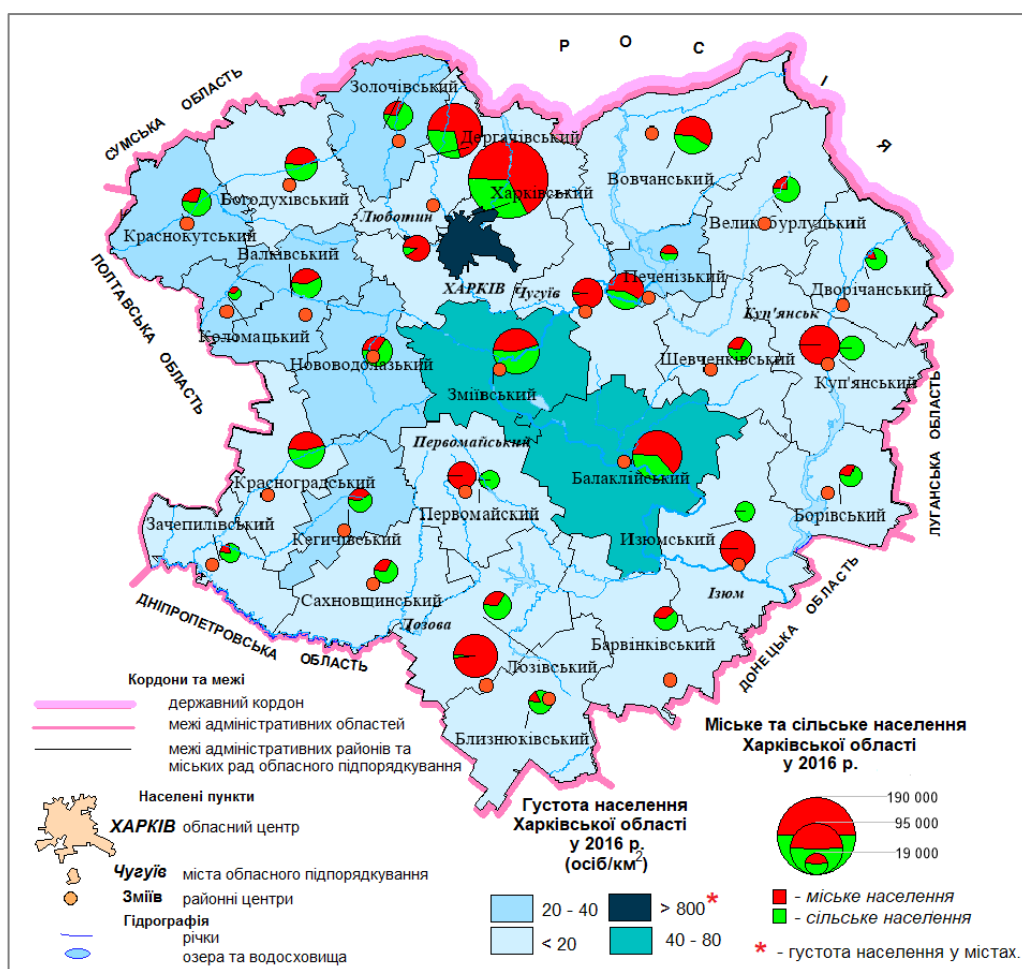

Рис. 2.19. Густота населення, сільське та міське населення у розрізі міст та районів Харківської області у 2016 р. (побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.9, табл. Б.10)

Найбільш густо заселеними є центральні райони, що мають індустріально-аграрну спеціалізацію та є територіально близькими до м. Харків: Харківський, Дергачівський, Чугуївський, Зміївський та

Балаклійський. Це свідчить про значне тяжіння населення не тільки безпосередньо до міста Харків, а й усієї Харківської агломерації. Найменшою густотою населення вирізняються райони, які мають периферійне положення: Ізюмський, Близнюківський, Барвінківський, Великобурлуцький, Дворічанський. Достатньо високою густотою розселення населення вирізняється Красноградський район, який має периферійне положення, але завдяки вигідному транспортно-географічному положенню (його територію перетинають автомагістралі Харків-Сімферополь та Красноград-Полтава) є густозаселеним. Незважаючи на те, що в Харківській області закономірно переважає міський тип населення, у деяких районах він слабо виражений [4, 182]. Міський тип розселення переважає в Харківському, Дергачівському, Чугуївському та Балаклійському районах, сільський – у периферійних районах, зокрема Зачепилівському, Близнюківському, Борівському та Дергачівському. Отже, густота населення та міський тип населення переважають у районах, де знаходяться найбільші міста регіону – Харків, Лозова, Ізюм, Куп'янськ. Периферійні райони мають низькі показники густоти населення, причиною чого є віддаленість від обласного центру, слабший економічний та інфраструктурний розвиток.

Серед інтегративних процесів у Харківському регіоні представлені урбанізаційні та агломераційні процеси. Харківська область є однією з найбільш урбанізованих в Україні (рівень урбанізації дорівнює 87 %), однак для окремих населених пунктів області характерні й процеси субурбанізації (рис. 2.20). Найбільш урбанізованим районом Харківської області є Дергачівський, досить високий рівень урбанізації мають Харківський та Балаклійський райони. Чугуївський, Печенізький та Вовчанський райони мають рівень урбанізації на рівні 40-50%. Найменший рівень урбанізації мають Ізюмський, Первомайський та Куп'янський райони, де знаходяться великі міські урбанізаційні ядра. Високий рівень урбанізації Балаклійського району пов'язаний із його значним економічним розвитком (у районі працює близько 10 великих промислових підприємств, зокрема

«Шебелинкагазвидобування», «Балцем» та інші), з точки зору проявів синергетичних властивостей систем розселення має компенсаційну дію, спрямовану на врівноваження тяжіння населення до обласного центру, та створює полюс урбанізації населення в південній частині області, оточений урбанізаційними ядрами – м. Ізюм, м. Лозова, м. Первомайський та м. Чугуїв.

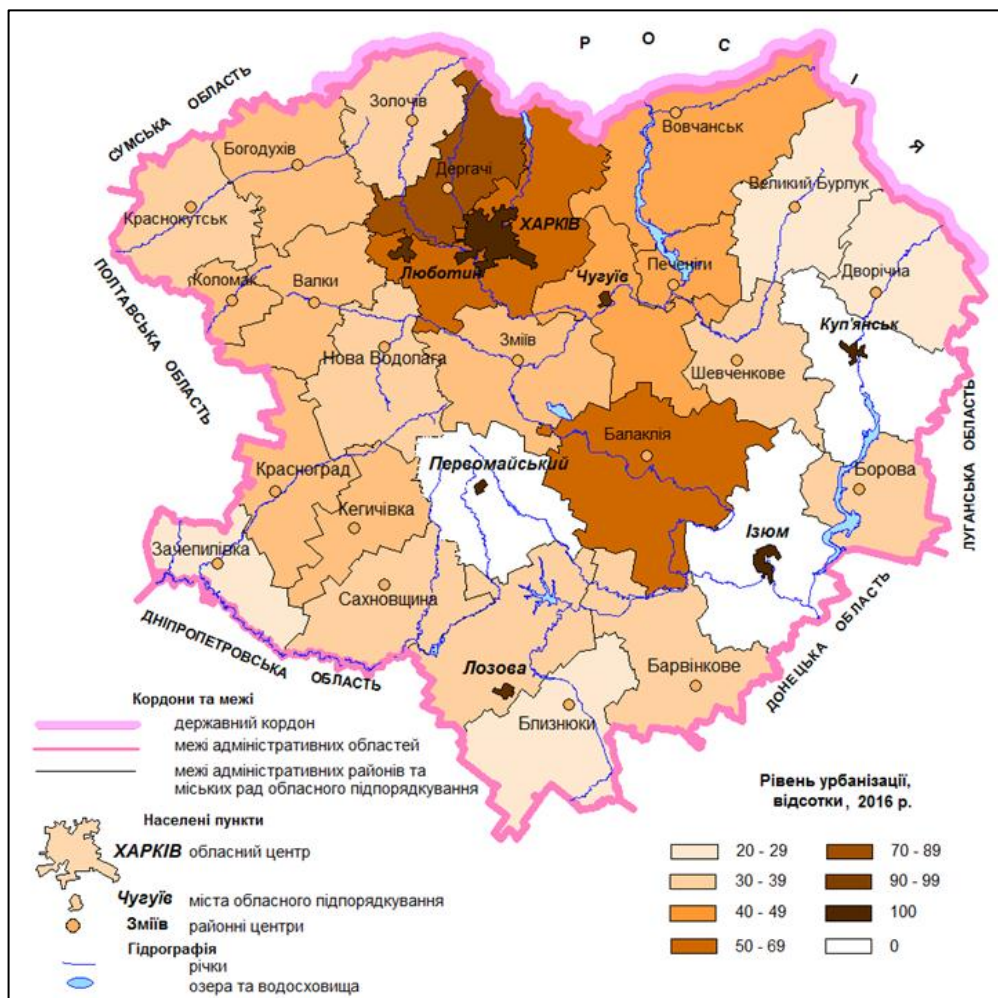

Рис. 2.20. Рівень урбанізованості Харківської області у розрізі міст та районів у 2016 р.
(побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.9)

Згідно з Генеральною схемою планування території України в межах Харківської області формуються 4 надрайонні системи розселення – Центральна, Куп'янська, Лозівська та Ізюмська урбанізовані зони.

Надрайонні системи розселення сформовано на основі найбільших урбанізаційних ядер регіону, каркасом Центральної урбанізаційної зони наразі виступає Харківська агломерація. До складу агломерації входять 27 прилеглих до обласного центру населених пунктів, зокрема це міста Харків,

Дергачі, Люботин, Чугуїв, Мерефа та Південне [7]. Чисельність населення Харківської агломерації складає 1689,262 тис. осіб, площа – 770,19 км², що складає 2,56% від площі території Харківської області, густота населення становить 182 осіб/км². За даними показниками Харківська агломерація є другою в Україні після Київської [7].

Враховуючи особливості територіальної організації розселення населення Харківської області та інтенсивність урбанізаційних процесів у регіоні, проведемо типізацію населених пунктів за рівнем урбанізації та особливостями поселенської структури з огляду на наявність у районі організаційного ядра розселення – міста або селища міського типу та їх кількості (додаток Б, табл. Б. 11, рис 2.21).

Жодного міського населеного пункту, окрім міст обласного підпорядкування, не мають Ізюмський, Куп'янський та Первомайський райони, що пов'язано з перетягуванням даними населеними пунктами функцій обслуговування населення та виконанням ними надрайонних системоформуючих функцій. Це стримує еволюцію інших населених пунктів. Дані райони мають низький рівень урбанізації та належать до рурального типу. У Барвінківському та Красноградському районах є один населений пункт міського типу (місто), який виконує функції районного центру, а рівень урбанізації коливається від 30% до 50%, що визначає їх як райони рурально-урбанізованого типу. Дані райони мають периферійне положення та розгалужену транспортну мережу, а їхні центри виступають транспортними вузлами.

Дев'ять районів області мають лише один населений пункт міського типу (селище міського типу), який виконує функції центру, а їх рівень урбанізації коливається від 30% до 70%. Переважно це периферійні райони, що спеціалізуються на сільському господарстві.

Два населені пункти міського типу, обидва з яких є селищами міського типу, мають п'ять районів області рурального та рурально-урбанізованого типів. Це райони переважно агропромислової спеціалізації.

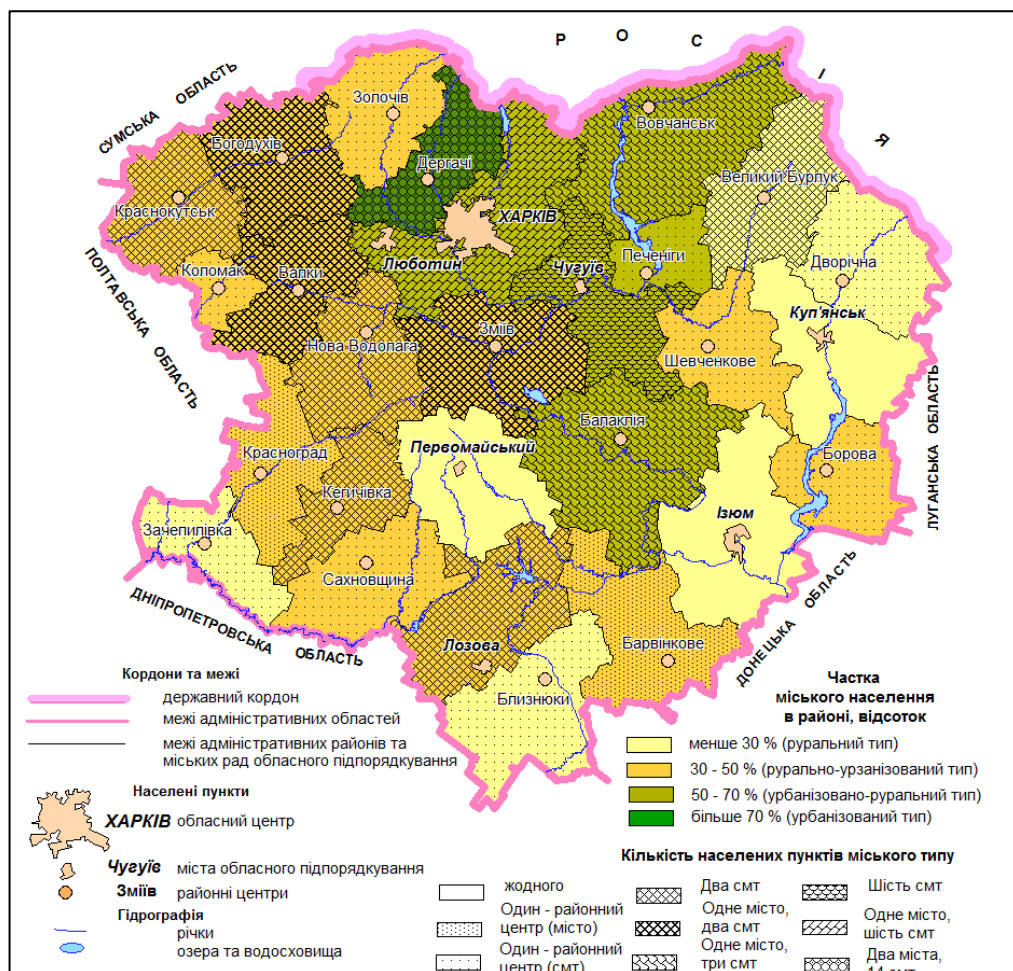

Рис. 2.21. Типізація районів Харківської області за рівнем урбанізації та поселенською мережею, 2016 р. [123]

Богодухівський, Валківський та Зміївський райони мають по три населені пункти міського типу та належать до рурально-урбанізованого типу. Це райони середнього рівня розвитку, які мають широкий спектр виробництва аграрної та промислової продукції. Чотири населені пункти міського типу з них одне – місто, три – селища міського типу мають два райони області – Балаклійський та Вовчанський, які мають досить високий рівень урбанізації та належать до урбанізовано-рурального типу. Харківський та Чугуївський райони мають рівень урбанізації від 50% до 70% та належать до урбанізовано-рурального типу, Дергачівський район є найбільш урбанізованим в області – рівень урбанізації сягає більше 70%, та всі зазначені населені пункти мають від 6 міських поселень, що свідчить про те, що вони є основою опорного каркасу розселення населення регіону.

Висновки до розділу 2

1. Система розселення Харківської області є важливою підсистемою національної системи розселення, а місто Харків є регіональним центром Північно-Східної регіональної системи розселення та виступає організуючим центром також для Полтавської та Сумської областей. Проте, дослідження безпосередньо обласної системи розселення Харківської області є можливим з огляду на її специфічні риси, такі як яскраво виражена моноцентричність, інтенсивні урбанізаційні й агломераційні процеси та стійкість взаємозв'язків між населеними пунктами.

2. Децентралізаційна реформа влади та утворення об'єднаних територіальних громад на території області створюють можливість для деконцентрації населення в адміністративному центрі та створення сприятливих умов для проживання населення в сільських та міських громадах, які повинні забезпечити високий рівень життя населення та достатній рівень інфраструктурного розвитку.

3. Характеристика первинного розселенського освоєння та ретроспективний аналіз заселенсько-розселенських процесів на території сучасної Харківської області свідчать про тривалу специфічну історію формування системи розселення області. На формування системи розселення Харківської області в різні часи впливали наступні чинники: фізико-географічне та суспільно-географічне положення, історичні події, міграційні процеси, рівень розвитку економіки, наявність робочих місць.

Аналіз заселенсько-розселенського освоєння території Харківської області дозволив виділити хронологічні періоди заселення регіону:

- I. Період первинного освоєння території (IV ст. до. н.е. – V ст.).
- II. Період осіло-розселенського освоєння території (VI – XVI ст.).
- III. Заселенсько-трансформаційний період (XVII – початок XX ст.).
- IV. Період формування опорного каркасу території та системи розселення (1914–1990 рр.).

V. Період трансформації системи розселення за роки незалежності України (1991р. – дотепер).

4. Сучасна система розселення Харківської області в багатьох аспектах є результатом історико-географічних процесів заселення та господарського освоєння регіону: має 1755 населених пунктів, з яких 78 – міського типу, що складає опорний каркас розселення населення, та розгалужену транспортну мережу, що сприяє не тільки внутрішньорегіональному зв'язку між населеними пунктами, а й інформаційному та матеріальному обміну з іншими областями та державами.

Опорний каркас розселення населення Харківської області є різко моноцентричним радіально-кільцевим, що свідчить про асиметричність розвитку системи розселення в бік адміністративного центру. Міські поселення Харківської області виступають ядрами розселення шести рангів та є своєрідними полюсами тяжіння для сільських населених пунктів.

Малі міста Харківської області виконують значну кількість різноманітних функцій (промислових, рекреаційних, транспортних, тощо) та мають достатній потенціал соціально-економічного розвитку.

Харківська область є густозаселеним та урбанізованим регіоном, у якому сформовано моноцентричну агломерацію з центром у місті Харків та формуються ще три урбанізовані зони – Ізюмська, Куп'янська та Лозівська. Периферійні райони області мають значно нижчу густоту заселення та низький рівень урбанізації. У ході типізації районів Харківської області за рівнем урбанізації та поселенською структурою виявлено, що більшість районів Харківської області не має міст на своїй території, що ускладнює їх розвиток з точки зору теорії «полюсів росту» та свідчить про недосконалість адміністративно-територіального устрою регіону.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях автора: [54, 57, 58, 59, 60, 61, 87, 91, 127, 182].

РОЗДІЛ 3

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

3.1. Сучасний стан і просторові особливості системи розселення Харківської області

Виявлення просторових особливостей системи розселення Харківської області дозволяє встановити ключові аспекти її еволюції на даному етапі розвитку та визначити відхилення від оптимального стану.

Просторово-статистичний аналіз є ефективним інструментом для визначення просторових аспектів розвитку системи розселення регіону, для встановлення якісних та кількісних трансформацій її елементів та зв'язків між ними. Розрахунок центрів просторового розподілу населення та їх картографування дозволяє визначити точки надмірної концентрації населення та напрямки просторового стягування в регіоні. Для визначення просторових особливостей розвитку системи розселення Харківської області використаємо показники розподілу чисельності населення (арифметичний, модальний та медіанний центри, центр тяжіння) та топологічного аналізу (ближнього сусідства, ексцентральності положення) [122].

Центр тяжіння населення Харківської області є динамічним у часі, а його переміщення свідчить про активізацію процесів просторового стягування та асиметричність еволюції системи розселення регіону, адже центр тяжіння населення є умовною точкою, відносно якої територія має симетричні властивості (рис. 3.1). Ретроспективний аналіз його динаміки виявив, що в 1897 р. населення Харківщини тяжіло до географічного центру регіону, незалежно від врахування населення великих міст, що свідчить про поліцентризм розвитку системи розселення регіону та рівномірне заселення регіону [135, 136, 153].

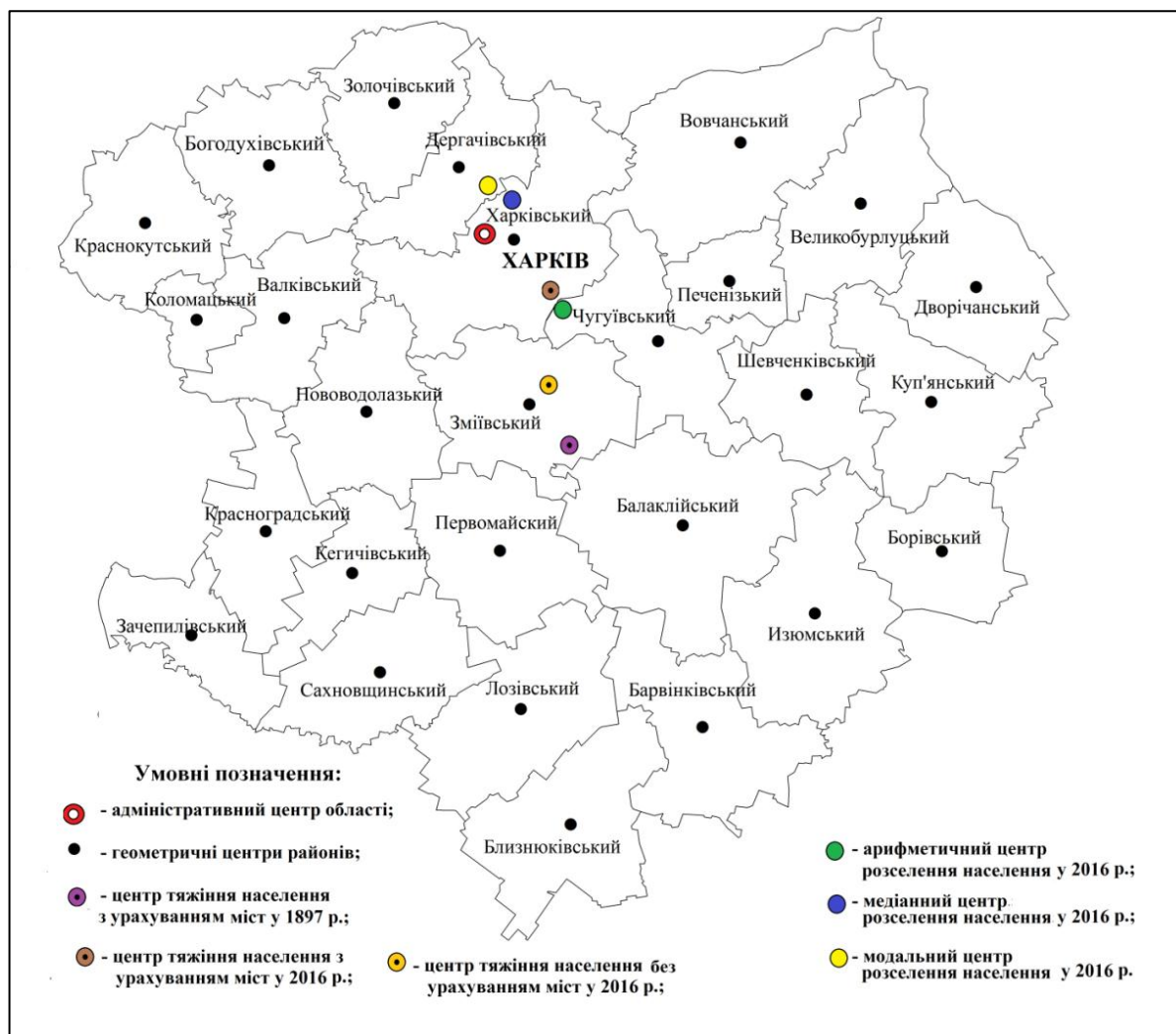

Рис. 3.1. Просторові центри тяжіння розселення населення Харківської області у 2016 р. (побудовано автором [44])

Наразі центр тяжіння населення без урахування великих міст також припадає на територію Зміївського району, проте знаходиться північніше, що демонструє тяжіння населення області не тільки до обласного центру, а й до Харківської агломерації в цілому. Центр тяжіння населення з урахуванням міст знаходиться на території Харківського району, що свідчить про значну асиметричність розвитку системи розселення області в напрямку адміністративного центру.

Арифметичний, модальний та медіанний центри розподілу населення знаходяться на території Харківського, Дергачівського та Чугуївського районів, які є близькими до міста Харків, а їхні населені пункти входять до Харківської агломерації. Отже, місто Харків здійснює потужну поляризуючу

дію на населення Харківської області, тим самим деформуючи систему розселення стягуванням міграційних, інформаційних та речовинних потоків, концентруючи їх у північній частині регіону, у межах Харківської агломерації.

Середній показник індексу територіальної концентрації населення регіону становить 64,2%, що свідчить про різку нерівномірність розселення населення області (додаток Б, табл. Б. 10).

Використаємо криву Лоренца для оцінки ступеню нерівності розподілу населення по території Харківської області: чим більшою є опуклість кривої та її віддаленість від діагональної прямої рівномірного розподілу, тим більшою є нерівномірність досліджуваних показників. Крива Лоренца розподілу населення по території Харківської області (рис. 3.2) свідчить про значну нерівномірність розміщення.

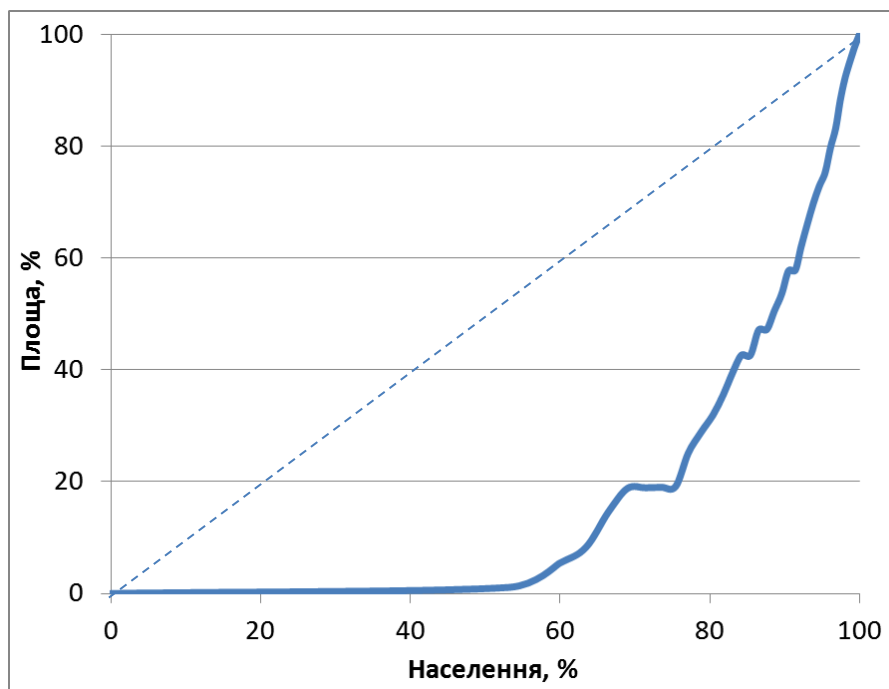

Рис. 3.2. Крива Лоренца за розподілом населення по території Харківської області (побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.10)

Отримані дані можна інтерпретувати таким чином: більше половини населення регіону (53 %) мешкають на 1% території (м. Харків), 21 % населення області мешкає на 20% території (переважно за рахунок Харківського, Дергачівського, Балаклійського, Зміївського районів, міст

Лозова, Куп'янськ та Ізюм). Відповідно, на 80 % території області проживає 26 % населення.

Отримані результати підтверджують попередні, свідчать про нерівномірне розселення населення та значну його концентрацію в містах, особливо в обласному центрі. Тож, характерною ознакою Харківської області є те, що населення по її території розміщене нерівномірно.

Проведений просторово-статистичний аналіз виявив нерівномірність розселення населення на території Харківської області та значну скошеність розвитку системи розселення в бік обласного центру області – м. Харкова. Використаємо топологічний аналіз для визначення центральної точки розселення населення Харківської області (рис. 3.3).

Дана методика дозволяє представити систему розселення Харківської області у вигляді плаского графу, де центри районів Харківської області, які є містами або селищами міського типу та складають опорний каркас розселення населення, представлені в якості вершин, а ребрами є реальні або абстрактні відношення однієї вершини з сусідніми, а центральна точка визначається за ексцентреситетом вершини. Проведемо типізацію районних центрів Харківської області за класами ексцентральності положення (додаток В, табл. В.1).

За показником ексцентральності найбільш віддаленим від центру розселення населення є м. Куп'янськ, значно віддаленими є міста та селища міського типу Краснокутськ, Зачепилівка, Коломак, Красноград, Великий Бурлук та Дворічна (число Кеніга дорівнює 6). Центральними ядрами розселення за рівнем ексцентральності є міста Зміїв, Первомайськ, Лозова. Отже, оптимальний центр розселення населення майже співпадає з географічним центром області та повинен припадати на Зміївський або Первомайський район.

Для визначення відстані до найближчого сусідства проаналізуємо територіальний розподіл районних центрів регіону та зв'язки між ними (рис. 3.4).

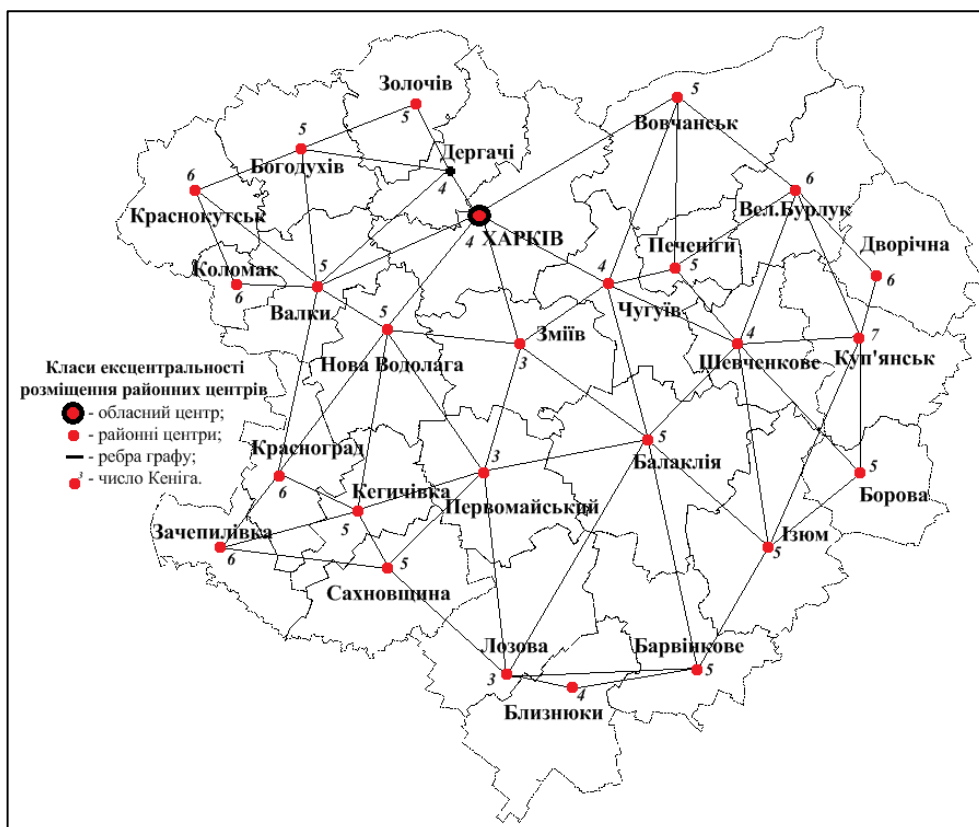

Рис. 3.3. Класи ексцентральності положення районних центрів Харківської області (побудовано автором [51])

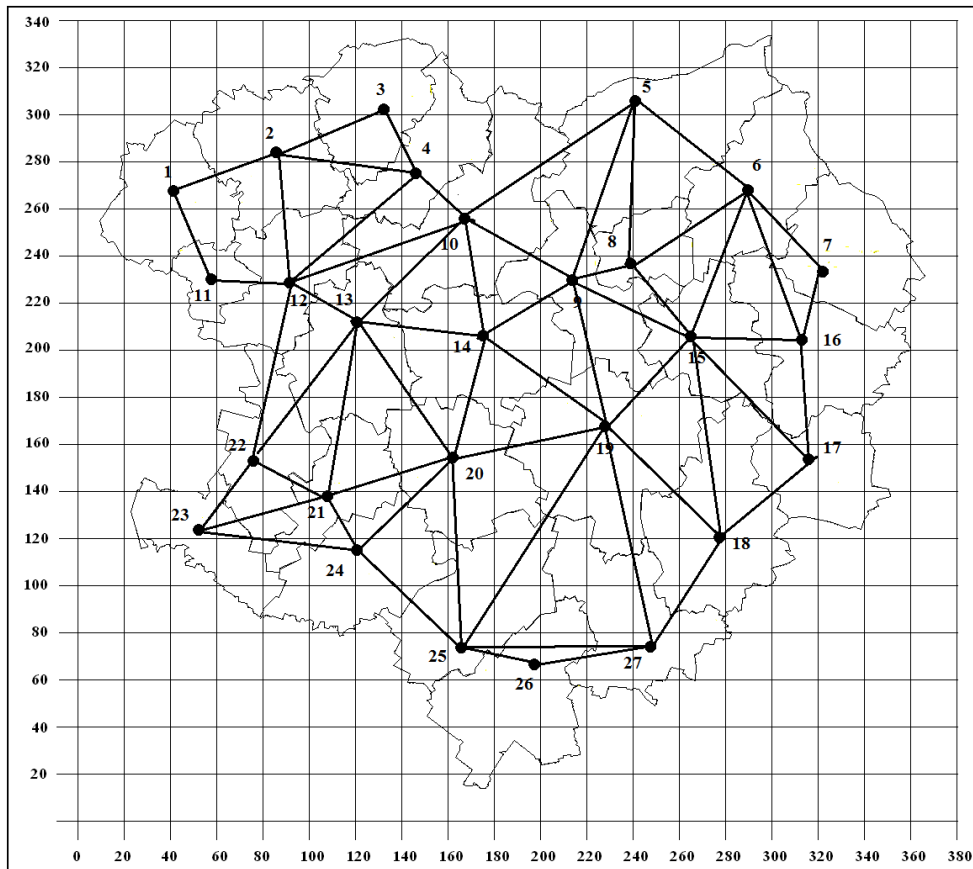

Рис. 3.4. Топологічна відстань між районними центрами Харківської області (побудовано автором [47])

З метою розрахунку оптимальної відстані між поселенськими одиницями Харківської області поєднаємо умовними лініями зв'язку районні центри та за результатами їх вимірювання використаємо формулами 1.10 та 1.11.

Закономірно, що найбільшу кількість територіальних зв'язків мають центри тих районів, що знаходяться в центральній частині області, через які проходить розгалужена мережа автомобільних та залізничних шляхів, а їх розміщення зумовлює наявність значної кількості сусідів. Це Балаклія, Шевченкове, кількість зв'язків яких дорівнює 7, Первомайський, Харків, Нова Водолага, Валки, Чугуїв мають 6 зв'язків.

Наявністю тільки двох зв'язків вирізняються центри периферійних районів: Коломак, Дворічна, Золочів, Близнюки, Краснокутськ [47]. Дані райони мають досить слабкий рівень зв'язку з районами області, проте подібна тенденція може бути збалансована зв'язками з районними центрами сусідніх областей – Донецької, Полтавської, Сумської [47].

За результатами вимірювань, найкоротші відстані виявлено між такими районними центрами: Дергачі – Харків – 18 км, Лозова – Близнюки – 21 км, Печеніги – Чугуїв – 22 км, Дворічна – Куп'янськ – 25 км, Кегичівка – Сахновщина – 25 км та Золочів – Дергачі – 26 км, що сприяє інтенсивному зв'язку та активному взаємообміну між даними населеними пунктами (додаток В, табл. В.2).

Проблеми взаємодії та швидкого транспортного сполучення з огляду на територіальну віддаленість виявлено між наступними районними центрами: Балаклія – Лозова – 107 км, Вовчанськ – Чугуїв – 94 км, Великий Бурлук – Шевченкове – 81 км, що створює значні проблеми в транспортно-економічних зв'язках. Зазначимо, що середня відстань між сусідніми районними центрами регіону становить 49,9 км, а коефіцієнт найближчого сусідства – 2,93, що свідчить про потенційну можливість для тісної взаємодії та транспортного сполучення між сусідніми районними центрами в Харківській області, адже значна кількість відстаней менша за середню

відстань по області. Рівномірному розподілу населених пунктів по території регіону та тісним зв'язкам між ними значною мірою сприяють колоподібна конфігурація регіону та значна компактність території [17]. На розвиток системи розселення значно впливають тенденції руху населення (ріст та приріст), адже саме вони визначають людність населених пунктів, стійкість їх існування та перспективи розвитку.

Вважаємо за доцільне провести аналіз особливостей руху населення Харківської області, починаючи з 1991 р. і дотепер (рис. 3.5., рис. 3.6) [62].

Коефіцієнт росту населення демонструє значне скорочення чисельності населення області за досліджуваний період. Населення області поступово скорочувалось з 1991 по 1994 рр., що пов'язано з міграційними процесами після розпаду Радянського союзу, з 1994 по 2002 рр. населення швидко скорочується не лише завдяки міграційному сальдо, а й депопуляційним процесам (найменшим є коефіцієнт росту 1996 р., що пов'язано з загостренням економічної кризи в Україні). Надалі коефіцієнт росту стабілізувався, що пов'язано з демографічною політикою держави та збільшується з 2012 р. за рахунок міського населення, а саме – міста Харкова, економічний розвиток якого приваблює трудових мігрантів. У 2014 році також спостерігається тимчасове збільшення коефіцієнту росту населення, викликане вимушеними міграціями переселенців з Донбасу та Криму до Харківської області. Наразі коефіцієнт росту населення знаходиться на рівні кризового 2009 р., що свідчить про депопуляційні процеси в регіоні та інтенсивні зовнішні міграції. Коефіцієнт росту міського населення в регіоні багато в чому визначає загальний коефіцієнт росту з огляду на те, що більшість населення області мешкає саме в містах, зокрема майже половина – у місті Харків. Коефіцієнт росту сільського населення динамічно змінювався за досліджуваний період. У 1993 році високий рівень росту сільського населення пов'язаний з переведенням селища міського типу Лиман у статус села, а в 1996 р. у статус села селища Польова Дергачівського району.

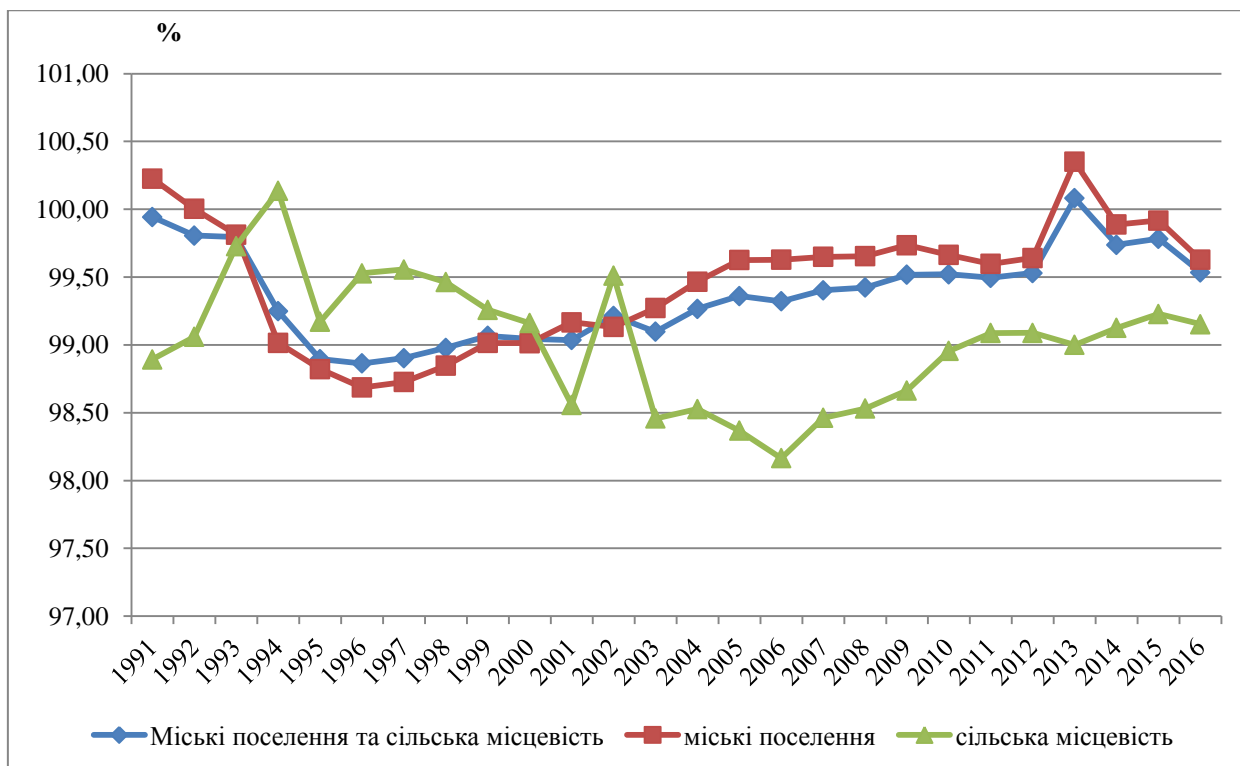

Рис. 3.5. Динаміка коефіцієнту росту населення Харківської області за період 1991-2016 рр. (побудовано автором за даними додатка В, табл. В.3)

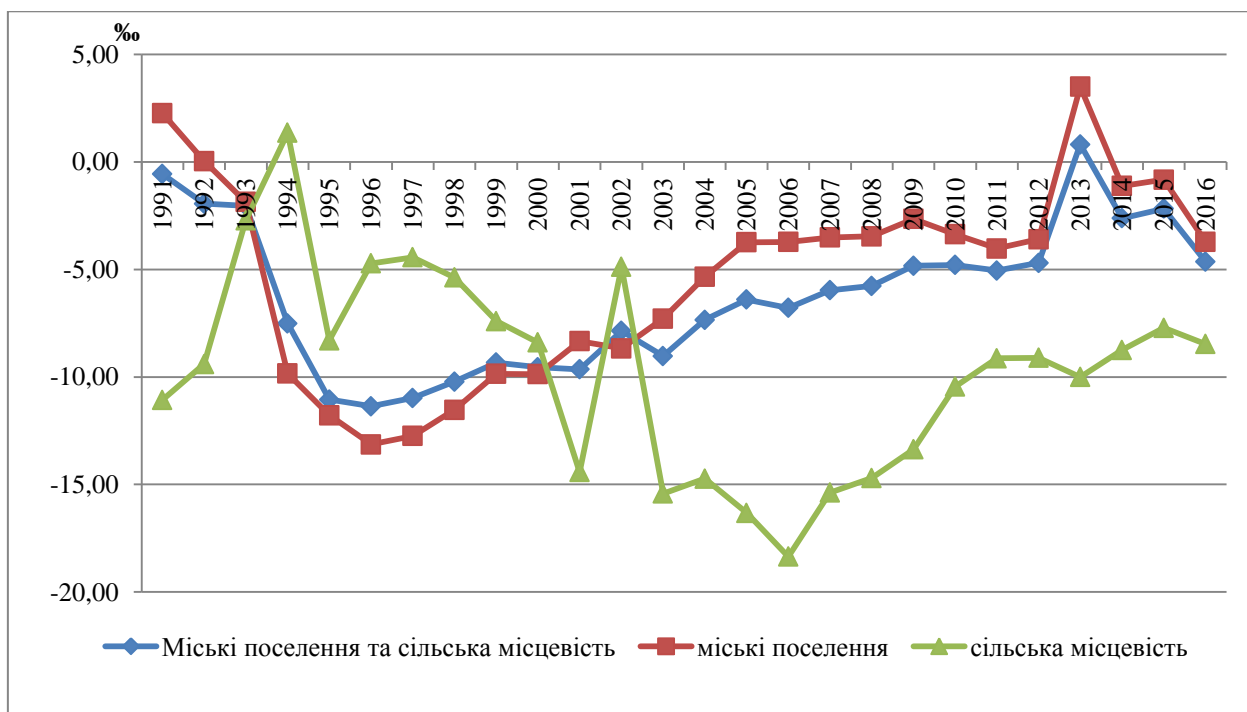

Рис. 3.6. Динаміка коефіцієнту приросту населення Харківської області за період 1991-2016 рр. (побудовано автором за даними додатка В, табл. В.3)

Загалом, графік росту сільського населення демонструє інтенсивні міграційні процеси напрямку село-місто та помітне скорочення чисельності сільського населення. Короткочасні збільшення коефіцієнту росту сільського населення після отримання Незалежності викликані економічною кризою та складністю тогочасного життя в містах (вимкнення світла, опалення та ін.), у 2001-2003 рр. – демографічною політикою держави. Найгіршим є показник 2006 р., що викликано тогочасною кризою сільського господарства.

Коефіцієнт приросту населення більш детально демонструє темпи приросту населення Харківської області, зокрема дозволяє прослідкувати цикли руху населення:

- 1991-1993 рр. – зменшення загального приросту населення, скорочення міського населення та міграції містян до села, викликані дискомфорними умовами міського життя;
- 1994-2000 рр. – активізація зовнішніх міграційних процесів та розвиток депопуляційних процесів;
- 2001-2013 рр. – стабілізація демографічної ситуації в області за рахунок державної політики;
- 2014-2016 рр. – активізація зовнішніх міграційних процесів та поглиблення депопуляційних процесів;

Репрезентативними є показники руху населення в містах, які є стійкими утвореннями та основою опорного каркасу розселення, та районах, що демонструє особливості демографічних процесів у розрізі адміністративно-територіальних одиниць (районів).

Проведемо групування міст Харківської області в залежності від темпів зменшення чисельності населення з 1992 по 2016 рр. (табл. 3.1).

Місто Харків характеризується високою концентрацією населення, значними міграційними притоками знаходиться у групі з населенням більше 1 млн. та повільними темпами зменшення чисельності населення від -10% до -15 % (рис. 3.7).

Таблиця 3.1

**Групування міст Харківської області в залежності від темпів росту
чисельності населення за період 1992-2016 рр.**
(побудовано автором за даними [62])

<i>Чисельність населення</i>					
<i>Темпи росту чисельності населення 1992-2016 рр.</i>	<i>> 1млн.</i>	<i>100-50 тис.</i>	<i>50-25 тис.</i>	<i>25-10 тис.</i>	<i>< 10 тис.</i>
<i>-10%- - 15 %</i>	<i>Харків</i>		<i>Чугуїв</i>		
<i>-15,1% - -20 %</i>			<i>Куп'янськ Балаклія</i>	<i>Богодухів Дергачі</i>	<i>Валки Південне</i>
<i>- 20,1% -25 %</i>		<i>Лозова</i>	<i>Ізюм Первомайський</i>	<i>Люботин Вовчанськ Зміїв Красноград Мерефа</i>	
<i>>- 25,1%</i>					<i>Барвінково</i>

За досліджуваний період чисельність населення м. Харків щорічно зменшувалась і скоротилась майже на 200 тис. осіб., що пов'язано з економічною кризою після розпаду Радянського союзу, міграціями за кордон, депопуляцією населення. Зменшення чисельності населення відбувалось поступово, найменшою чисельність населення за досліджуваний період у м. Харків була в 2012 р., надалі відбувалось збільшення чисельності населення, зокрема за рахунок внутрішньо переміщених осіб. Коефіцієнт приросту населення був мінімальним у 1995-1996 рр., у часи економічної та політичної нестабільності в країні, надалі, з огляду на поступовий економічний розвиток, розвиток соціальної та транспортної інфраструктури міста, коефіцієнт приросту населення повільно збільшується включно до 2012-2013 рр. Надалі спостерігаємо різке збільшення коефіцієнту приросту за рахунок вимушених мігрантів з Донбасу та Криму, коефіцієнт набуває позитивного значення. Коефіцієнт приросту продовжує скорочуватись і після деякої деескалації конфлікту стає від'ємним у 2015-2016 рр. Місто Чугуїв, яке входить до Харківської агломерації, також має повільні темпи скорочення чисельності населення, в порівнянні з іншими містами регіону і виокремлене до іншої групи, з чисельністю населення від 50 до 25 тис. осіб (рис. 3.8).

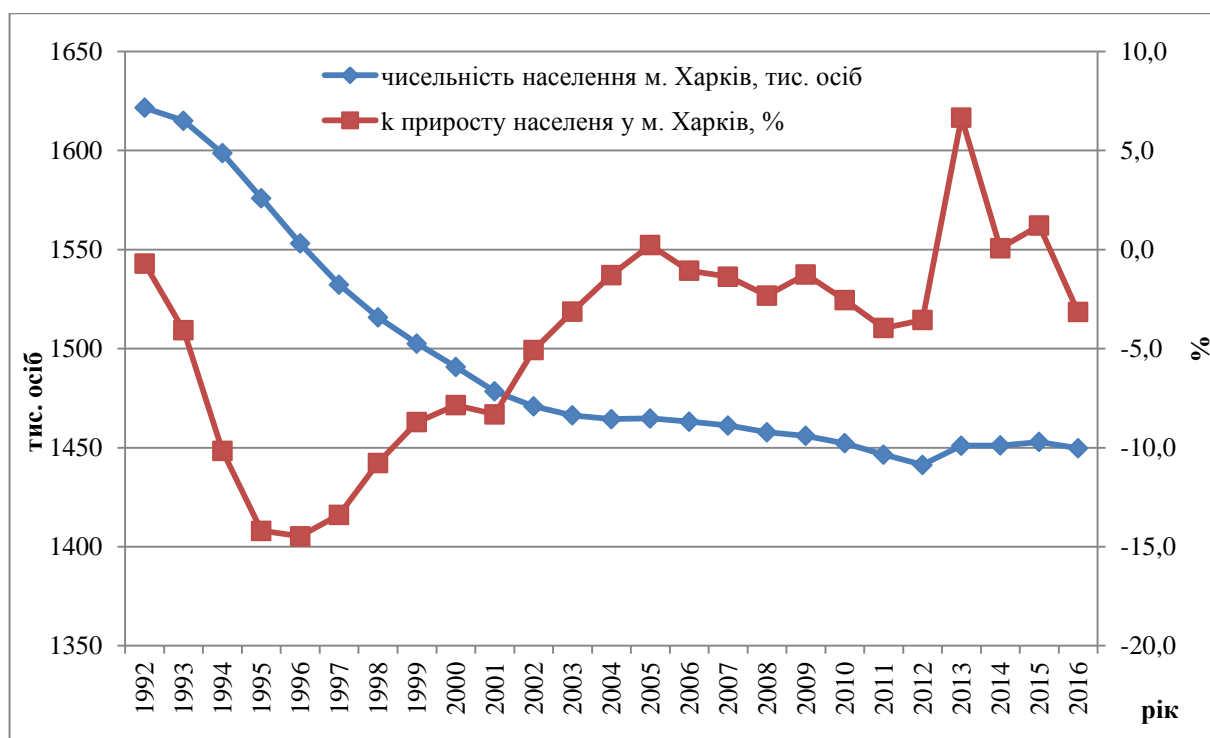

Рис. 3.7. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Харків у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

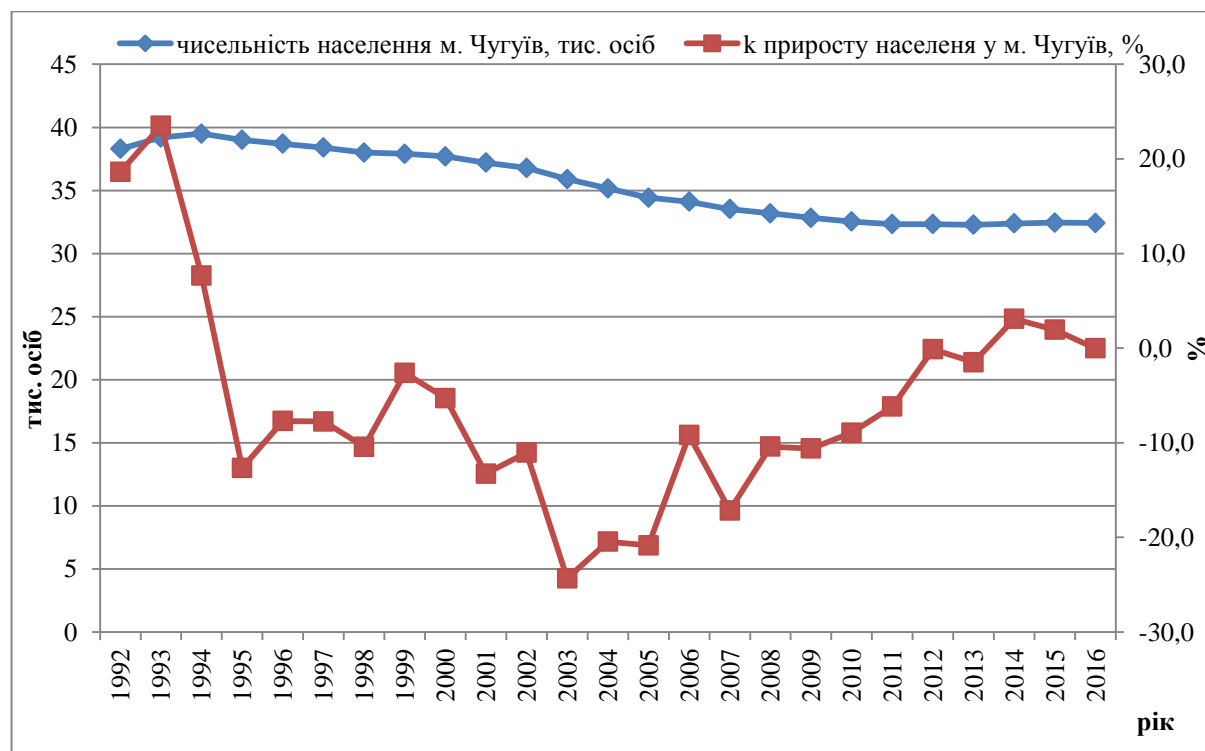

Рис. 3.8. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Чугуїв у 1992-2016 рр.
(побудовано за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

Чисельність населення м. Чугуїв за досліджуваний період зменшилась на 6 тис. осіб, коефіцієнт приросту населення динамічно змінювався, мав позитивне значення до 1995 р., найменше від'ємне значення було у 2002-2003 рр. У 2014-2015 рр. коефіцієнт приросту населення знову набув позитивного значення у зв'язку з припливом до області вимушених мігрантів. До групи з середніми темпами зменшення чисельності населення увійшли м. Куп'янськ та Балаклія – міста з чисельністю населення 50-25 тис. осіб та коефіцієнтом приросту від -15,01% до -20 %, які мають вигідне транспортно-географічне положення, значний розвиток промислового виробництва (рис. 3.9). Міста даної групи мають схожі тенденції розвитку, чисельність їх населення змінювалась майже синхронно, хоча за останні роки чисельність населення м. Куп'янськ значно збільшилась переважно за рахунок внутрішніх мігрантів.

Коефіцієнт приросту населення є позитивним до 1995 р, далі має від'ємне значення. За останні роки даний показник наблизився до нульового значення, що є позитивною тенденцією.

До цієї ж групи за темпами зменшення чисельності населення належать м. Богодухів та м. Дергачі – промислові центри північних районів області з розвинутою легкою та харчовою промисловістю й чисельністю населення від 25 до 10 тис. осіб (рис. 3.10). За досліджуваний період чисельність населення м. Дергачі незначно змінилась, у той же час, чисельність населення м. Богодухів скоротилась більше, ніж на 4 тис. осіб., що пов'язано з занепадом промислового виробництва, міграціями населення в пошуках нових робочих місць, несприятливою демографічною ситуацією.

Подібні темпи скорочення чисельності населення мають м. Валки та м. Південне, населення яких менше < 10 тис. осіб. (рис. 3.11). За досліджуваний період чисельність населення м. Валки змінилась досить незначно, хоча чисельність населення м. Південне різко скоротилась (майже на 2 тис. осіб), що пов'язано з перетягуванням зони впливу адміністративним центром області – м. Харків, до агломерації якого належить м. Південне.

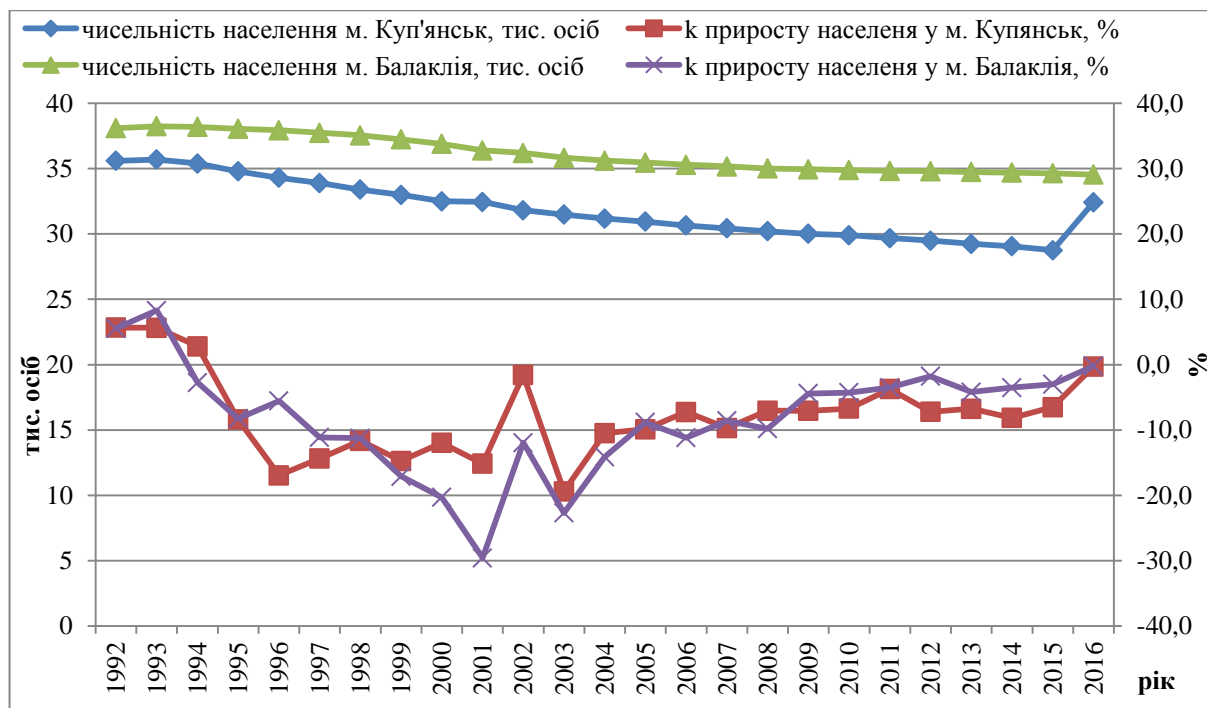

Рис. 3.9 Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Балаклія та м. Куп'янськ у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

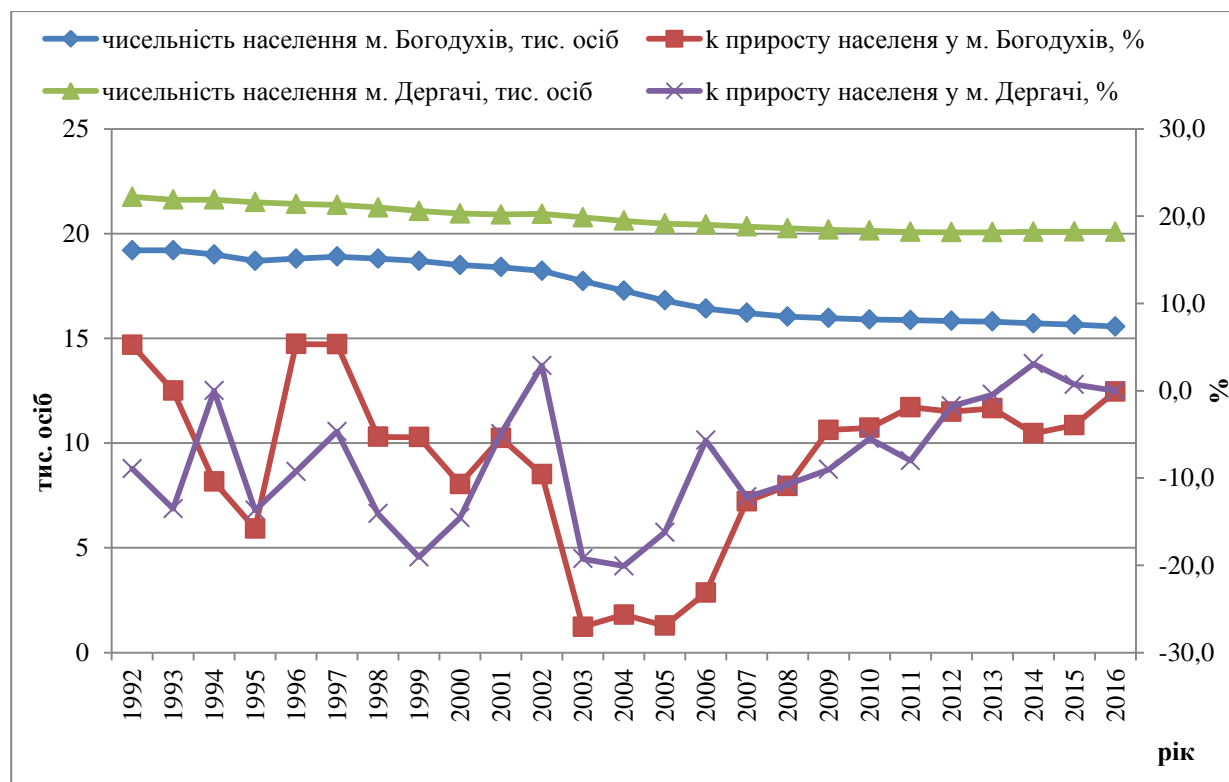

Рис. 3.10. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Богодухів та м. Дергачі у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

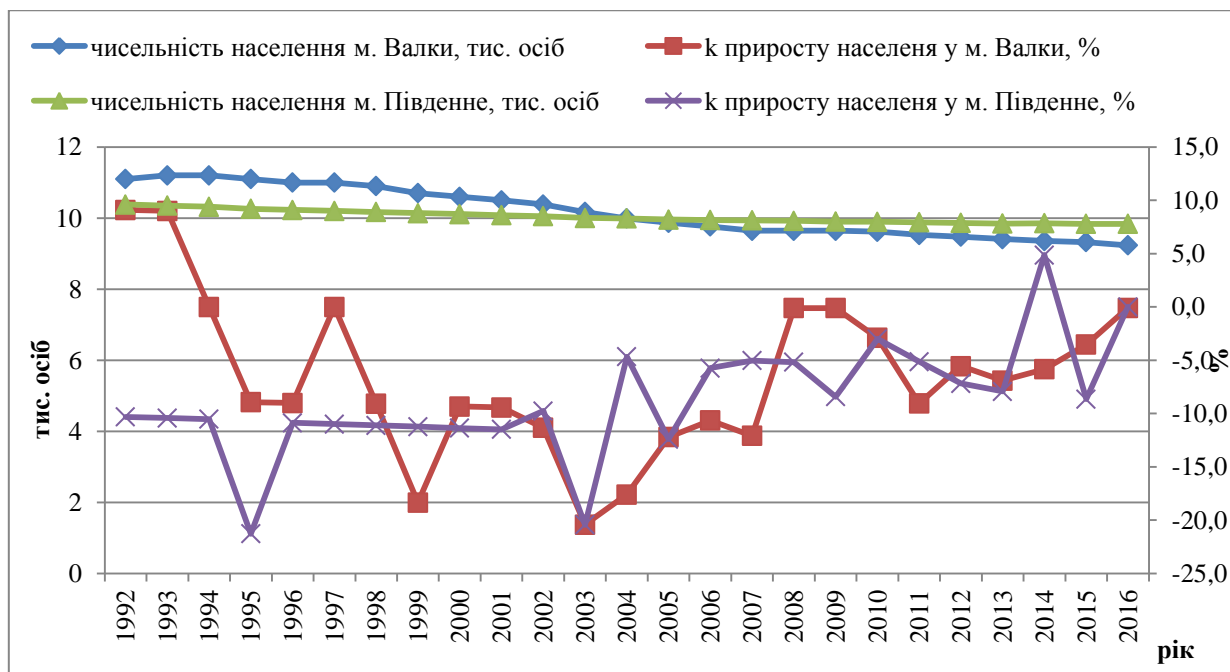

Рис. 3.11. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Валки та м. Південне у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

Коефіцієнт приросту населення м. Валки мав позитивні значення лише в період з 1992 р. до 1994 р., наразі наблизився до нульового значення, що є позитивною тенденцією для міста. Коефіцієнт приросту населення м. Південне мав позитивне значення лише у період з 2013 р. до 2015 р., що пов'язано з внутрішньодержавними міграційними процесами. Місто Лозова за чисельністю населення належить до діапазону від 100 до 50 тис. осіб, але має значні темпи зменшення чисельності населення від -20,1% до -25 % (рис. 3.12). За період з 1992 р. по 2016 р. чисельність населення м. Лозова зменшилось на 20 тис. осіб, що пов'язано з трудовими міграціями з міста у зв'язку з занепадом господарства міста, закриттям підприємств харчової промисловості, зменшенням пасажирообороту та вантажоперевезень через м. Лозова до Донецької області у зв'язку з військовими діями на Сході.

Коефіцієнт приросту населення має позитивне значення лише до 1993 р., далі в період з 1993 р. до 1999 р. спостерігається стрімке зменшення даного показника, до 2008 р. бачимо його поступове зростання, далі спостерігається деяка регресія. Станом на 2016 р. коефіцієнт приросту населення наближається до нульової позначки.

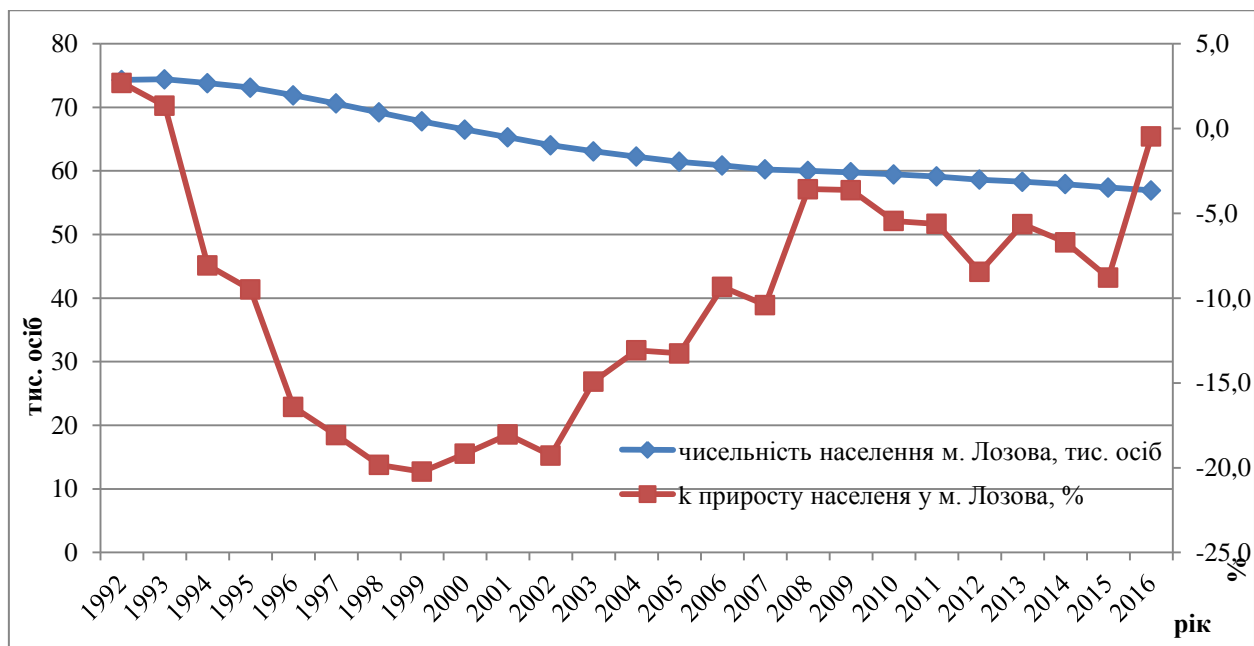

Рис. 3.12. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Лозова у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

За період з 1992 р. по 2016 р. чисельність населення м. Барвінкове зменшилось на 6 тис. осіб, що пов'язане міграціями працездатного населення до більш економічно розвинених регіонів, зменшенням пасажирообороту та вантажоперевезень через м. Барвінкове до Донецької області у зв'язку з проведенням антитерористичної операції (рис. 3.13).

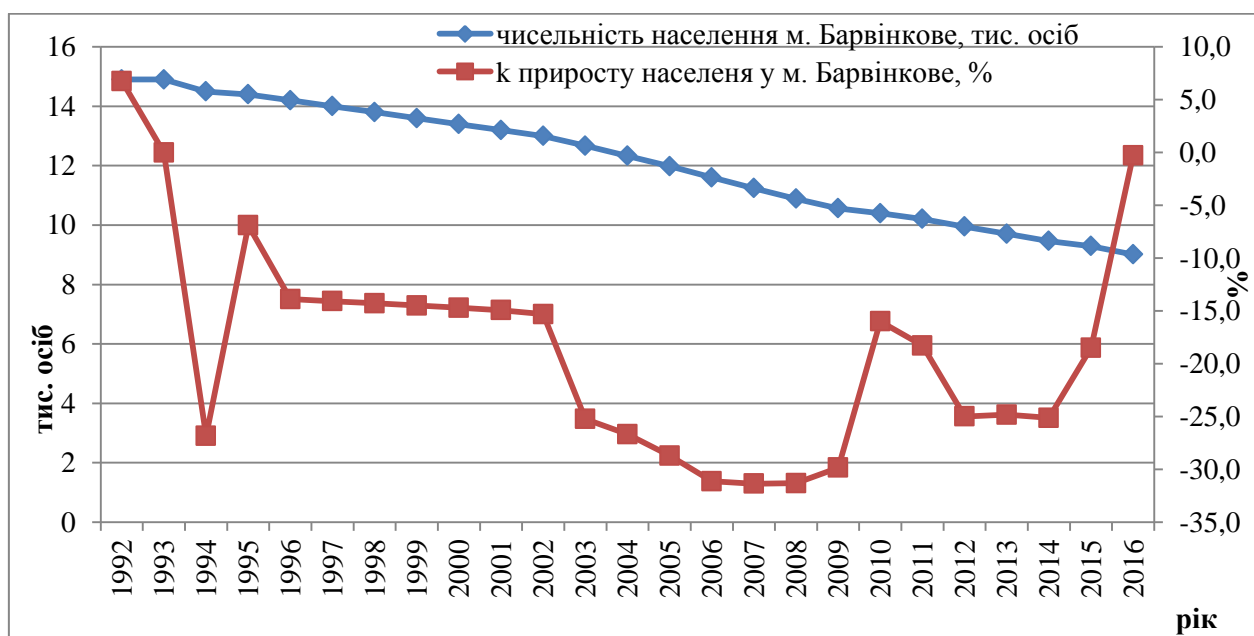

Рис. 3.13. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Барвінкове у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

Коефіцієнт приросту населення має позитивне значення лише до 1994 р., далі в період з 1994 р. до 2015 р. спостерігається стрімке зменшення даного показника, найбільш депресивним періодом є час з 2006 р. по 2009 р., наразі показник наближається до нульової позначки.

До групи із значними темпами зменшення чисельності населення належать також міста Ізюм та Первомайський (статус міста обласного підпорядкування присвоєно в 1992 р.) з 50 - 25 тис. осіб (рис. 3.14).

Рис. 3.14. Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Ізюм та м. Первомайський у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

Чисельність населення обох міст даної групи повільно зменшувалась за досліджуваний період, коефіцієнт приросту населення мав позитивні значення лише до 1994 р., надалі у м. Первомайський даний показник має додатне значення за період 2009-2010 рр., приріст населення м. Ізюм є від'ємним з 1994 р. до 2016, де він наближається до нульового значення.

До групи з темпами зменшення чисельності населення в межах від - 20,1% до - 25 % та чисельністю населення від 25 до 10 тис. осіб увійшли м. Люботин, м. Вовчанськ, м. Зміїв, м. Красноград, м. Мерефа (рис. 3.15).

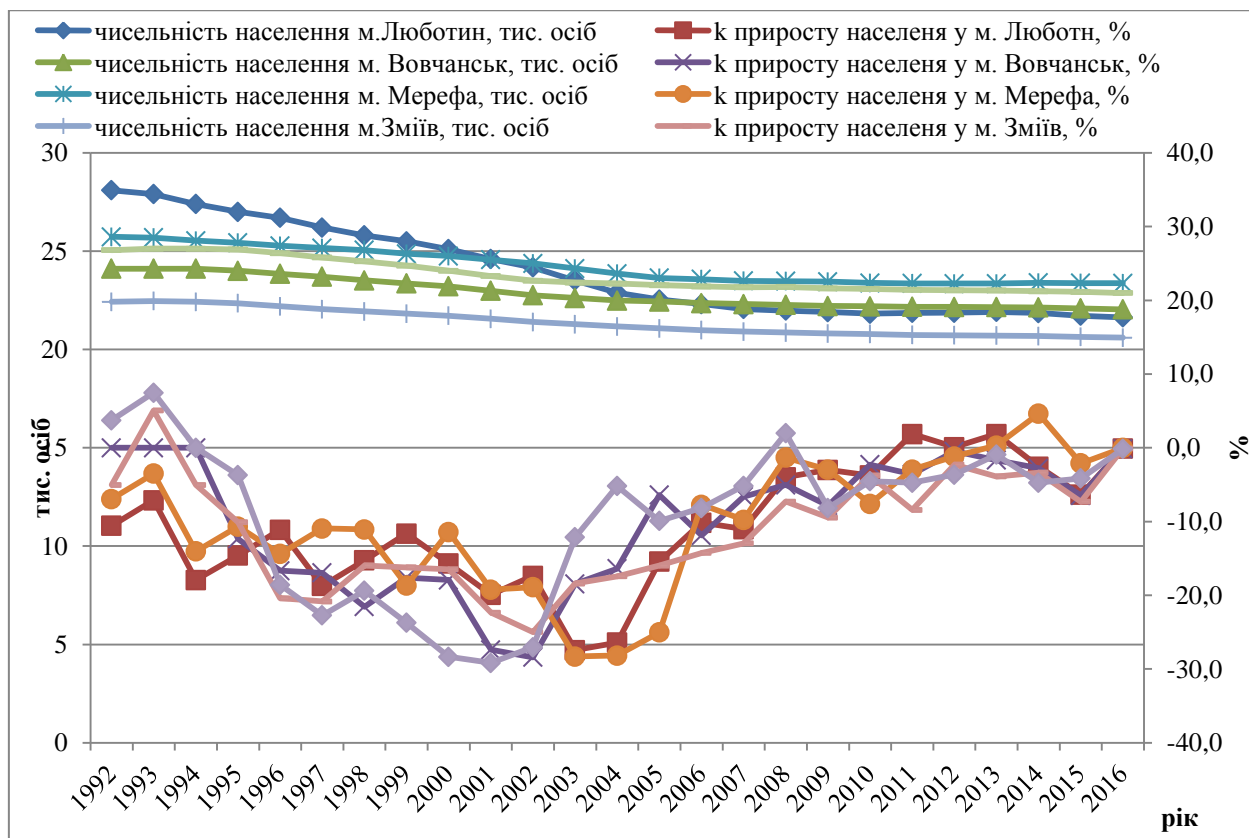

Рис. 3.15 Динаміка чисельності населення та коефіцієнт приросту населення м. Люботин, м. Вовчанськ, м. Зміїв, м. Красноград, м. Мерефа у 1992-2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.4, В.5)

У містах, що входять до даної групи, прослідковується поступове скорочення чисельності населення з 1992 р. по 2016 р., коефіцієнт приросту населення є досить динамічним, у останні роки наближається до нуля, що свідчить про стабілізацію міграційних та демографічних процесів у регіоні.

Міста Люботин, Вовчанськ, Зміїв, Красноград та Мерефа належать до Харківської агломерації та мають периферійне положення відносно агломераційного центру. Показники приросту населення в розрізі районів є від'ємними за весь період дослідження повсюдно, за винятком показника періоду 1995-2000 рр. у Кегичівському районі, що пов'язано з активним розвитком господарства в районі: розробкою та промисловим добуванням природного газу, відкриттям Кобзівського родовища, активним розвитком хліборобства, функціонуванням 2 переробних підприємств. За період 1995-2000 рр. скорочення населення було досить незначним, що пов'язано зі стабілізацією політико-економічної ситуації в країні, припиненням

гіперінфляції, затвердженням державної валюти. Порівняно стабільна ситуація спостерігалась у центральних та промислово розвинених регіонах: Харківському, Чугуївському, Шевченківському, Лозівському, Ізюмському. Значно скоротилось населення в периферійних районах: Красноградському, Дворічанському, Золочівському, Сахновщинському, Красноградському.

За період 2000-2005 рр. збереглась тенденція до зменшення показників приросту та в деяких районах прискорила майже удвічі (Близнюківський, Коломацький, Великобурлуцький, Вовчанський, Чугуївський). Стабільно негативна ситуація збереглась у Сахновщинському, Куп'янському та Красноградському районах. Завдяки початку реалізації Стратегії економічного та соціального розвитку 2000-2004 рр дещо змінились показники приросту в центральних та економічно розвинених регіонах: Харківському, Балаклійському, Зміївському.

За період 2005-2010 рр. спостерігаємо подальше зниження приросту населення в Коломацькому, Сахновщинському, Ізюмському, Великобурлуцькому, Первомайському та Барвінківському районах. Незначно змінились показники в Золочівському, Богодухівському, Печенізькому, Близнюківському та Куп'янському районі. Покращення демографічної ситуації спостерігаємо в Харківському, Краснокутському, Богодухівському, Чугуївському, Балаклійському та Дергачівському районах. Цей період ознаменовано світовою фінансово-економічною кризою (2008-2009 рр.), що вплинуло на посилення міграційних процесів.

Коефіцієнт приросту за період з 2010-2016 рр. демонструє поступове збільшення показників приросту населення та покращення демографічної ситуації на території області, що пов'язано з реалізацією регіональної демографічної політики. Дещо знизились показники приросту у Харківському районі з огляду на посилення тяжіння населення безпосередньо до м. Харків.

Проведемо групування районів Харківської області в залежності від темпів росту чисельності населення, міського та сільського населення з 1992 по 2016 рр. (табл. 3.2-3.4) [46].

Таблиця 3.2

**Групування районів Харківської області в залежності від темпів
росту чисельності населення за період 1992 – 2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.6)**

<i>Чисельність населення</i>					
<i>Темпи росту чисельності населення 1992-2016 рр.</i>	<i>> 1млн.</i>	<i>100-50 тис.</i>	<i>50-25 тис.</i>	<i>25-10 тис.</i>	<i>< 10 тис.</i>
<i>>90%</i>	<i>Харківський район</i>				
<i>-90% -81 %</i>		<i>Дергачівський район Балаклійський район Зміївський район</i>	<i>Чугуївський район Валківський район Лозівський район</i>	<i>Близнюківський район Шевченківський район</i>	
<i>80% - 70 %</i>			<i>Вовчанський район Красноградський район Богодухівський район Нововодолазький район Краснокутський район</i>	<i>Барвінківський район Куп'янський район Сахновщинський район Кегичівський район Дворічанський район Ізюмський район Первомайський район Борівський район Зачепилівський район Печенізький район</i>	<i>Коломацький район</i>
<i>< 70 %</i>			<i>Золочівський район</i>	<i>Великобурлуцький район</i>	

Найповільнішими темпами скорочення населення вирізняється Харківський район, чисельність населення якого становить понад мільйон осіб. Найменший показник приросту населення в Харківському районі спостерігається у 1994 р., що пов'язано з економічною кризою та інтенсивними міграціями населення за кордон. Максимальний екстремум приросту населення виражений у 1998 році, що пов'язано зі стабілізацією економічного становища в державі.

До групи з темпами скорочення населення 90 % – 81 % увійшли 8 районів області, які мають периферійне або напівпериферійне положення. Більшість із них вирізняються значним економічним рівнем розвитку (Чугуївський, Зміївський, Лозівський, Валківський). Близнюківський та Шевченківський райони мають чисельність населення від 25 до 10 тис. осіб, проте знаходяться поблизу витягнутої урбанізаційної зони, межують з економічно розвитеними районами та мають жостатньо повільні темпи скорочення населення з огляду на напівпериферійність та периферійність їх положення.

Темпи скорочення населення в діапазоні 80 % – 70 % мають 16 районів області, чисельність населення яких становить менше 50 тис. осіб. До цієї групи увійшли як економічно розвинені (Куп'янський, Первомайський, Ізюмський), так і периферійні райони (Барвінківський, Борівський, Зачепилівський, Дворічанський, Сахновщинський). Ця класифікаційна група є найчисленнішою, отже більшість районів Харківської області мають середній темп скорочення населення, що демонструє прогрес депопуляційної кризи в регіоні. Коломацький район, який вирізняється найменшою площею та чисельністю населення в області також відноситься до даної групи, що свідчить про певну стійкість даної адміністративно-територіальної одиниці.

Темпи росту менші за 70 % мають 2 райони області – Золочівський та Великобурлуцький, обидва є периферійними та мають сільськогосподарську спеціалізацію, що значною мірою впливає на рівень розвитку інфраструктури, економіки та якості життя населення та зумовлює посилення внутрішньорегіональних міграцій до обласного центру – міста Харків.

Проведене групування демонструє стрімкі темпи скорочення населення у всіх районах Харківської області за період з 1992 по 2016 рр. Найкаращою є демографічна ситуація у районах, які належать до Харківської агломерації, найгіршою – у периферійних районах сільськогосподарської спеціалізації.

Таблиця 3.3

**Групування районів Харківської області в залежності від темпів
росту чисельності міського населення за період 1992 – 2016 рр.
(побудовано автором за даними додаток В, табл. В.6)**

<i>Чисельність населення</i>					
<i>Темпи росту чисельності населення 1992-2016 рр.</i>	<i>> 1млн.</i>	<i>100-50 тис.</i>	<i>50-25 тис.</i>	<i>25-10 тис.</i>	<i>< 10 тис.</i>
<i>> 90 %</i>	<i>Харківський район</i>		<i>Вовчанський район</i>		
<i>90 % -80 %</i>		<i>Дергачівський район Балаклійський район</i>	<i>Зміївський район Чугуївський район</i>	<i>Богодухівський район Валківський район Лозівський район</i>	<i>Краснокутський район Кегичівський район Шевченківський район Печенізький район</i>
<i>80 % -70 %</i>				<i>Красноградський район Нововодолазький район</i>	<i>Золочівський район Сахновщинський район Великобурлуцький район Борівський район Дворічанський район Зачепилівський район</i>
<i>< 70 %</i>					<i>Барвінківський район Близнюківський район Коломацький район</i>

*міське населення відсутнє у Первомайському, Ізюмському та Куп'янському районах

При групуванні районів Харківської області за темпами росту чисельності міського населення було враховано відсутність міського населення у Первомайському, Ізюмському та Куп'янському районах.

До групи з найвищими показниками росту чисельності міського населення увійшли Харківський та Вовчанський райони. Високі показники приросту міського населення у Вовчанському районі зумовлені виділенням смт. Вільча в складі даного району.

Одинадцять районів області мають темпи росту міського населення на рівні 90 % – 80 %, більша частина з них має районний центр – місто та вирізняється значним розвитком промислового або агропромислового

комплексу (Зміївський, Чугуївський, Лозівський, Дергачівський та Балаклійський райони).

Темпи росту міського населення на рівні 80 % – 70 % мають райони, центрами яких є селища міського типу або малі міста: Красноградський, Нововодолазький, Великобурлуцький та Дворічанський райони. Українською динамікою вирізняються периферійні райони області: Барвінківський, Близнюківський та Коломацький, які мають низьку чисельність населення та слабкий рівень економічного розвитку.

Таблиця 3.4

Групування районів Харківської області в залежності від темпів зменшення чисельності сільського населення за період 1992 – 2016 рр.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.6)

Чисельність населення Темпи росту чисельності населення 1992-2016 рр.	> 40 тис.	40-30 тис.	30-20 тис.	20-10 тис.	< 10 тис.
> 90 %	Харківський район	Зміївський район	Дергачівський район	Кегичівський район	
90 % -80 %		Балаклійський район	Красноградський район	Лозівський район Валківський район Шевченківський район	
80 % - 70 %			Куп'янський район Нововодолазький район Богодухівський район	Чугуївський район Краснокутський район Ізюмський район Великобурлуцький район Первомайський район Близнюківський район Дворічанський район Сахновщинський район Зачепилівський район Борівський район	Печенізький район Коломацький район
< 70 %				Вовчанський район Золочівський район Барвінківський район	

Показники росту сільського населення більші за 90 % мають Харківський, Зміївський, Дергачівський та Кегичівський райони. Сільське населення Харківського району характеризується порівняно високими темпами росту з огляду на близькість до потужного агломераційного ядра.

Зміївський та Дергачівський райони також наближені до адміністративного центру області, як і Кегичівський район, вони мають значний агропромисловий та аграрний потенціал. П'ять районів області з рівнем росту населення 90 % – 80 % здебільшого мають периферійне або напівпериферійне положення, розвинену транспортну інфраструктуру (Валківський, Красноградський Лозівський).

П'ятнадцять районів області належать до групи з темпами росту 80 % – 70 %, що свідчить про значні темпи депопуляції в області та внутрішні міграції саме за рахунок сільських мешканців. До цієї групи увійшли як економічно розвинені райони (Куп'янський, Ізюмський, Чугуївський), так і депресивні периферійні райони (Близнюківський, Борівський).

Рівень росту населення менший за 70 % виявлено у Вовчанському, Золочівському та Барвінківському районах, що свідчить про високі темпи депопуляції населення, «вимирання» сіл, хуторів зазначених районів. Всі три райони мають периферійне положення та характеризуються проявами депресивності через занепад сільськогосподарського виробництва.

Проведене групування районів Харківської області за темпами росту сільського населення з 1992 по 2016 рр. доводить наявність інтенсивних депопуляційних та міграційних процесів саме у сільській місцевості.

Така ситуація викликана занепадом сільського господарства, погіршенням інфраструктурного забезпечення та медичного обслуговування населення, у сільській місцевості, міграціями молоді до селищ міського типу та міст для працевлаштування. За досліджуваний період швидке скорочення сільського населення спостерігається у всіх районах області, що свідчить про необхідність розробки та реалізації регіональної політики, спрямованої на підтримку мешканців сільської місцевості.

3.2. ІФВ-моделювання системи розселення

Використання ІФВ-моделювання в дослідженні регіональної системи розселення дозволяє встановити рівень впливу організаційних ядер розселення на оточуючі їх населені пункти та встановити розселенський потенціал локальних систем розселення, виявити агломераційні утворення та ті агломерації, що тільки формуються або мають для цього ресурсні можливості. У залежності від обраного при побудові моделі радіусу впливу залежить рівень генералізації отриманого зображення та отриманий результат впливу організаційних ядер розселення на оточуючі їх території та населені пункти.

При побудові з базовим радіусом 5-10 кілометрів можна дослідити мікроструктуру побудованого поля впливу; при використанні базового радіусу більше 20 кілометрів відбувається генералізація побудованої поверхні, що дозволяє вивчити макроструктуру поля [48, 50].

У нашому дослідженні ІФВ-моделювання проведено по часових зрізах за показниками чисельності населення різних хронологічних періодів розвитку системи розселення, показниками народжуваності та смертності за базовими радіусами впливу у 10, 16 та 24 кілометри (рис. 3.16- 3.19).

У межах Харківської агломерації прослідковується поляризуюча дія не тільки міста Харків, а й міста Мерефа. На моделі з базовим радіусом 24 кілометри прослідковуються певні витягнуті зони впливу організаційних ядер розселення та представлено диспропорції розвитку безпосередньо в межах зони впливу Харківської області, прослідковується явище концентрації населення в містах як «точках росту» регіону.

На ІФВ-поверхні з базовим радіусом у 10 кілометрів представлено ядро розселення – м. Харків та наявність його впливу на міста Пісочин, Мерефу, формування в зоні впливу нового міста – Південне, послаблення поляризуючого впливу в північно-західному напрямку.

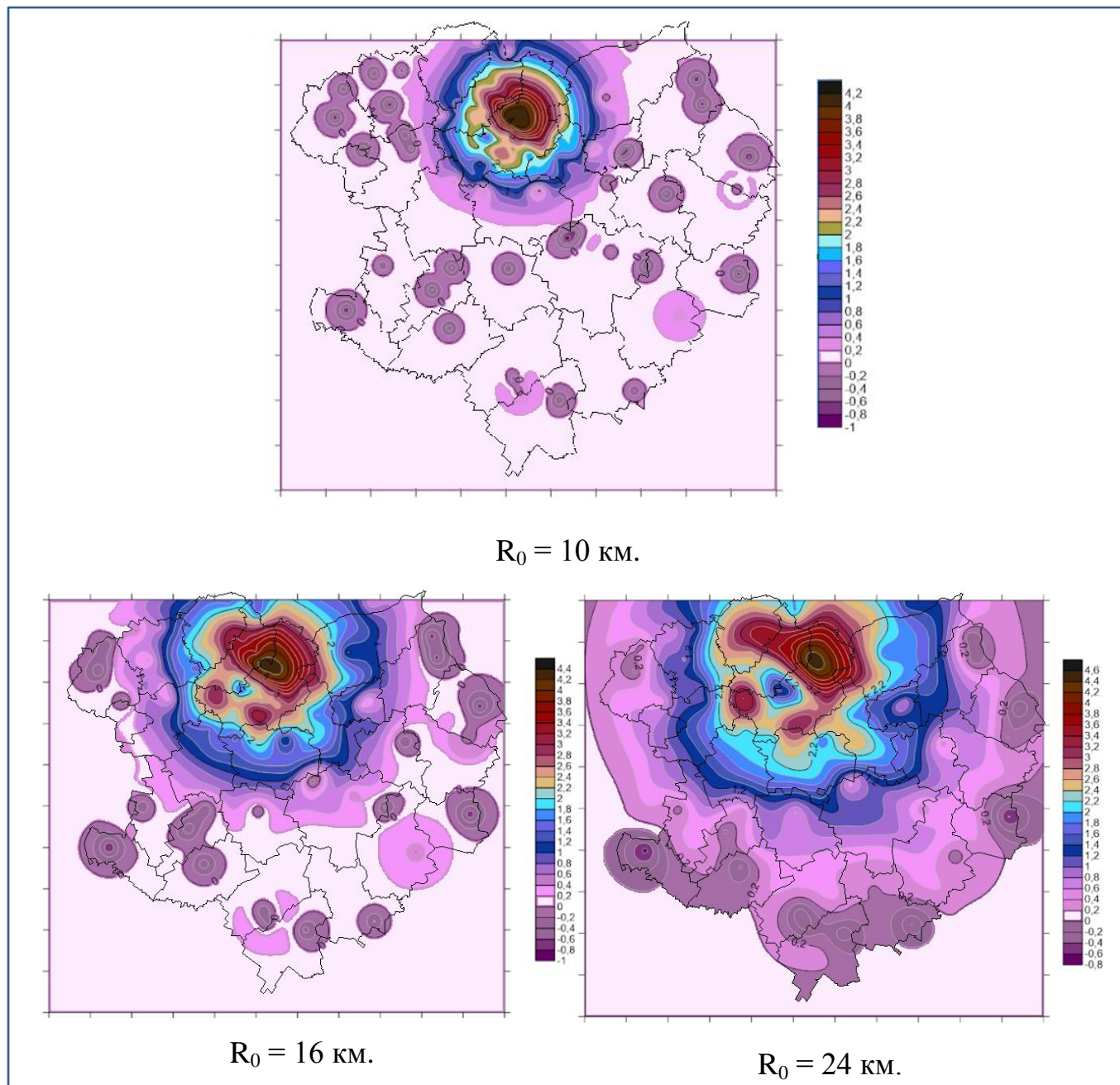

Рис. 3.16. Моделі поверхні ІФВ розселення Харківської області у 1959 р.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.7)

У північно-східному напрямку – Вовчанськ, Білий Колодязь. За моделлю з базовим радіусом у 16 кілометрів простежується формування зони взаємовпливу між селищами міського типу Сахновщина, Кегичівка та Слобожанське. Модель із радіусом у 24 кілометри демонструє макроструктуру поля, на якій представлено формування вісьової урбанізаційної зони напяму північ-південь, вплив периферійних ядер розселення на населені пункти усідніх регіонів.

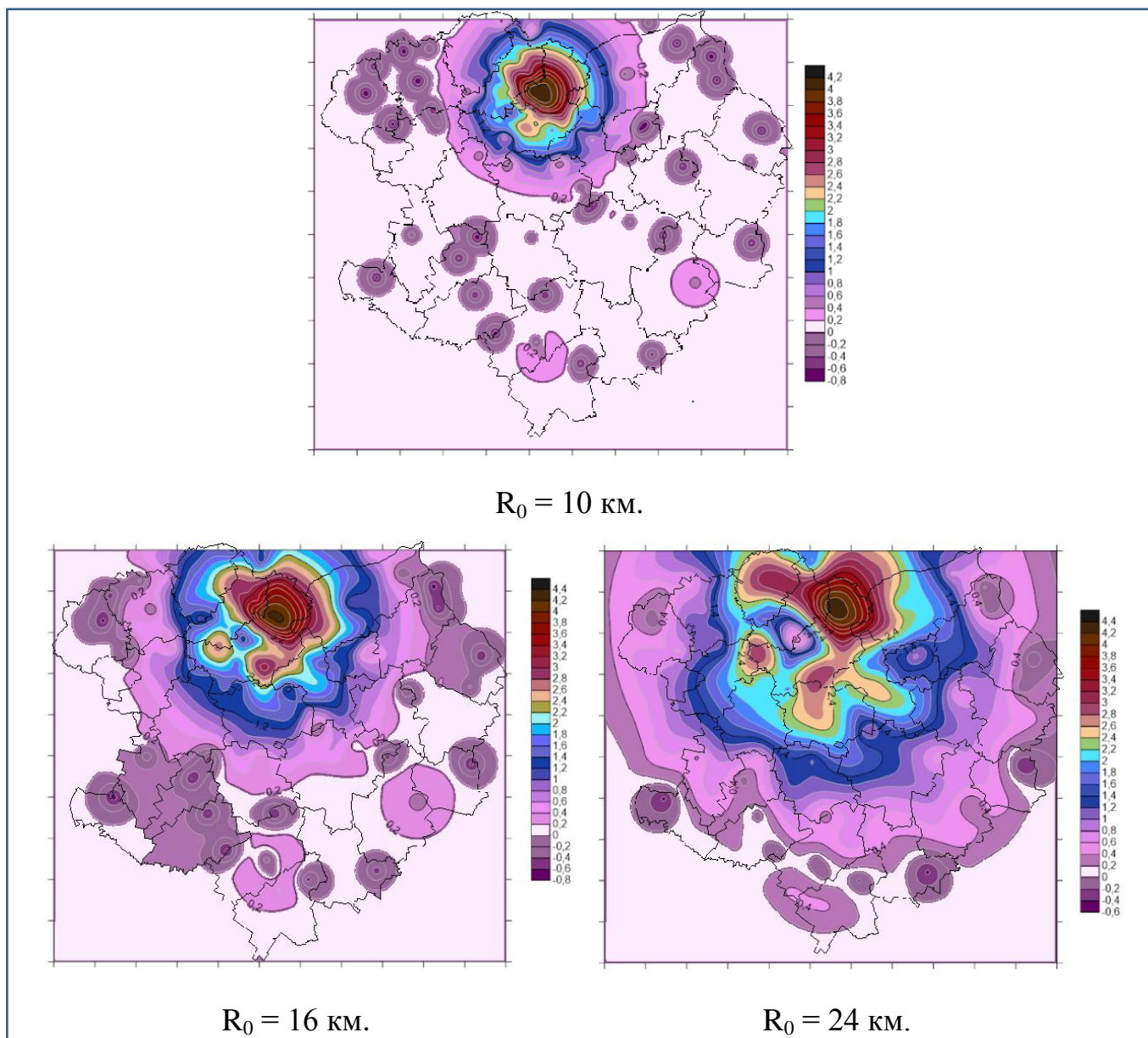

Рис. 3.17. Моделі поверхні ІФВ розселення Харківської області у 1989 р.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.7)

На ІФВ-поверхні з базовим радіусом у 10 кілометрів прослідковується розширення меж організаційного впливу міста Харків на сусідні населені пункти, розширення зон впливу сформованих центрів розселення, зокрема міста Вовчанськ на сусідні з Харківською областю регіони.

Моделі з радіусами у 16 та 24 кілометри демонструють розвиток південних ядер розселення, які значно розширили зони впливу порівняно з показниками 1959 р. Досить активно розширює організуючу зону впливу місто Ізюм, поширюючи її на населені пункти сусідньої Донецької області.

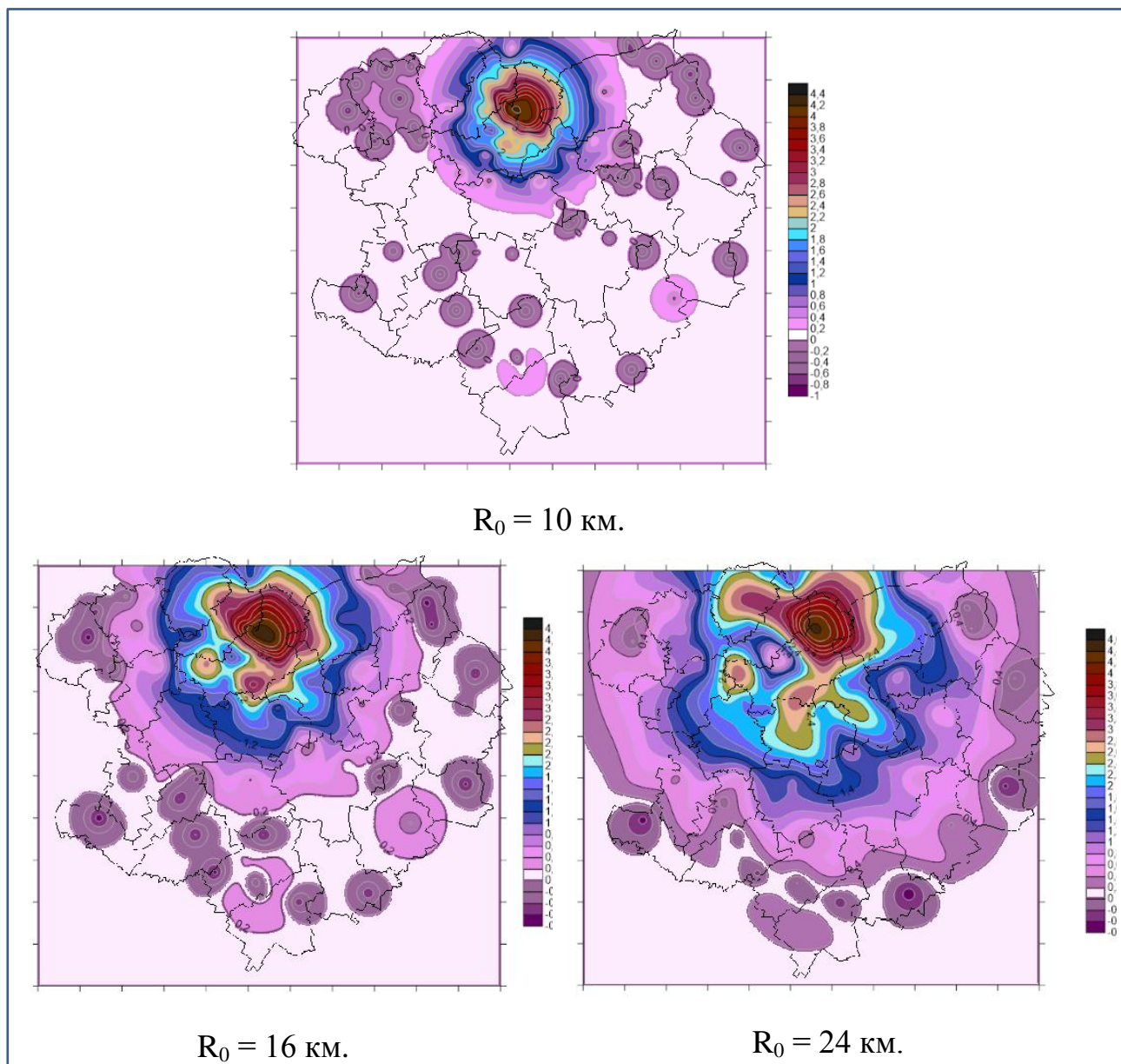

Рис. 3.18. Моделі поверхні ІФВ розселення Харківської області у 2016 р.
(побудовано автором за даними додатка В, табл. В.9)

За моделлю з базовим радіусом у 16 кілометрів простежується просторове стягування сформованих ядер розселення до організаційного центру області, що виявляється в деформації зон їх впливу та спрямованості до міста Харків. На моделі з базовим радіусом 24 кілометри продемонстровано формування зонально витягнутої осі впливу ядер розселення центральних районів області, що співпадає з зоною урбанізації регіону.

Отже, порівняльний аналіз поверхонь розселенського потенціалу системи розселення Харківської області за різним базовим радіусом дозволяє детально дослідити не тільки вже існуючі ядра розселення та зони їх впливу, а й простежити процес формування нових потенційних «точок росту».

Аналіз ІФВ моделей за часовими зрізами дозволяє визначити основні тенденції розвитку системи розселення, головні аспекти її трансформації. Моделювання розселенського потенціалу системи розселення Харківської області представлено на рис. 3. 19 та 3.20.

Побудовані моделі з різницею майже в 60 років засвідчують різку моноцентричність системи розселення Харківської області та розширення впливу ядра розселення майже в 2 рази. Вплив розселенського потенціалу північних районів області поступово розширюється в південному напрямку. За досліджуваний період зросли також показники розселенського потенціалу центральних районів області.

Розглянемо еволюцію системи розселення Харківської області по часових зрізах у 10 років та станом на 2016 р. й базовим радіусом 10 км (рис. 3. 19 - 3. 20).

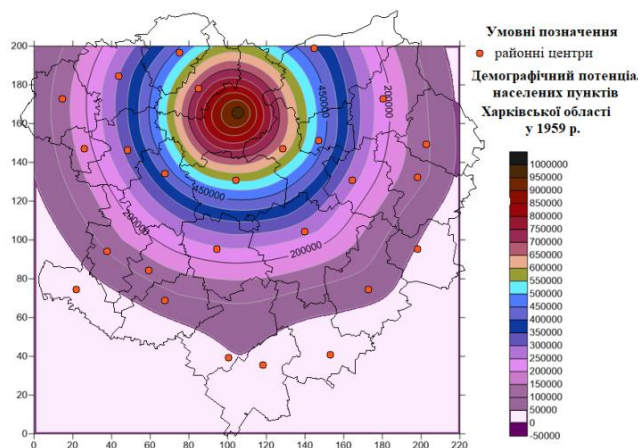

Рис. 3. 19. Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 1959 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.7)

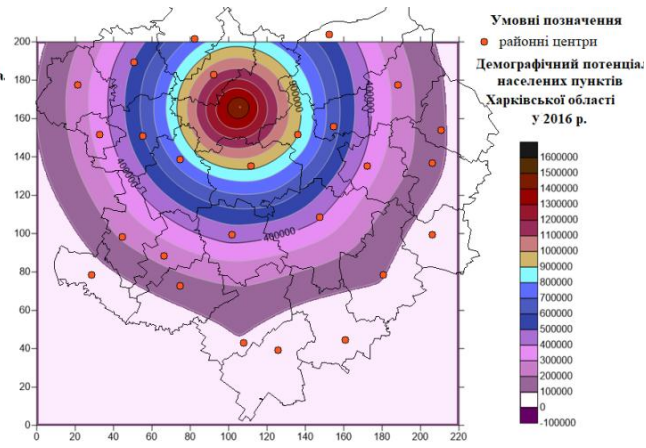

Рисунок 3. 20. Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2016 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.9)

Побудовані моделі демонструють поступове розширення зони впливу організаційного ядра розселення – міста Харків, що виявляється також у спрямованості зон впливу інших центрів розселення в напрямку міста Харків.

Простежується також поступове перетягування розселенського потенціалу в межах власне Харківської агломерації. У процесі розвитку організаційних ядер розселення області спостерігається формування південних полюсів тяжіння – міст Ізюм та Лозова, що свідчить про атрактивність регіональної системи розселення до збалансування власного територіального розвитку.

Більшість районних центрів області виявили певну стійкість та виявляють поляризуючу дію протягом досліджуваного періоду. Варто виділити міста обласного значення Харківської області, які виступають організаційними центрами розселення, але через значну асиметрію просторового розвитку не мають потрібних ресурсів для розширення власної зони впливу.

Особливості природного руху населення області представлено на рис. 3.21-3.32. Досить закономірно, що найвищий рівень народжуваності та смертності демонструє центр тяжіння області та центральні райони, де власне сконцентровано найбільшу чисельність населення.

Модель за показником народжуваності 2010 року демонструє реактивну динаміку на проведення демографічної політики в державі, зокрема спостерігається підвищення в Первомайському районі та агломераційній зоні міста Харків, містах-супутниках.

Модель 2016 р. свідчить про поступове зниження рівня народжуваності в області. Високим рівнем смертності вирізняються периферійні центри та райони області, що пов'язано з недостатнім інфраструктурним забезпеченням, економічним рівнем розвитку. Співставлення даних моделей свідчить про прогресуючу депопуляцію в регіоні.

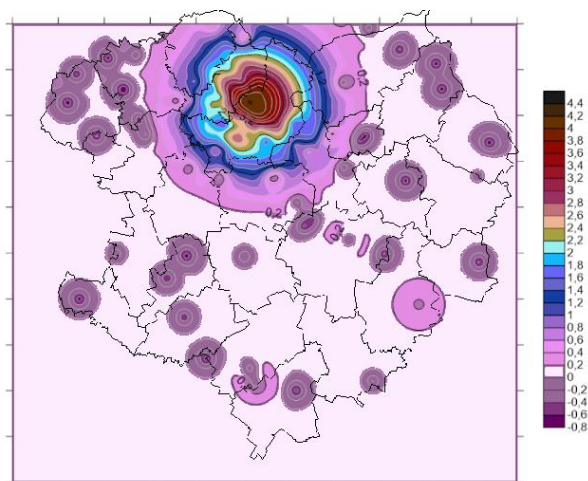

Рис. 3.21. Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 1970 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.7)

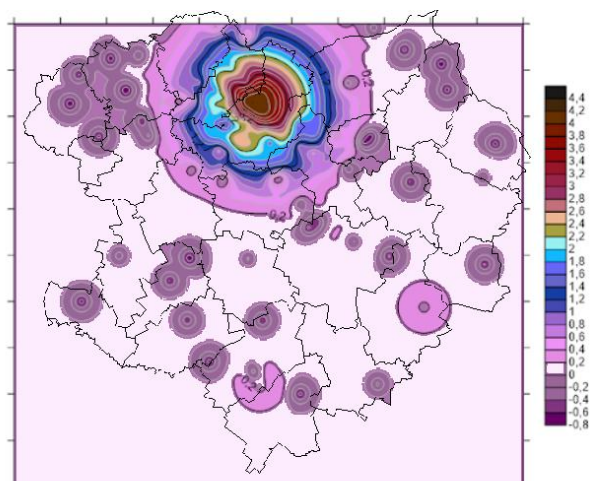

Рис. 3.22. Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 1979 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.7)

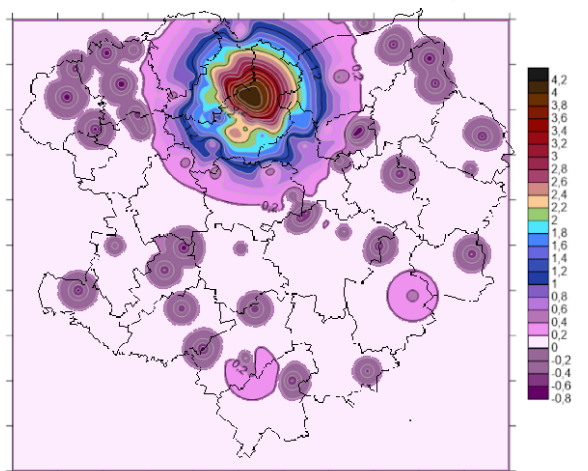

Рис. 3.23 Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 1989 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.7)

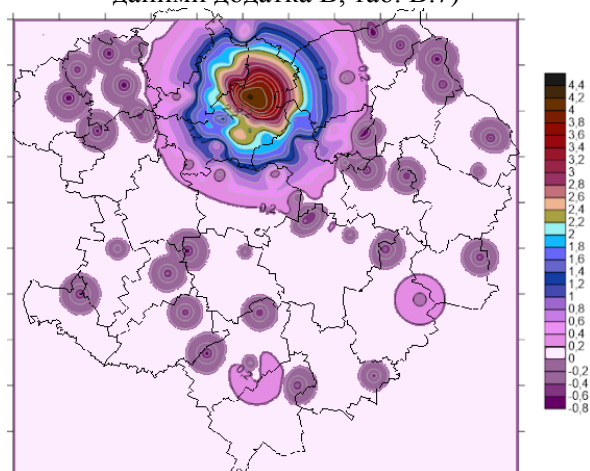

Рис. 3.24. Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2002 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.7)

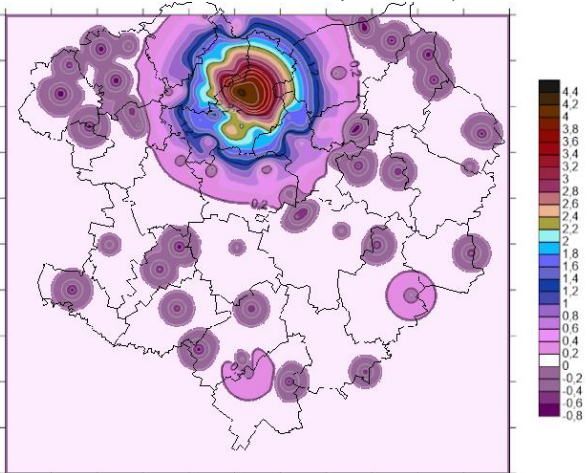

Рис.3.25 Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2010 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.8)

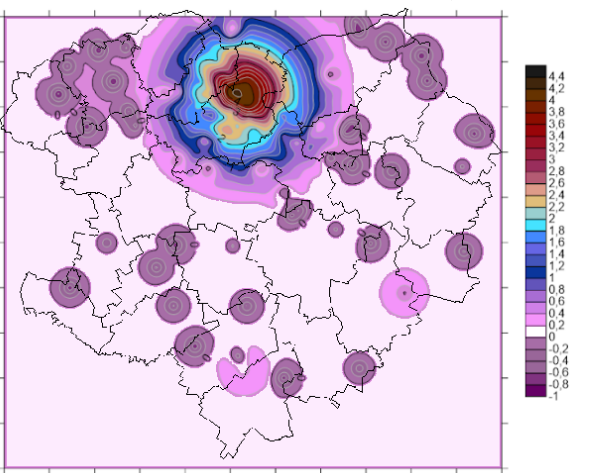

Рис.3.26 . Модель поверхні ІФВ розселення Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2016 р. (побудовано автором за даними додатка В, таб. В.9)

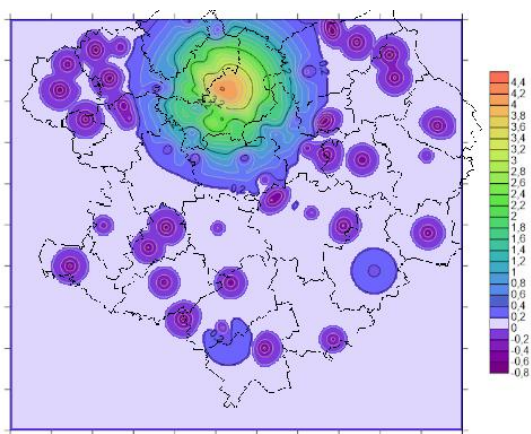
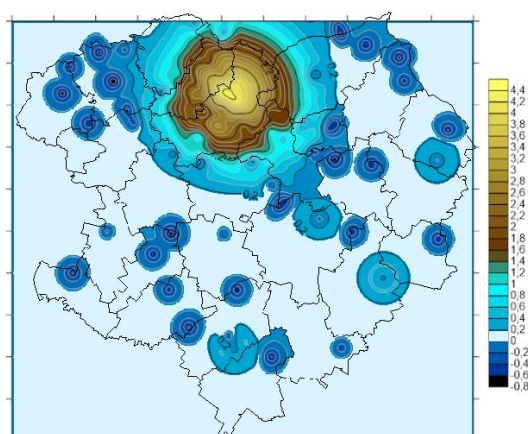

Рис. 3.27. Модель поверхні ІФВ за кількістю народжених у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2002 р. (побудовано автором за даними табл. В.7)

3.28. Модель поверхні ІФВ за кількістю померлих у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2002 р. (побудовано автором за даними табл. В.7)

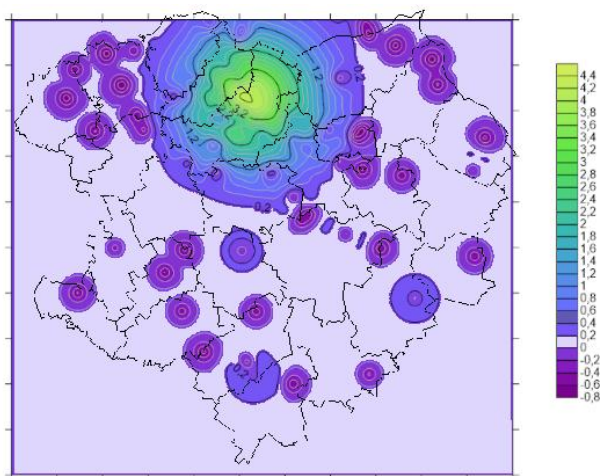

Рис. 3.29. Модель поверхні ІФВ за кількістю народжених у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2010 р. (побудовано автором за даними табл. В.8)

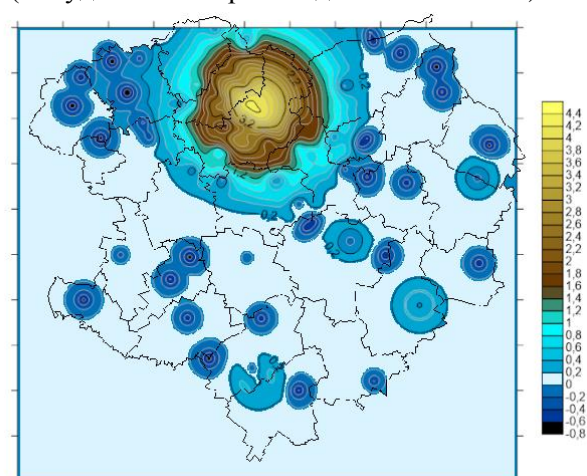

Рис. 3.30. Модель поверхні ІФВ за кількістю померлих у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2010 р. (побудовано автором за даними табл. В.8)

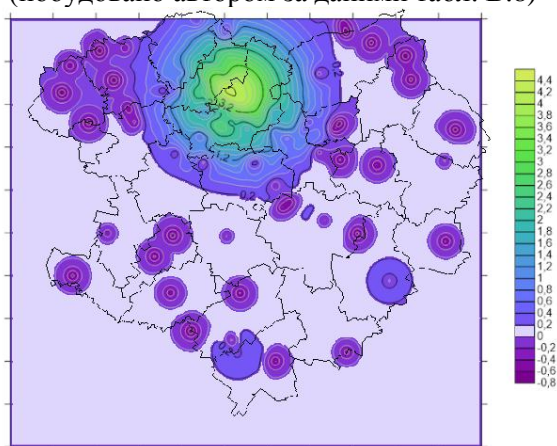

Рис. 3.31. Модель поверхні ІФВ за кількістю народжених у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2016 р. (побудовано автором за даними табл. В.9)

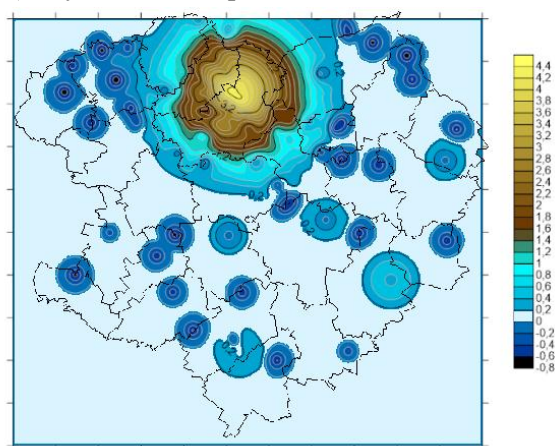

Рис.3.32. Модель поверхні ІФВ за кількістю померлих у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км у 2016 р. (побудовано автором за даними табл. В.9)

Порівняльний аналіз різних зрізів ІФВ-поверхонь дозволив виявити ключові особливості еволюції системи розселення Харківської області, а саме: виявити просторове стягування центрів розселення та їх зон впливу до обласного центру – міста Харкова. Аналіз природного руху населення засвідчив наявність прогресуючих непопуляційних процесів у регіоні, що дозволило виявити найбільш стійкі населені пункти, до яких належать місто Харків та міста обласного значення.

3.3. Перспективні просторові «точки росту» системи розселення

Перехід до поліцентричного розвитку та оптимізація адміністративно-територіального устрою може проводитись з позиції історичної точки зору – у залежності від ретроспекції розвитку певної території, або виходячи з рівня сучасного соціально-економічного розвитку території. Врахувуючи різноманітність часових періодів, які виявлено при ретроспективному аналізі дослідження системи розселення Харківської області, зупинимося на статистичних даних часових зрізів останніх чотирьох століть по адміністративно-територіальних одиницях, які знаходились на території сучасної Харківської області за останні 400 років, а саме: Харківське намісництво (статистичне дослідження 1785 р. [96]), Харківська губернія (дані Першого Всеросійського перепису населення 1879 р. [136]), Харківська область (дані Всесоюзного перепису населення 1959 р. [38]), Харківська область у сучасних межах (за даними статистичного щорічника Харківської області 2014 р. [151]).

Для дослідження особливостей розселення населення доцільним є застосування ряду математико-статистичних методів, один із яких – метод побудов ранжируваних рядів та рядів розподілу сукупності населених пунктів на певній території й метод відповідних кривих за «правилом Зіпфа-Медведкова» [79]. Розглянемо міста регіону в різні часи за допомогою даного методу (рис. 3. 33-3.40) [90].

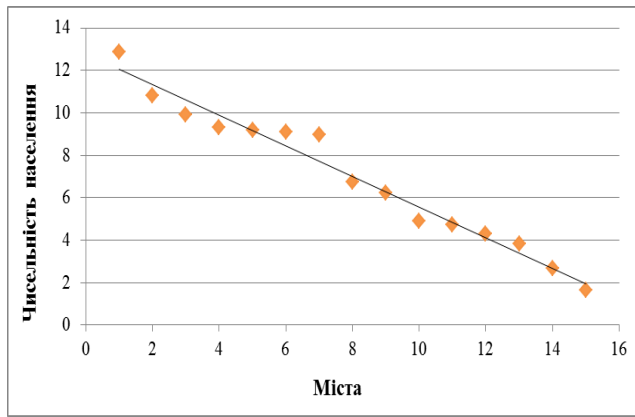

Рис. 3.33. Залежність між чисельністю населення та рангами міст Харківського намісництва у 1785 р. (побудовано автором за даними додатка В, табл. В.10)

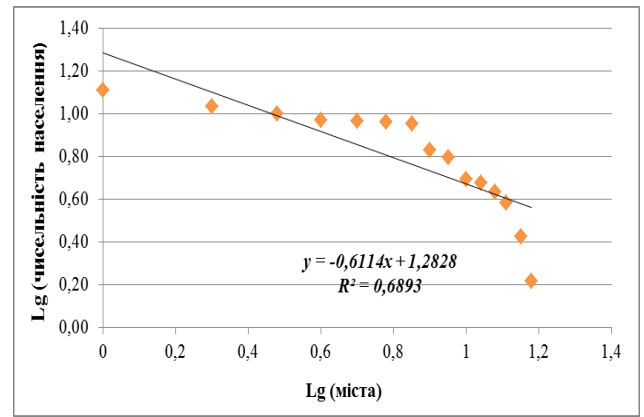

Рис. 3.34. Залежність (логарифмічна шкала) між чисельністю населення та рангами міст Харківського намісництва у 1785 р.

За графіком, побудованим за правилом Зіпфа, можна зробити висновок про розподіл міст і сформованість системи міського розселення, у якій співіснують великі, середні та малі міста. Бачимо, що розподіл є слабо підпорядкованим Зіпфовій залежності.

Величина апроксимації ($R^2=0,6893$) свідчить про невисоку достовірність результатів, у той же час підтверджує висновок про рівень підпорядкованості міст регіону правилу «розмір-ранг». Теоретична чисельність населення головного міста системи розселення являє собою 10-й ступень, який дорівнює числовому значенню точки перетину графіка із віссю ординат. Відповідно для Харківського намісництва це 1,283. За рівнянням Зіпфа-Медведкова, коефіцієнт першості (відношення теоретичної та фактичної чисельності населення першого за рангом міста) системи міського розселення Харківського намісництва становить 1,46. Ступінь контрастності для міст Харківського намісництва становить -0,6114. Зазначене дозволяє обчислити теоретичну чисельність населення для міст часів Харківського намісництва [90].

У часи Харківської губернії спостерігається наступна залежність (рис. 3. 35 – 3. 36) [101].

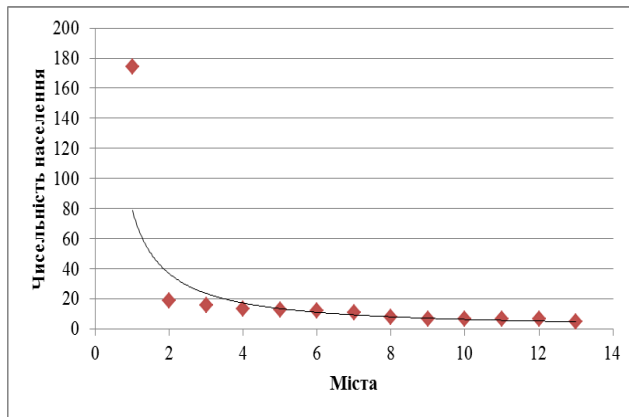

Рис. 3.35 Залежність між чисельністю населення та рангами міст Харківської губернії у 1879 р. (побудовано автором за даними додатка В, табл. В.11)

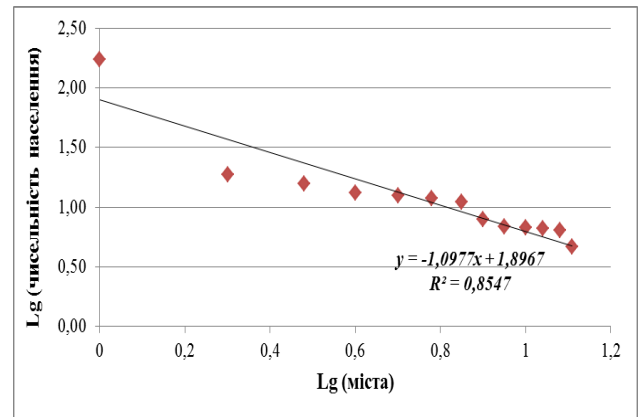

Рис. 3.36. Залежність (логарифмічна шкала) між чисельністю населення та рангами міст Харківської губернії у 1879 р.)

Розподіл чисельності населення окремих міст Харківської губернії свідчить про різке збільшення концентрації населення в м. Харкові ще в 1879 р., що пов'язано із значним економічним розвитком міста, перетворенням його у великий транспортний центр.

Величина апроксимації ($R^2=0,8547$) свідчить про значну достовірність результатів, у той же час підтверджує висновок про рівень підпорядкованості міст регіону правилу «ранг-розмір», адже коефіцієнт апроксимації значно наближений до одиниці. Якщо обчислити за рівнянням Зіпфа-Медведкова, то коефіцієнт першості системи міського розселення Харківської губернії становить 0,45. Ступінь контрастності для міст Харківської губернії становить - 1,0977. Зазначене дозволяє обчислити теоретичну чисельність населення (додаток В, табл. В.10) [90].

У сучасних межах Харківську область було утворено 27 лютого 1932 року, чому передували значні адміністративно-територіальні реформи, що у свою чергу стало причиною кардинальної зміни міського каркасу розселення регіону (рис. 3. 37, 3. 38) [101].

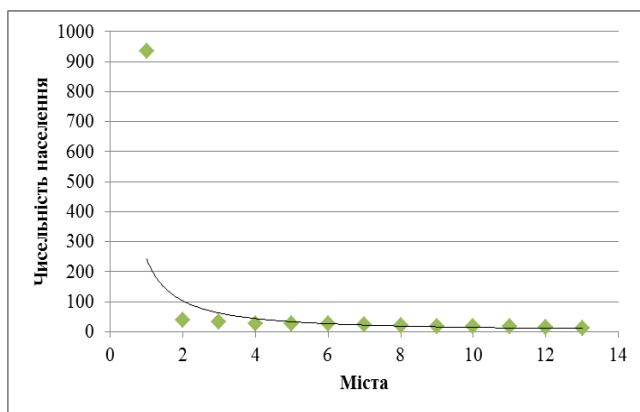

Рис. 3.37. Залежність між чисельністю населення та рангами міст Харківської області у 1959 р. (побудовано за даними додатка В, табл. В.12).

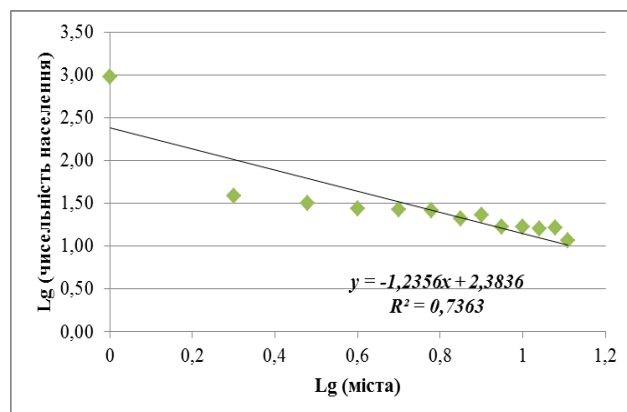

Рис. 3.38. Залежність (логарифмічна шкала) між чисельністю населення та рангами міст Харківської області у 1959 р.

Розподіл чисельності населення окремих міст Харківської області демонструє подальше зростання концентрації населення у м. Харків. Величина апроксимації ($R^2=0,7363$) свідчить про достовірність результатів, у той же час підтверджує висновок про непідпорядкованість міст регіону правилу «розмір-ранг», адже коефіцієнт апроксимації менше в порівнянні з попереднім часовим зрізом і наближений до одиниці. Враховуючи зміст рівняння Зіпфа-Медведкова, коефіцієнт першості системи міського розселення області становить 0,26. Ступінь контрастності для міст області становить -1,2356. Зазначене дозволяє обчислити теоретичну чисельність населення для міст Харківської області XX ст. [90].

Сучасна залежність між чисельністю населення та рангами міст Харківської області представлена на рис. 3. 40, 3.41. За даними 2015 р. чисельність населення міських поселень Харківської області свідчить про надмірну концентрацію населення у м. Харкові.

Величина апроксимації ($R^2=0,8226$) свідчить про достовірність результатів. Теоретична чисельність населення головного міста системи розселення являє собою 10-й ступень, який дорівнює числовому значенню точки перетину графіка із віссю ординат. Відповідно, для Харківської області це 2,573 [90].

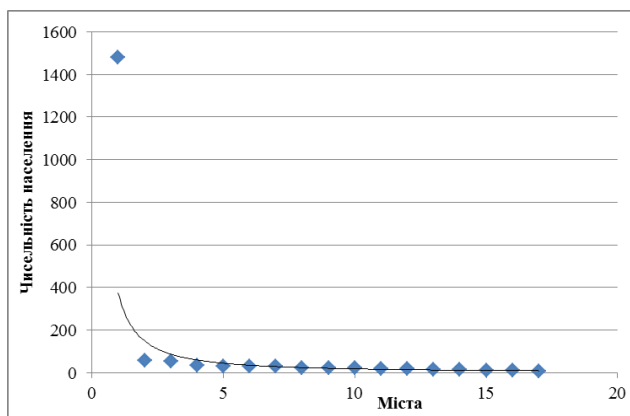

Рис. 3.39. Залежність між чисельністю населення та рангами міст Харківської області у 2015 р. (побудовано за даними додатка В, табл. В.13)

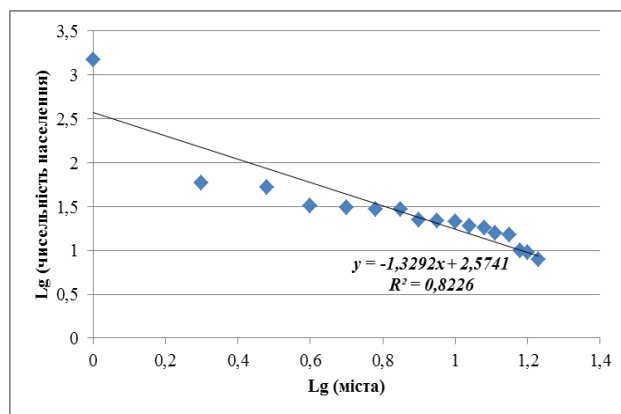

Рис. 3. 40. Залежність (логарифмічна шкала) між чисельністю населення та рангами міст Харківської області у 2015 р.

Враховуючи зміст рівняння Зіпфа-Медведкова, коефіцієнт першості (відношення теоретичної та фактичної чисельності населення першого за рангом міста) системи міського розселення Харківської області становить 0,25. Ступінь контрастності для Харківської області становить -1,3284. Зазначене дозволяє обчислити теоретичну чисельність населення (додаток В, табл.В. 12).

Подібна тенденція простежується і станом на 2016 р. Розрахункові показники чисельності населення міст значно відрізняються від фактичних, оскільки розвиток міст та відповідно їх людність, залежать від багатьох чинників, зокрема історичних, соціально-економічних [90].

Відхилення розподілу міст Харківщини в системі розселення від правила «ранг-розмір» пов'язані з транспортно-географічним положенням, особливостями формування та господарського освоєння, соціально-економічними аспектами, рівнем промислового розвитку.

Для виявлення перспективних «точок росту» системи розселення Харківської області використаємо карту Вороного, побудовану за показником стандартного відхилення (Standard Deviation), який дозволяє виявити різнобіжності між отриманими полігонами та визначити точки, що володіють найбільшим розселенським потенціалом (рис. 3. 41) [44, 49].

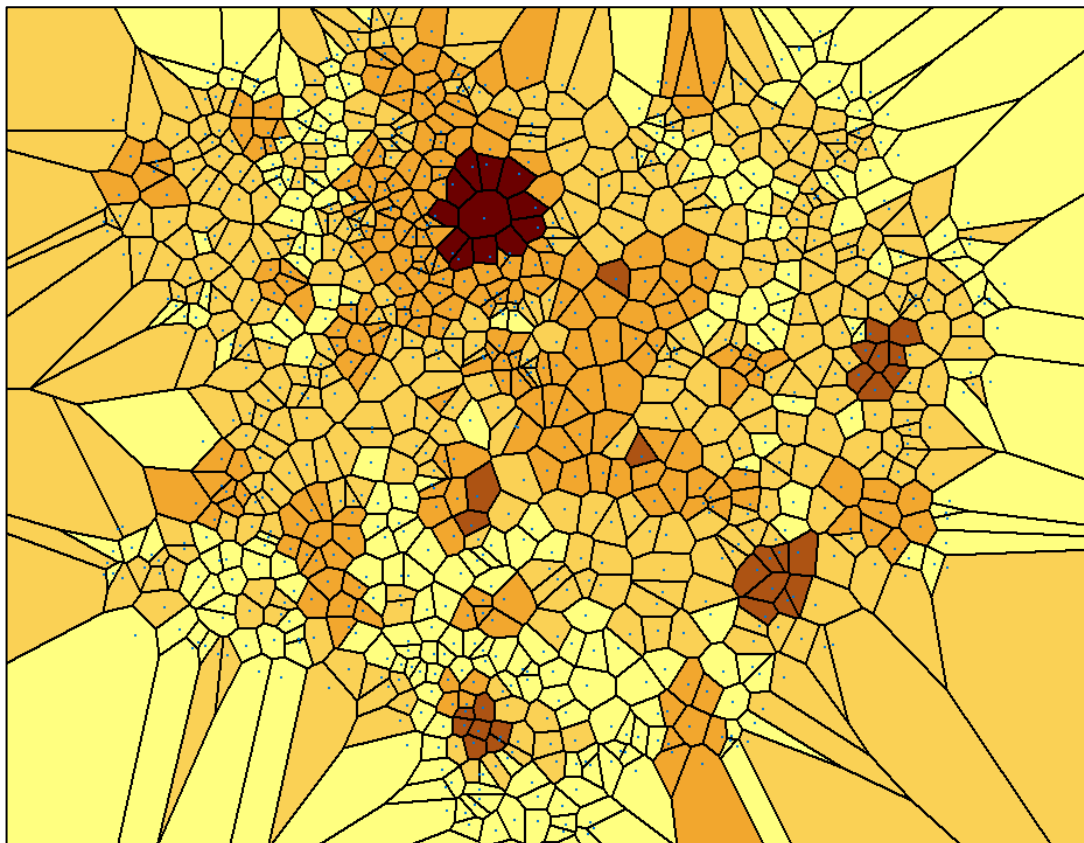

Рис. 3. 41. Карта Вороного за чисельністю населення
Харківської області у 2016 р.,
побудована за показником середнього відхилення
(побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.7)

Побудована модель демонструє значний розселенський потенціал міста Харків та Харківської агломерації, який значно контрастує з основною поверхнею. Проте, центрами розселення вирізняються міста Ізюм, Лозова, Куп'янськ, Первомайський та Чугуїв. Також простежується урбанізаційна зонально витягнута вісь розселення населення.

З огляду на нерівномірність розподілу населення Харківської області по території використаємо метод інтерполяції для визначення ядер розселення, напівпериферії та периферійних територій (рис. 3.42).

Проведена інтерполяція показників чисельності населення Харківської області засвідчила, що основними ядрами розселення регіону є місто Харків, міста обласного значення Ізюм, Лозова, Первомайський, Чугуїв, Куп'янськ, районні центри Вовчанськ, Балаклея, Зміїв, Красноград, Богодухів, Дергачі та ін. Відносно до розміщення ядер розселення до напівпериферійних можна

віднести Краснокутський, Нововодолазький, Кегичівський та Валківський райони. До периферійних районів належать Коломацький, Борівський, Печенізький, Дворічанський, Зачепилівський, Великобурлуцький райони.

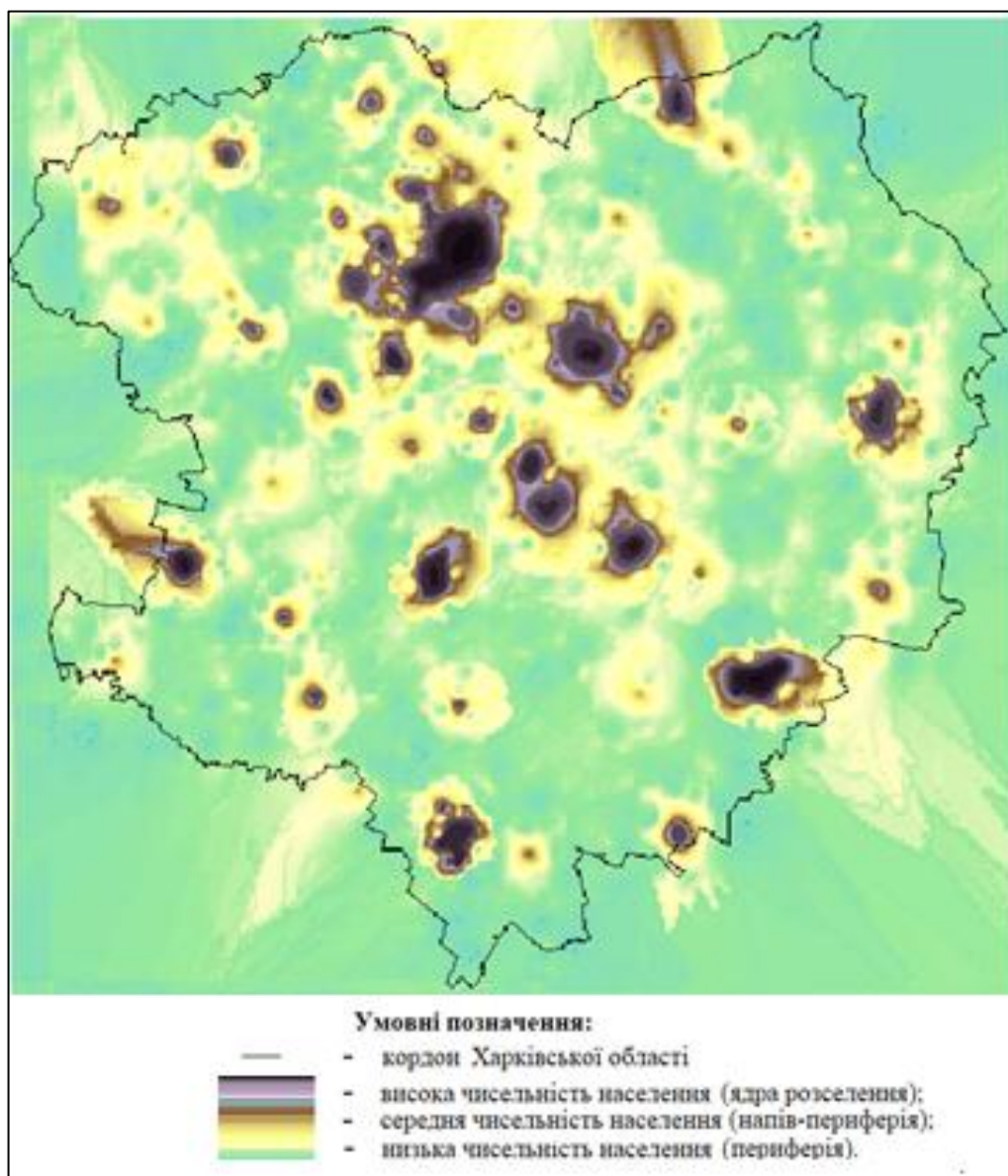

Рис. 3.42.Інтерполяційна модель розселення населення Харківської області у 2016 р.,
(побудовано автором за даними додатка Б, табл. Б.7)

Просторовий аналіз засвідчив значну нерівномірність розселення населення Харківської області та різку моноцентричність розвитку регіону. Проте, отримані результати довели наявність перспективних «полюсів росту», які за умови реалізації заходів регіональної екістичної політики здатні реалізувати свій розселенський потенціал та зумовити поліцентризацию розвитку Харківської області.

3.4. Групування міських соціогеосистем (за результатами кластерного аналізу)

Для дослідження просторово-часових особливостей формування системи розселення Харківської області було використано метод кластерного аналізу. У нашому дослідженні в якості функції метрики використано Евклідову відстань; при побудові дендрограми - правило ієрархічного об'єднання в кластери – правило Варда. У ході дослідження проведено групування міських соціогеосистем регіону (рис. 3.43) та часових періодів (рис. 3.44) на основі демографічних показників (чисельності наявного населення, чисельності чоловіків та жінок, чисельності народжених та померлих) з 1959 по 2015 рр. З огляду на те, що показники, які характеризують чисельність населення та інтенсивність демографічних процесів у місті Харків, порушують однорідність вибіркової групи, його було виключено з досліджуваної вибірки [126].

Проведений аналіз дозволив виділити близько 20 груп за схожістю демографічних процесів, з них близько 6 ємністю від 10 населених пунктів. Більшість сформованих кластерів розміщуються в 20 %-ій масштабованій відстані, лише два – у 30 %. До однієї групи увійшли міста обласного підпорядкування м. Ізюм та м. Лозова, що пов'язано з їх вигідним транспортно-географічним положенням. Схожі тенденції розвитку виявили м. Куп'янськ, м. Первомайський та м. Балаклія – промислові центри Харківської області; м. Богодухів та м. Зміїв – агропромислові центри; м. Красноград, м. Вовчанськ та м. Дергачі – центри економічно розвинених районів. Подібні тенденції розвитку мають населені пункти, що входять до Харківської агломерації: м. Мерефа, м. Чугуїв, м. Люботин, смт. Пісочин – їх демографічний розвиток уповільнився прямопропорційно розвитку м. Харкова [126].

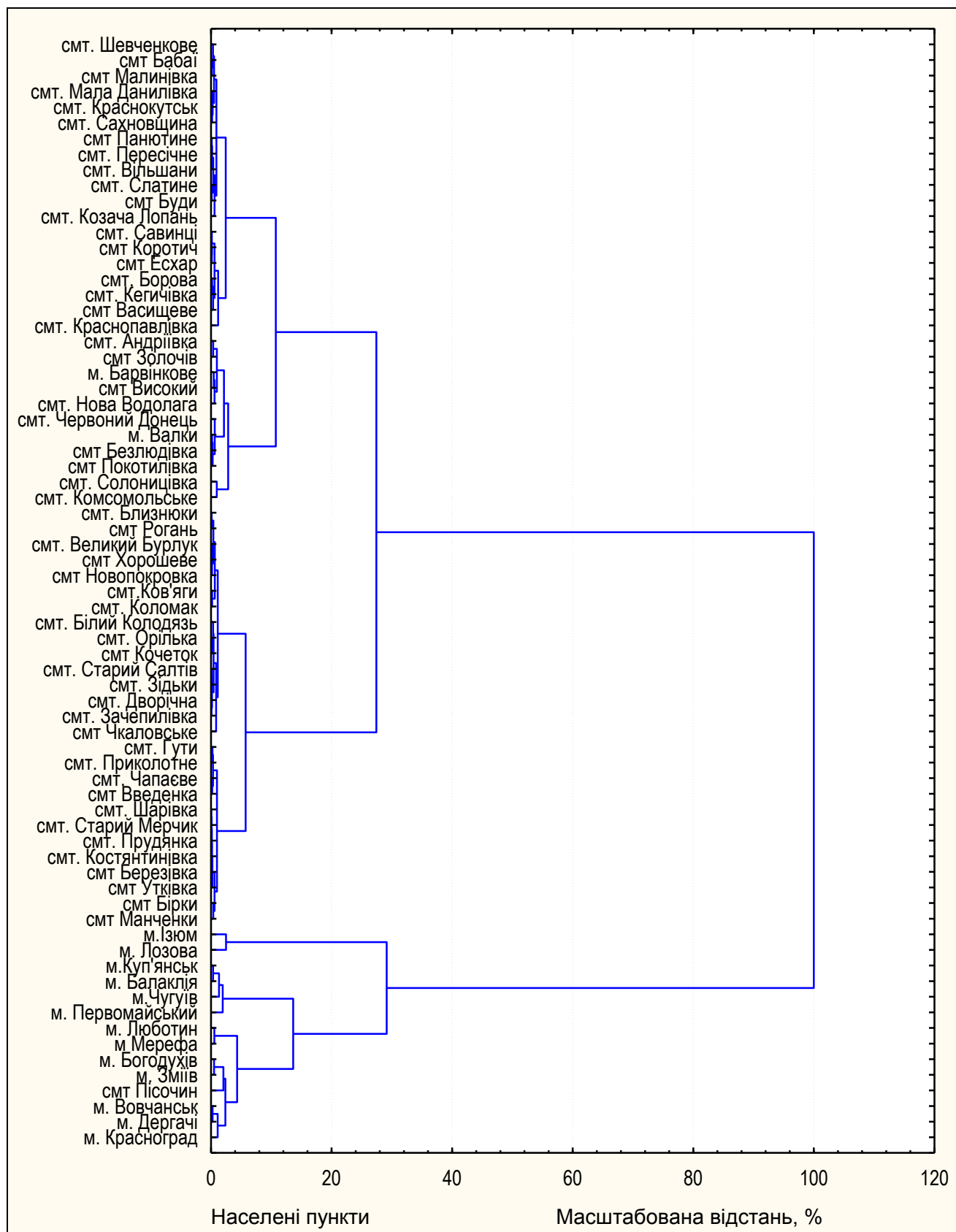

Рис. 3.43. Дендрограма групування міських населених пунктів Харківської області за подібністю демографічних показників з 1959 по 2015 рр., побудована методом Варда за Евклідовою відстанню (обчислено та побудовано автором [126])

Найбільшим кластером за кількістю населених пунктів є угруповання селищ міського типу значної людності, які є районними центрами периферійних районів, зокрема смт. Коломак, смт. Великий Бурлук, смт. Зачепилівка; до цієї ж групи увійшли селища міського типу з економічним потенціалом розвитку та наявним природно-ресурсним потенціалом: туристичні центри – смт. Старий Мерчик, смт. Шарівка, смт. Кочеток, смт. Березівка, агропромислові центри – смт. Рогань, смт. Хорошеве, смт. Введенка та ін. До 4 групи увійшли центри периферійних та центральних районів з дещо меншим потенціалом розвитку та переважно аграрною спеціалізацією – смт. Золочів, смт. Барвінкове, смт. Валки, смт. Нова Водолага та ін. До 5 групи включено населені пункти, які в минулому мали значний потенціал розвитку, але зараз їх ресурси дещо виснажені, переважно пов'язані з газовим виробництвом – смт. Савинці, смт. Есхар, районні центри – смт. Кегичівка та смт. Борова. До 6 кластеру увійшли населені пункти з незначною чисельністю населення та низьким рівнем економічного розвитку – смт. Краснокутськ, смт. Мала Данилівка, смт. Малинівка та інші [126].

Групування міських населених пунктів Харківської області дозволяє визначити певні фактори розвитку системи розселення, зокрема значення фактору «місця» – вигідне географічне положення, сприятливі природні умови та наявність певних видів ресурсів; вплив політико-історичних (визначаючи стратегію розвитку певних населених пунктів згідно з Генеральним планом, загальнодержавних та регіональних функцій) та соціально-економічних чинників (багатогалузевої структури господарства, потужного виробничого комплексу та розвиненої соціальної інфраструктури) [126].

Для визначення особливостей розвитку системи розселення за хронологічною шкалою проведено групування часових зрізів за подібністю демографічних явищ в області (рис. 3. 44).

У більшості випадків схожі тенденції мають роки попарно: 2001-2002, 2004-2005, 2014-2015, що є доволі закономірним, адже будь-яке суспільне явище має пролонговану дію та не може мати одномоментний ефект. Можна прослідкувати певні переходи від одного етапу розвитку до іншого, що зумовлюється соціально-економічними та політичними особливостями розвитку держави (наприклад, економічною кризою 2008-2009 рр., що демонструє розкид 2007 р. та 2010 р. якісно у різні кластери), посиленням міграційних процесів тощо.

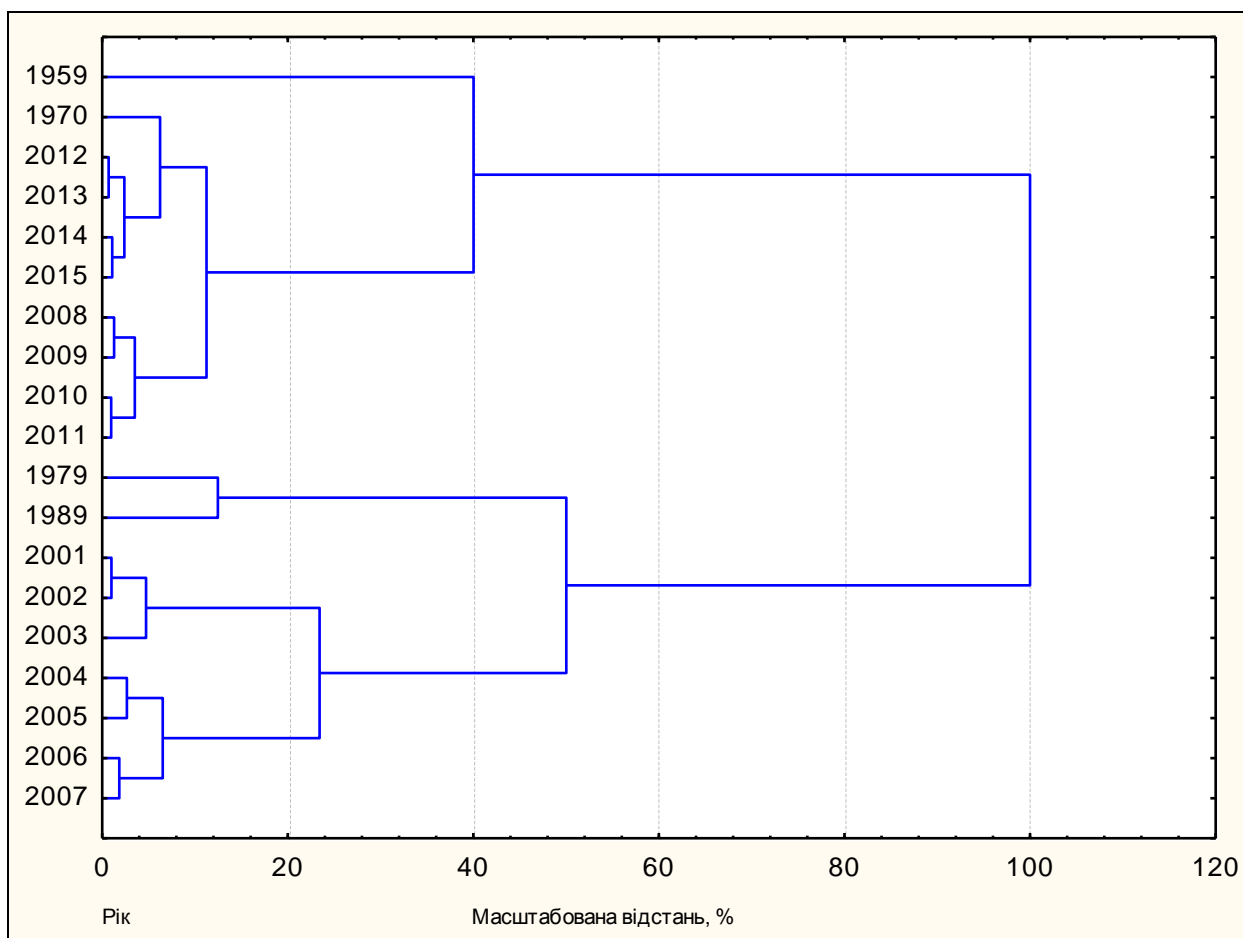

Рис. 3.44. Дендрограма групування хронологічних періодів (років) за подібністю демографічних процесів у населених пунктах міського типу Харківської області з 1959 по 2015 рр., побудована методом Варда за Евклідовою відстанню (обчислено та побудовано автором [126])

Виокремленим є 1959 рік, адже він характеризується покращенням демографічної ситуації, збільшенням рівня народжуваності, що пов'язано з економічними особливостями розвитку держави, часами «відлиги» та розвитком будівництва. Період певного зростання чисельності населення

представлено кластером, до якого увійшли 1979 р. та 1989 р. У ці роки тимчасово покращується економічна ситуація, що супроводжувалось зростанням чисельності населення, високим рівень народжуваності.

Єдиним періодом за радянської доби, схожим за демографічними показниками на реалії сучасної України (2012-2015 рр.), є 1970 р., який характеризується застійними явищами в економіці, що позначилось на демографічному розвитку. До цього ж кластеру входить період 2008-2011 рр., проте саме протягом цих років відзначаються позитивні зрушення в демографічному розвитку області та окремих населених пунктів: збільшення рівня народжуваності, зниження рівня смертності [126].

До наступного кластеру увійшли 2001-2003 рр., період так званих «нульових», який характеризуються найбільш негативними демографічними тенденціями та темпами депопуляції за всю історію незалежної України.

Зміна економічної ситуації в державі до виборів президента 2004 р. та після них, політики інтеграції з Європейським союзом, розпочатої в 2004-2005 рр., зумовлює нові реалії суспільного розвитку та нові тенденції в демографічних процесах, відповідно обумовлює формування кластеру 2004-2007 рр.

Проведене групування міських соціогеосистем дозволило сформувати групи населених пунктів, які історично мають подібні тенденції розвитку, що дозволяє прогнозувати їх подальший розвиток та пропонувати найбільш перспективні з них, зокрема міста обласного підпорядкування в якості майбутніх центрів поліцентричного розвитку регіону. Групування часових періодів розвитку дозволяє припустити, який період часу є необхідним для подібної трансформації регіональної системи розселення Харківської області.

3.5. Динаміка розвитку системи розселення регіону (за результатами моделювання міграційних процесів в Харківській області)

Харківська область вирізняється високим рівнем соціально-економічного розвитку, хоча чисельність населення області щорічно

зменшується. Міграційні процеси в регіоні характеризуються високою інтенсивністю та значною мірою впливають на характер відтворення та структуру населення. Харківська область має позитивне сальдо міграції, що свідчить про певну компенсацію депопуляційної динаміки за рахунок міграційного приросту. Основним полюсом тяжіння мігрантів є обласний центр – м. Харків завдяки значному економічному, інфраструктурному розвитку, інвестиційній привабливості, наявності робочих місць та високій якості життя [56].

Важливим є всебічний аналіз особливостей міграційного руху в регіоні та розробка можливих сценаріїв міграції для виявлення перспектив розвитку регіональної системи розселення та подальшого формування працересурсного потенціалу області, адже однією з основних функцій міграції є перерозподіл населення по території, а Харківська область наразі має значну асиметричність розвитку у відношенні «центр-периферія» із значним переважанням центру, який у свою чергу є центром тяжіння як для зовнішніх, так і для внутрішніх мігрантів [56].

Функціональною особливістю побудованої моделі є дослідження основних тенденцій розвитку регіональної системи розселення та прогнозування її стану за різними сценаріями розвитку [123]. Результатом моделювання є чисельність населення, чисельність мігрантів кожної вікової групи та обсяг інформаційної ентропії для кожного з об'єктів та вікових груп. Основним населеним пунктом, який приймає внутрішніх та зовнішніх мігрантів, обрано м. Харків. У побудованій моделі «точками росту» пропонуємо вважати міста обласного значення, які були визначені нами в пунктах 3.3. та 3.4. дисертаційного дослідження, моделювання проведено в перспективі на 25 та 50 років від реперного 2015 року.

Нами проведено моделювання трьох основних сценаріїв розвитку системи розселення регіону:

- **оптимістичний** – Харківська область за рахунок соціально-економічного розвитку, інвестиційної діяльності, освітньо-

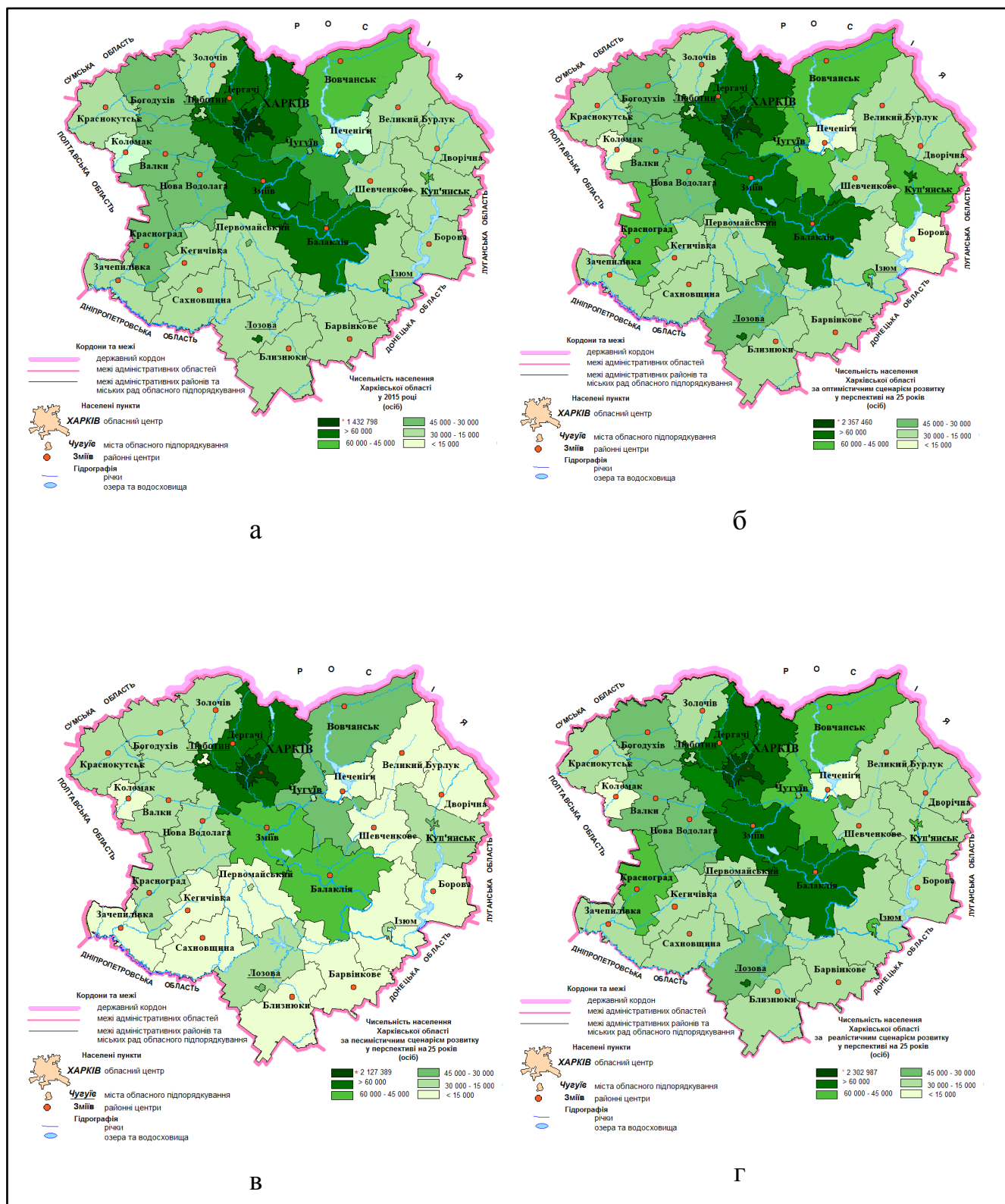
наукового потенціалу збільшить конкурентоспроможність на загальнодержавному рівні, що обумовить збільшення сальдо зовнішньої міграції до міста Харків, міграції з «точок росту» будуть відсутні. У зв'язку з тим, що зовнішніми мігрантами виступають здебільшого особи працездатного віку, це сприятиме зміцненню працересурсного потенціалу;

- **реалістичний** – зовнішні міграції до регіону залишаються на поточному рівні (сальдо міграції позитивне на рівні близько 1000 осіб/рік), міграції до обласного центру – м. Харків з інших центрів розвитку є мінімальними;
- **песимістичний** – зменшення зовнішньої міграції та збільшення внутрішньої, що обумовить посилення асиметрії просторового розвитку області.

Варто зазначити, що за зазначеними сценаріями місто Харків збільшує чисельність населення майже удвічі, що свідчить про його стійкість відносно зміни умов зовнішнього середовища в регіоні.

Розглянемо моделі чисельності населення Харківської області за оптимістичним, песимістичним та реалістичним сценаріями в перспективі на 25 років (рис 3. 45). За статистичними даними 2015 року найбільшою чисельністю населення вирізняється місто Харків, найбільш заселеними районами є Харківський, Дергачівський, Зміївський та Балаклійський, місто Лозова (з чисельністю населення більше 60 тис. осіб); найменшу чисельність населення мають Печенізький та Коломацький райони. Міста Куп'янськ та Ізюм мають чисельність населення в діапазоні від 60 до 45 тис. осіб., Чугуїв та Первомайський – від 30 до 45 тис. осіб. Місто обласного значення Люботин має чисельність населення близько 20 тис. осіб. За оптимістичним сценарієм прогнозу на 25 років місто Куп'янськ входить до групи з чисельністю населення більше 60 тис. осіб, склад інших груп залишається без змін. Чисельність населення міст та районів області незначно збільшується за

прогнозний період, що свідчить про дієвість застосованого сценарію та можливість поліцентризаци розвитку регіону.

Проведений аналіз засвідчив, що міста та райони області, які мають значний промисловий рівень розвитку, здатні поступово відтворити чисельність населення і природним шляхом збільшити власний працересурсний потенціал. Райони, які тяжіють до зазначених міст, поступово нарощують чисельність населення, змінюється співвідношення різних вікових груп у бік переважання дітей та працездатних осіб [56].

За реалістичним прогнозним сценарієм у перспективі на 25 років до групи з чисельністю населення від 45 до 60 тис. осіб порівняно з 2015 р. належить Красноградський район, склад інших груп залишається без змін, проте чисельність населення міст обласного значення незначно збільшується, чисельність населення районів скорочується, але досить незначно (коливання в діапазоні близько 1000 осіб), що засвідчує потенціал обраних центрів розвитку регіону.

За песимістичним сценарієм скорочується чисельність населення всіх міст та районів, окрім міста Харків, який як єдиний внутрішньосистемний полюс тяжіння концентрує не тільки зовнішніх, а й внутрішніх мігрантів. Розрахункова чисельність населення міст обласного значення є меншою за теперішню майже вдвічі, високою чисельністю населення вирізняються лише Харківський та Дергачівський райони, тобто ті, які наразі належать до Харківської агломерації.

До групи з чисельністю населення меншою за 15 тис. осіб увійшли 14 периферійних районів області, що свідчить про існування проблем стійкості поселень, зокрема сільських у даних районах.

Моделі чисельності населення Харківської області за оптимістичним, песимістичним та реалістичним сценаріями в перспективі на 50 років представлено на (рис 3. 46). При прогнозуванні розвитку регіону на 50 років за оптимістичним сценарієм відбувається скорочення чисельності населення в містах і районах області та значне збільшення чисельності населення в місті Харків.

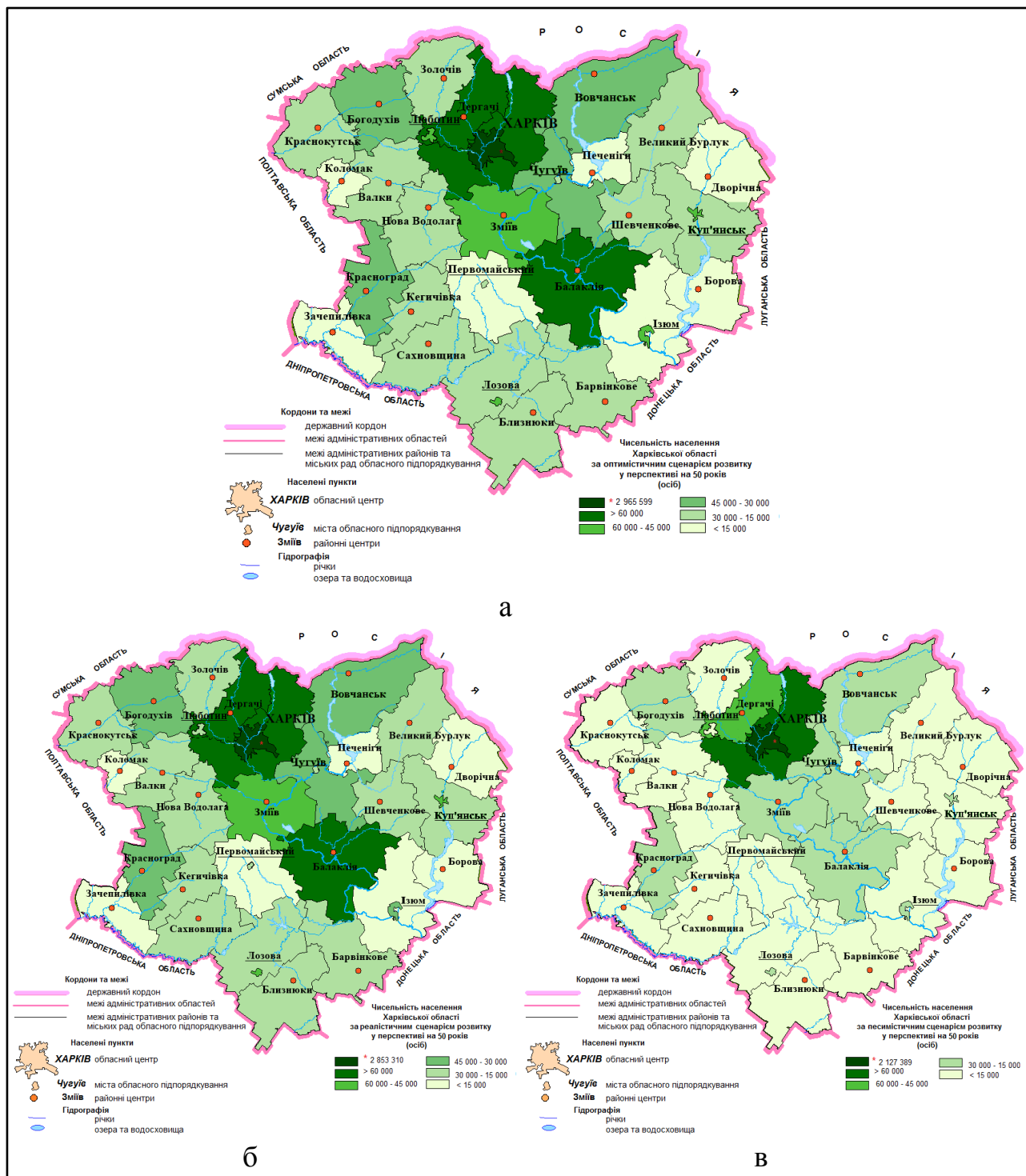

Рис. 3.46. Чисельність населення Харківської області у перспективі на 50 років за оптимістичним (а), реалістичним (б), та песимістичним (в) сценаріями (обчислено та побудовано автором за даними додатка В, табл. В.14)

Така тенденція свідчить про посилення депопуляційних процесів у регіоні та розвиток демографічного потенціалу міста Харкова переважно за рахунок зовнішніх та внутрішніх мігрантів.

До групи з чисельністю населення менше 15 тисяч осіб увійшли Ізюмський, Дворічанський, Борівський, Зачепилівський, Первомайський, Печенізький та Коломацький райони, що говорить про наявність проблем у розвитку даних районів.

При реалістичному прогнозі розвитку системи розселення Харківської області в перспективі на 50 років чисельність населення Харкова також стрімко зростає, а групування міст та районів за чисельністю населення фактично співпадає з результатами оптимістичного сценарію.

За песимістичним сценарієм розвитку у перспективі на 50 років 22 адміністративні одиниці з 34 мають чисельність населення менше ніж 15 тис. осіб, серед них три міста обласного значення – Люботин, Чугуїв та Первомайський. Міста Лозова, Куп'янськ та Ізюм мають чисельність населення від 15 тис. осіб до 30 тис. осіб.

Отримані результати за оптимістичним сценарієм розвитку доводять, що формування поліцентричної моделі регіонального розвитку Харківської області є можливим за умови економічного та інфраструктурного розвитку регіональних центрів тяжіння населення регіону, зокрема міст обласного значення. Проте, подібні заходи екістичної політики повинні супроводжуватись демографічною політикою, спрямованою на вирішення проблем депопуляції населення.

Реалістичний сценарій розвитку системи розселення Харківської області є досить схожим за отриманими результатами на оптимістичний, проте він демонструє достовірність отриманих результатів, адже повністю ізолювати міграційні процеси з «точок росту» неможливо, однак можливою є їх мінімізація за умови зваженої регіональної політики.

Моделювання за песимістичним сценарієм виявило, що наразі провідну роль у формуванні та посиленні просторової асиметрії розвитку системи розселення Харківської області відіграють саме міграційні процеси, як зовнішні, так і внутрішні. Проте, внутрішні міграції не тільки обумовлюють процеси нерівномірності розвитку території, а й сприяють «вимиранню» сіл,

занепаду сільського господарства, що вкрай негативно позначається на економічному розвитку районів області.

Отже, проведене моделювання міграційних процесів у Харківській області виявило потенційні «точки росту» області, які є стійкими до змін внутрішнього та зовнішнього середовища системи розселення. Це міста обласного значення та адміністративний центр області.

Визначено райони області, які володіють достатнім потенціалом розвитку на наступні 50 років – Харківський, Дергачівський, Балаклійський, Зміївський, Чугуївський, Вовчанський, Красноградський та Богодухівський, у межах яких потенційно є можливим формування нових «точок росту» області. Також виявлено значні проблеми розвитку розселенського потенціалу в таких районах, як Дворічанський, Ізюмський, Борівський, Зачепилівський, Первомайський, Печенізький та Коломацький, що в майбутньому може викликати проблеми стійкості системи розселення області, зокрема зникнення сіл, хуторів та селищ і поглибить проблему асиметрії системи розселення.

Інформаційна ентропія слабо диференціюється за тестовий період, отже протягом наступних 50 років не передбачається значних змін у структурі системи розселення.

3.6. SWOT – аналіз системи розселення Харківської області

Харківська область є одним з інвестиційно привабливих регіонів України, для якого характерне ефективне впровадження інноваційних моделей, а місто Харків - регіональний концентратор населення, фінансів та ресурсного забезпечення.

Проте, нагальною проблемою просторової організації просторового середовища області є значна асиметрія з різким переважанням розвитку головного міста, де сконцентровано більше 50% населення регіону, що зумовлює занепад економічного розвитку периферійних районів, створює значний внутрішньорегіональний дисбаланс розвитку [14, 129].

В області розроблено «Стратегію розвитку Харківської області до 2020 року», до створення якої було залучено провідних науковців із питань регіонального розвитку. Перехід системи розселення Харківської області до поліцентричної моделі розвитку є одним з ключових завдань, поставлених у Стратегії.

На основі проведеного аналізу Стратегії розвитку Харківської області визначимо проблеми, перспективи, можливості та загрози розвитку системи розселення Харківської області за допомогою SWOT-аналізу (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

SWOT-аналіз розвитку системи розселення Харківської області
(побудовано автором за даними [182, 185, 187])

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Стійкість основних елементів опорного каркасу розселення населення Харківської області. 2. Міграційна привабливість регіону, обумовлена значним рівнем соціально-економічного розвитку. 3. Наявність розгалуженої автомобільної та залізничної мереж. 4. Висока компактність та зручна конфігурація території області. 5. Високий рівень урбанізації, сформована Харківська агломерація. 6. Інвестиційна привабливість регіону. 7. Наявність міст, які в минулому були потужними промисловими центрами. 8. Наявність потужних транспортно-комунікаційних зв'язків між обласним та районними центрами. 9. Малі міста Харківської області володіють широким спектром функцій та мають достатній потенціал соціально-економічного розвитку для перетворення на районні «точки росту». 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Значна асиметрія просторового розвитку з орієнтацією на обласний центр, різко моноцентрична модель опорного каркасу розселення населення. 2. Нерозвиненість внутрішньорайонних зв'язків в адміністративних районах області. 3. Низький рівень соціально-економічного розвитку периферійних районів області. 4. Периферійне положення Харківської області по відношенню до столиці України та віддаленість від країн Європи.

Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Утворення спроможних об'єднаних територіальних громад, що дозволить сформувати організаційні ядра розселення різних рангів. 2. Перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку за умови підтримки «точок росту» регіону. 3. Розвиток сільських територій, їх інфраструктурне забезпечення. 4. Підвищення конкурентоздатності регіону, зокрема за рахунок розвитку специфічних функцій міст, селищ міського типу. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ескалація конфлікту на Донбасі, з яким територіально межує Харківська область. 2. «Вимирання» сіл у периферійних районах області. 3. Посилення внутрішньої міграції та, як наслідок, поступова руйнація зв'язків із районними центрами області. 4. Відтік трудових ресурсів за кордон у зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією в регіоні та запровадженням безвізового режиму з ЄС.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні рекомендації для переходу Харківської області на поліцентричну модель просторового розвитку:

- міста обласного значення Харківської області (Ізюм, Лозова, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв, Люботин) характеризуються стійкістю розвитку та мають достатній розселенський потенціал для того, щоб розвиватись як «точки росту» регіону. Їх розташування по території області сприятиме зменшенню моноцентричності та рівномірному розвитку території за рахунок формування нових центрів тяжіння населення в регіоні. Для реалізації зазначеного необхідним є інфраструктурна розбудова цих міст, відновлення їх втраченого промислового потенціалу або трансформація міського середовища для виконання нових функцій (туристичної, інноваційної, креативної тощо);
- районні центри та селища міського типу області також мають значний розселенський потенціал, проте з огляду на дещо меншу стійкість розвитку вони можуть стати центрами нових об'єднаних територіальних громад та сприяти комплексному розвитку сільських

населених пунктів, тобто виступати організаційними центрами районного рівня;

- периферійні райони (Коломацький, Дворічанський, Зачепилівський), які виявили нестійкість розвитку, потребують термінового інфраструктурного розвитку та формування в їх межах об'єднаних територіальних громад, що сприятиме збереженню існуючих населених пунктів, реалізації регіональних програм розвитку тощо.

Для переходу Харківської області до поліцентричної моделі просторового розвитку та зменшення територіальних диспропорцій у якості життя населення необхідним є розвиток міжнародних, державних та регіональних транспортних комунікацій, підвищення інтенсивності взаємодії з країнами Європи та світу, підтримка молодих семей, регулювання демографічних процесів, ринку праці та зменшення міграційного відтоку, підвищення якості медичного обслуговування, у тому числі в районних центрах; розвиток соціальної інфраструктури та соціальних функцій у населених пунктах області, зокрема санаторно-курортних та рекреаційних функцій у містах Чугуїв, Південне, Балаклія, Зміїв; туристичних функцій – у містах Балаклія, Богодухів, Вовчанськ, Красноград та Валки; розвиток агротуризму, подієвого туризму в селищах міського типу та селах області.

Для розвитку сіл та сільських систем розселення необхідно вирішити проблему залучення трудових ресурсів у галузі сільського господарства, що дозволить не тільки знизити рівень безробіття в області, а й сприятиме розвитку перспективних сільськогосподарських галузей, пожвавленню сіл тощо.

Висновки до розділу 3

1. Дослідження сучасного стану та просторових особливостей системи розселення Харківської області проведено за допомогою центрографічних методів (визначення арифметичного, медіанного,

модального центрів розподілу населення, центру тяжіння населення), топологічних (за показником ексцентральності, аналізом ближнього сусідства), економічних (методом кривої Лоренца) та визначення індексу концентрації населення довели, що система розселення Харківської області характеризується різко нерівномірним розподілом населення по території області, при якому 50% населення мешкає на території обласного центру – міста Харків, що обумовлює гіпертрофованість його розвитку та асиметрію в розвитку безпосередньо регіональної системи розселення Харківщини.

2. Проведений аналізу руху населення Харківської області з 1991 до 2016 рр. засвідчив, що за досліджуваний період показники росту та приросту населення динамічно змінювались з огляду на нестабільність політичної, соціально-економічної ситуації в країні, кризові явища в державі та світі. Показники руху населення демонструють депопуляційні тенденції майже за весь період дослідження, хоча в останні роки спостерігається певне збільшення показників росту та приросту населення з огляду на активізацію внутрішньодержавних міграційних процесів.

3. Побудовані ІФВ–моделі демонструють динаміку просторової асиметрії розвитку системи розселення Харківської області в напрямку до обласного центру – м. Харків, потужний розвиток міст та селищ міського типу, що входять до Харківської агломерації.

4. Якщо в ретроспективних моделях 1959 р., 1989 р. ми прослідковуємо розвиток окремих населених пунктів, то в 2016 р. населені пункти поєднуються інтенсивними функціональними зв'язками, у аспекті подібного поляризуючого просторового стягнення значно знижується розселенський потенціал периферійних районних центрів.

5. Дослідження потенційних «точок росту» області було проведено на основі використання правила «ранг-розмір», зокрема визначено ключові особливості та диспропорції розвитку системи розселення Харківської області. Отримана при дослідженні теоретична чисельність населення міст області може бути використана для розробки та

побудови поліцентричної моделі системи розселення Харківської області, а проведений ретроспективний аналіз необхідно враховувати при обґрунтуванні розселенського потенціалу розвитку перспективних центрів організації населення Харківської області.

6. Моделювання міграційних процесів в Харківській області в п'ятдесятирічній ретроспекції виявило можливість уповільнення темпів скорочення населення в містах та районах області за умови зниження інтенсивності внутрішніх міграцій, зокрема з перспективних «точок росту» до міста Харків, що зумовить не тільки стабілізацію демографічної ситуації, а й комплексний розвиток території Харківської області на основі сформованих регіональних центрів тяжіння населення.

7. На основі виконаного просторово-часового аналізу та проведеного моделювання виконано SWOT-аналіз та сформульовано основні рекомендації для подолання просторової асиметрії розвитку системи розселення Харківської області, зокрема визначення міст обласного значення Ізюма, Лозової, Куп'янська, Первомайського, Чугуєва та Люботина потенційними «точками росту», прискорення їхнього розвитку за рахунок інфраструктурного розвитку, відновлення промислового потенціалу або трансформації міського середовища з метою виконання нових функцій.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях автора: [44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 56, 62, 90, 126, 182, 185, 187].

ВИСНОВКИ

Виконане суспільно-географічне дослідження особливостей формування та розвитку системи розселення регіону дозволило встановити просторово-часові тенденції її еволюції, виявити проблеми та перспективи розвитку. Результати дослідження дають можливість зробити наступні висновки:

1. За результатами аналізу робіт зарубіжних та вітчизняних учених визначено, що дослідження розміщення населення, визначення «точок росту», виявлення центр-периферійних зв'язків, розробка методів та методик їх аналізу представлені в багатьох дослідженнях суспільно-географічної спрямованості. На основі концептуальних положень суспільної географії та аналізу поняттєво-термінологічного апарату дослідження уточнено поняття:

- «система розселення» – територіальна основа та функціональна підсистема регіональної соціогеосистеми; складна, відкрита, різнорівнева система населених пунктів, що характеризується наявністю інтенсивних суспільно-географічних, інформаційних та комунікаційних зв'язків;

- «заселенсько-розселенські процеси» – міграційне явище історичного характеру, яке проявляється у переміщенні населення на відповідну територію та розселенні по ній з метою постійного проживання та здійснення господарської діяльності;

- «господарське освоєння території» – сукупність розселенських процесів та формування взаємообміну в системі «суспільство – природа» на певній території.

З позиції суспільної географії розглянуто складові системи розселення, зокрема передумови першого та другого порядку (територія, населення, природне, матеріальне, економічне, соціальне та культурне середовище), форми (розселення кочових народів, дисперсно-групове та дисперсне сільське розселення, промислові поселення, міста, міські агломерації), чинники (суспільно-географічне положення, агрокліматичні та орографічні умови, політика держави, рівень економічного розвитку), трансформаційні

етапи (окремі населені пункти, мережа поселень, система розселення), ієрархічні рівні розселення (національний, регіональний та локальний), а також його соціально-економічний, демографічний та суспільно-географічний аспекти.

Для виявлення суспільно-географічних особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області було використано географічний, системний, синергетичний, інформаційний та історичний методологічні підходи; система філософських, загально- та конкретнонаукових, спеціальних та оригінальних методів дослідження.

2. На основі дослідження встановлено, що система розселення є територіальною основою та функціональною складовою регіональної соціогеосистеми, для якої характерні наступні соціогеосистемні властивості: поліструктурність, поліфункціональність, стохастичність, гнучкість, стійкість, адаптивність, атрактивність, емерджентність, здатність до самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку та самоорганізації.

3. За результатами ретроспективного аналізу формування та розвитку системи розселення Харківської області виявлено специфічні її особливості, серед яких – вагома роль у заселенні регіону сприятливих агрокліматичних умов та його вигідного транспортно-географічного положення, що забезпечило відновлення системи розселення після її руйнації в часи Дикого поля (з XIII ст. до XV ст.); провідна роль міграційних процесів у повторному масовому заселенні регіону тощо. Виділено п'ять хронологічних періодів заселення Харківщини з огляду на характерні тенденції розвитку поселень та інтенсивність їх взаємозв'язку, особливості матеріального, економічного, соціального і культурного середовища: I. Період первинного освоєння території (IV ст. до н.е. – V ст.). II. Період осіло-розселенського освоєння території (VI-XVI ст.). III. Заселенсько-трансформаційний період (XVII – початок XX ст.). IV. Період формування опорного каркасу території та системи розселення (1914-1990 рр.). V Період трансформації системи розселення за роки незалежності України (1991 р. – дотепер).

Кожен із зазначених періодів певною мірою вплинув на особливості та перспективи розвитку сучасної системи розселення, обумовив формування і розвиток транспортних, виробничих та інформаційних взаємозв'язків між населеними пунктами Харківської області.

4. Аналіз сучасного стану системи розселення Харківської області показав, що для неї характерним є стрімкий соціально-економічний розвиток адміністративного центру – міста Харкова, про що свідчить постійне розширення його організаційних функцій та зони впливу, підсилення й ускладнення зв'язків та взаємодії з районними центрами. Така тенденція посилює внутрішні протиріччя в системі розселення та призводить до гіпертрофованості розвитку ядра розселення. Спостерігається також стримування розвитку периферійних районів, що, в свою чергу, зумовлює формування просторової асиметрії системи розселення регіону та характеризує її як різко моноцентричну.

Просторово-часовий аналіз розвитку системи розселення Харківської області показав тенденції до нерівномірності, які почали проявлятися у XX ст. та були зумовлені інтенсивним економічним розвитком міста Харків. Зазначені тенденції актуальні і в наш час та зумовлюють уповільнення розвитку міст-супутників (м. Чугуїв, м. Рогань, м. Люботин), що створює значні диспропорції в показниках міст обласного та районного значення. У часовому аспекті система розселення Харківської області розвивалась поетапно, що в цілому демонструє особливості економічного становища у державі, реалізацію державної та регіональної політики тощо.

5. Виконане оціночно-прогностичне моделювання міграційних процесів у перспективі до 50 років за оптимістичним, реалістичним та песимістичним сценаріями показало, що міграційні процеси значною мірою обумовлюють тренди розвитку системи розселення регіону та дозволяють прогнозувати майбутній розвиток населених пунктів і районів області.

6. Проведене просторове моделювання на основі використання інтегральної функції впливу дозволило виявити «точки росту» регіону –

населені пункти, які є елементами опорного каркасу розселення населення, мають інтенсивні зв'язки з сусідніми населеними пунктами та є центрами локальних систем розселення. Вони представлені містами обласного значення, які є ядрами систем розселення вищих ієрархічних рівнів та мають значний демографічний потенціал. Розвиток «точок росту» області в подальшому забезпечить перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку.

7. Проведене дослідження системи розселення Харківської області дозволило виявити такі її проблеми, як: значна асиметрія просторового розвитку з орієнтацією на обласний центр, різко моноцентрична модель каркасу розселення населення, слабкий рівень розвитку внутрішньорайонних зв'язків, стрімке скорочення населення у периферійних районах, низький рівень їх соціально-економічного розвитку. Серед перспективних напрямів розвитку визначено утворення спроможних об'єднаних територіальних громад, що дозволить сформувати організаційні ядра розселення різних рангів, перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку, розвиток сільських територій та підвищення конкурентоспроможності регіону. Основними рекомендаціями щодо розвитку системи розселення є: сприяння розвитку сільських населених пунктів, оптимізація сфери послуг, ринку праці, підтримка фермерського господарства тощо; відновлення потенціалу малих міст області, які виступатимуть організаційними ядрами районного рівня, що забезпечить їх спроможність як нових адміністративних утворень та сприятиме комплексному розвитку сільських населених пунктів; інфраструктурний розвиток потенційних «точок росту» області (міст Ізюм, Лозова, Куп'янськ, Первомайський, Чугуїв та Люботин), що сприятиме формуванню нових центрів тяжіння в Харківській області та зменшенню моноцентричності, поступовому її переходу до поліцентричної моделі розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – Москва : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651-1765 гг.) / Е. А. Альбовский. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1895. – 231 с.
3. Антипова Е. А. Опыт использования ГИС-технологий в географии населения / Е. А. Антипова // Вестник БГУ – научно-теоретический журнал Белорусского государственного университета. – 2007. – № 3. – С. 87.–93.
4. Афоніна О. О. Демографічна ситуація в Харківській регіональній системі розселення / О. О. Афоніна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2016. – № 2. Серія: Географія. – С. 84–91.
5. Багале́й Д. И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета / Д. И. Багале́й. – Харьков : Типография Зильберберга, 1899. – 43 с.
6. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалей. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
7. Биченко Л. А. Регулювання соціально-економічного розвитку регіону з урахуванням впливу агломераційних процесів : дис. ... ступеня канд. економ. наук : 08.00.05 / Людмила Анатоліївна Биченко – Харків, 2015. – 112 с.
8. Бондар В. В. Територіальна організація столичної системи розселення / В. В. Бондар // Проблеми суспільної географії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 46-48.
9. Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – протягом XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Ю. Бровченко – Харків, 2004. – 25 с.

10. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. Т. 2: Игры обмена / Ф. Бродель. – Москва : Изд-во «ВесьМир», 2007. – 672 с.
11. Бунге В. Теоретическая география / В. Бунге. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 149-163.
12. Важенин А. А. Эволюционные процессы в системах расселения / А. А. Важенин. – Екатеринбург : УрО РАН, 1977. – 59 с.
13. Вишневский А. Г. Городские агломерации и экономическое регулирование их роста (на примере Харьковской агломерации) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. эконом. наук : 01.01.05 «Теория вероятностей и математическая статистика» / А. Г. Вишневский. – Москва, 1967. – 20 с.
14. Вишневский А. Г. Экономические проблемы крупных городов и городских агломераций на Украине / А. Г. Вишневский // Экономика Советской Украины. – 1968. – № 11. – С. 31–47.
15. Вірченко П. Розселенські аспекти господарського освоєння території Харківської області / П. Вірченко, К. Кравченко // Економічна та соціальна географія – 2016. – Вип. 74. – С. 41-45.
16. Голиков А. П. Математичні методи в географії / А. П. Голиков, І. Г. Черваньов, А. М. Трофімов / – Харків: вид-во при Харківському університеті. 1986. – 143 с.
17. Голиков А. П. Харківська область: регіональний розвиток: стан і перспективи : монографія / А. П. Голиков, Н. А. Казакова, М. В. Шуба / за ред. чл.-кор. НАН України, проф. Бакірова В. С. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 329 с.
18. Гурза И. Теория города / И. Гурза. – Москва : Стройиздат, 1972. – 249 с.
19. Гусейн-Заде С. М. Модели размещения населения и населенных пунктов : монография / С. М. Гусейн-Заде. – Москва : МГУ, 1988. – 92 с.
20. ДеМерс М. Н. Географические информационные системы. Основы / М. Н. ДеМерс. – Москва : Дата+, 1999. – 490 с.

21. Демин Н. М. Городские агломерации в контексте исследования феномена форм и систем расселения / Н. М. Демин // Містобудування та територіальне планування. – 2012. – Вип. 45(1). – С. 3–15.
22. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічний аналіз (на прикладі Західного регіону України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В. О. Джаман. – Київ, 2004.–20 с.
23. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392с.
24. Джаман М. О. Ретроспективні особливості формування системи розселення на території історико-географічного краю Полтавщини // М. О. Джаман, В. В. Єрмаков // Економічна та соціальна географія: наук. зб. – 2008. – Вип. 58. – С. 91–103.
25. Діпромисто. Генеральна схема планування системи розселення України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dipromisto.gov.ua/index.php?categoryid=67>
26. Добровольська С. Ретроспективно-географічний аспект дослідження суспільно-географічних процесів заселення регіону / С. Я. Добровольська, / С. Добровольська, В. Круль, Г. Круль // Геополітика та екогеодинаміка регіонів : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 1. – С. 125–133.
27. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика) : дис. ... докт. геогр. наук : 11.00.02 / Доценко Анатолій Іванович. – Київ, 1997. – 391 с.
28. Доценко А. І. Соціально-економічні проблеми розселення і зайнятості населення густозаселеного слабоурбанізованого регіону (на прикладі Івано-Франківської області) / А. І. Доценко // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць. – 2007. – Херсон: ПП Вишемирский. – С. 73-78.
29. Дьомін М. Методологічне визначення фундаментальних понять теорії містобудування / М. Дьомін, О. Сингаївська // Досвід та перспективи розвитку міст України : зб. наук. праць. – 2008. – №14. – С. 50-61.

30. Жупанський Я. І. Словник термінів і понять з географії / Я. І. Жупанський. – Чернівці : Технодрук, 2006. – С. 190.
31. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.91) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
32. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» від 04.03.2004 № 1580- IV. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 4731 – VI від 10.06.2012 // Відомості Верховної Ради, 2004. – № 24. – С. 332.
33. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 26, ст. 219 із змінами, внесеними згідно із Законами № 595-VIII від 14.07.2015, ВВР, 2015, № 37-38, ст. 366, № 2325-VIII від 13.03.2018, ВВР, 2018, № 20, ст.18. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
34. Заставецька Л. Б. Основні напрями трансформації локальних систем розселення / Л. Б. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2011. – № 2. Серія: Географія. – С. 83–88.
35. Заставецька Л. Б. Сучасна геопросторова організація обласних систем розселення України / Л. Б. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2013. – № 2. Серія : Географія. – С. 61–68.
36. Заставецька Л. Б. Трансформація системи розселення регіону в умовах вдосконалення адміністративно-територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Л. Б Заставецька. – Чернівці, 2008. – 24 с.
37. Заставецька Л. Б. Територіальна організація внутрішньообласних систем розселення України / Л. Б. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2013. – № 1. Серія :Географія – С. 125-129.

38. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР / под ред. Солдатова В. А. // Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, Госсиздат ЦСУ СС. – Москва, 1963. – 210 с.
39. Інноваційно-інвестиційний потенціал як основа конкурентоспроможності регіону (на прикладі Харківської області) : колективна монографія / [за заг. ред. Л. М. Немець, К. Ю. Сегіди]. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 520 с.
40. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / під ред. П. Т. Тронька [та ін.]. – Київ, 1967. – Т.21: Харківська область. – 1086 с.
41. Кованько С. И. Описание Харьковской губернии / И. С. Кованько. – Харьковские губернские ведомости. – 1857. – №2. – 314 с.
42. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
43. Кравцова Т. Г. Трансформація розселення населення регіону : тенденції та перспективи розвитку (на прикладі Полтавської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Т. Г. Кравцова. – Київ, 2007. – 31 с.
44. Кравченко К. О. Використання GIS технологій при дослідженні регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // матеріали І-го Всеукраїнського пленера з питань природничих наук, 20-23 липня 2017 р., Одеса. – Одеса : ОДЕКУ, 2017. – С. 49-52.
45. Кравченко К. О. Використання синергетичного підходу для визначення суспільно-географічних аспектів еволюції регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // Регіон-2017: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19-20 вересня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 115-119.
46. Кравченко К. О. Рух населення Харківської області за останні 20 років (з 1995 по 2015 рр.) / К. О. Кравченко // Регіон-2016: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції, 10-11 листопада 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 222-224.

47. Кравченко К. О. Сучасні особливості просторового розподілу населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 жовтня 2017 р., Херсон. – Херсон : ХДУ, 2017. – С. 115-119.

48. Кравченко К. О. Використання ІФВ-моделювання та кластерного аналізу для виявлення просторово-часових особливостей розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2017. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 10-11 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2017. – С. 116-119.

49. Кравченко К. Особливості використання геоінформаційних систем при дослідженні розселення населення регіону / К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. праць. – Серія: Геологія – Географія – Екологія. – 2017 – Вип. 47. – С. 106-114.

50. Кравченко К. А. Анализ динамики расселения Харьковской области с помощью ИФВ-моделирования (за последние 15 лет) / К. А. Кравченко // Географические аспекты устойчивого развития регионов: материалы II Международной научно-практической конференции, 23-24 марта 2017 г., Гомель. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. – С. 655-659.

51. Кравченко К. О. Використання операційних центрографічних методів для визначення центру розселення населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2015: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 18-19 квітня 2015 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 118 – 121.

52. Кравченко К. О. До питання вивчення розселення населення регіону / К. О. Кравченко // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. праць: матеріали XXXI Міжнародної

науково-практичної інтернет-конференції, 17 березня 2017 р., Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 31. – С. 17-20.

53. Кравченко К. О. До питання уточнення поняття «система розселення» / К. О. Кравченко // Регіон-2018: Суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 46-49.

54. Кравченко К. О. Етапи формування розселенського каркасу Харківської області / К. О. Кравченко // Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича): матеріали Міжнародної наукової конференції, 11-13 жовтня 2016 р., Чернівці. – Чернівці : ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2016. – С. 103-104.

55. Кравченко К. О. Методичні засади суспільно-географічного дослідження системи розселення регіону / К. О. Кравченко // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка : 85 років – досягнення та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 30-31 березня 2018 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2018. – С. 185-188.

56. Кравченко К. О. Моделювання розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Розвиток природничих наук: проблеми та рішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 27 - 28 квітня 2018 р., Брно, Чеська Республіка. – Брно, 2018. – С. 208-211.

57. Кравченко К. О. Проблеми та перспективи формування територіальних громад у Харківській області / К. О. Кравченко // Регіон-2017: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 20-21 квітня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 98-101.

58. Кравченко К. О. Розселенська структура населення Харківської області в національному вимірі / К. О. Кравченко // Регіон-2018: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 108-111.

59. Кравченко К. О. Суспільно-географічні особливості формування міського розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2016: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 квітня 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 102-106.

60. Кравченко К. О. Формування територіальних громад у Харківській області: суспільно-географічний аспект / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2016. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 6-8 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2016. – С. 123-125.

61. Кравченко К. Просторові особливості, проблеми та перспективи формування об'єднаних територіальних громад / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 22 (1). – С. 174-180.

62. Кравченко К. Часові особливості розвитку міст Харківської області / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 128-137.

63. Кравченко О. К. Проблеми класифікації малих міст Харківської області / О. К. Кравченко // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – 2013. – № 3-4 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://journals.uran.ua/ludina_dov/article/view/19739.

64. Круль В. Виникнення населених пунктів Волинської області та їхня територіальна організація до часів Київської Русі / В. Круль, І. Добинда // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – 2013. Серія: Географічні науки. – Вип.16 (265). – С.94-100.

65. Круль В. Дослідження поселень в Україні (впродовж 1970-2010 рр.) як об'єктів вивчення ретроспективної екістичної географії / В. Круль, Г. Григор'єва // Історія укр. географії та картографії. Частина I : зб. матеріалів четвертої Міжнар. наукової конф. присвяченої 110-літньому ювілею проф. Володимира Кубійовича, 18-19 листопада 2010 р., Тернопіль, 2010. – С. 123–126.

66. Круль В. П. Особливості вивчення процесів заселення та освоєння території історико-географічних країв / В. П. Круль // Україна та глобальні процеси: географічний вимір : зб. наук. праць: у 3 т. – 2000. – Т. 1. – С. 369–372.

67. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України : монографія / В. П. Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 382 с.

68. Круль В. П. Умови формування та територіальна організація первісної поселенської мережі Іваничівського району Волинської області / В. П. Круль, І. П. Ковальчук / Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – 2012. – Географія. – Вип. 616. – С. 85–88.

69. Круль В. П. Формування поселенської мережі Дністерського каньйону (часово-просторовий аналіз) / В. П. Круль, С. Я. Добровольська, О. Р. Гадельшин // Науковий вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. праць. – 2013. – Географія. – Вип. 672-673. – С. 126–132.

70. Купалова Г. І. Теорія економічного аналізу (навч. посіб., рекомендовано МОН) / Г. І. Купалова. – Київ, 2008. – 639 с.

71. Кушниренко М. М. Методические аспекты классификации малых городов / М. М. Кушниренко // Досвід і перспективи розвитку малих міст України. – 2009. – № 17. – С. 20–26.

72. Ладыгина И. Современные проблемы реконструкции малых городов в структуре крупнейших агломераций / И. Ладыгина, Ю. Скадовский // Визлаб. – 2002. – №3. – С. 22–23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/14344-Strukturno-planirovochnye_osob/1.html.

73. Лаппо Г. М. География городов / Г. М. Лаппо. – Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 480 с.

74. Льюш А. Просторова організація господарства / А. Льюш. – Москва : Наука, 2007. – 664 с.
75. Маергойз И. М. Географическое учение о городах / И. М. Майергойз. – Москва : Наука, 1987. – 116 с.
76. Малиш Б. Полосно-узловая модель сети расселения в Польше / Б. Малиш // Новое в зарубежной демографии. Урбанизация и расселение. – 1975. – С. 68–87.
77. Маресте У. И. Современная география: вопросы теории / У. И. Маресте, С. Я. Ныммик. – Москва : Мысль, 1984. – 396 с.
78. Маруняк Є. О. Соціально-економічний простір (методологія геопросторових досліджень та практика планування) : дис. ... докт. геогр. наук 11.00.02 / Є. О. Маруняк. – Київ, 2016. – 503 с.
79. Медведков Ю. В. Топологический анализ сетей населенных мест / Ю. В. Медведков // Вопросы географии. – 1968. – Сб. 77. Математика в экономической географии. – С. 159–167.
80. Мезенцев К. В. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація : монографія / К. В. Мезенцев, Г. П. Підгрушний, Н. І. Мезенцева. – Київ : ДП «Прінт сервіс», 2014. – 132 с.
81. Мельничук А. Децентралізація влади: реформа №1 (аналітичні записки) / А. Мельничук, П. Остапенко. – Київ : ЦОП «Глобус» ФОП Кравченко Я. О. – 2016. – 35 с.
82. Методология и методы изучения социально-экономических территориальных систем (освящается 70-летию профессора Сальме Ныммик) : ред. С. Ныммик // Ученые записка Тартуского государственного университета, труды по географии. – 1981. – Вып. 577. – 128 с.
83. Митчелл Э. Руководство по ГИС Анализ. Часть I: Пространственные Модели и Взаимосвязи / Э. Митчелл. – Киев : ЕСОММ Со, 2000. – 179 с.
84. Міграція з окупованих територій: куди прямують переселенці. Аналітичний портал «Слово і діло» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2017/02/13/infografika/suspilstvo/mihracziya-z-okupovanyx-terytorij-kudy-pryamuyut-pereselenczi>.

85. Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/main/prescentr.html>.
86. Немець К. А. Методологічні засади соціально–економіко–географічного моніторингу розвитку великого міста / К. А. Немець, Л. М. Немець. – Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 997 Серія: Геологія. Географія. Екологія. – С. 142–145.
87. Немець К. А. Особливості розселення населення у Харківській області (з позицій системного підходу) / К. Немець, П. Вірченко, К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 18 (1). – С. 51-57.
88. Немець К. А. Особливості застосування наукових підходів для виявлення особливостей розвитку регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. Немець, К. Кравченко, П. Вірченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : Географічні науки. – 2017. – Вип. 6. – С. 57-61.
89. Немець К. А. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів / К. А. Немець, Л. М. Немець, О. К. Немець // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 6. – С. 20–31.
90. Немець К. Зміна ролі міст Харківської області: ретроспективний аналіз / К. Немець, К. Сегіда, К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. праць.– Серія: Геологія – Географія – Екологія. – 2016. – Вип. 44. – С. 111-119.
91. Немець К. А. Роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку соціогеосистеми Харківської області / К. Немець, К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 54-60.
92. Немець Л. М. Ретроспективний аналіз заселення Харківського регіону / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 5(2). – С. 171-177.

93. Немець Л. М. Демографічний розвиток Харківського регіону: монографія / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 200 с.
94. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) : монография / Л. Н. Немец. – Харків : Факт, 2003. – 383 с.
95. Ніколаєць Ю. О. Розселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) : монографія / Ю. О. Ніколаєць. – Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 188 с.
96. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. упоряд. В.О. Пірко, О.І. Гуржій; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ : Наук. Думка, 1991. – 191 с.
97. Офіційний сайт Головного управління статистики в Харківській області [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kh.ukrstat.gov.ua/>.
98. Офіційний сайт Департаменту з підвищення конкурентоспроможності регіону Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.compet.kh.gov.ua/ukr/potential/kharkiv-region>.
99. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
100. Офіційний сайт децентралізаційної реформи України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/gromada>.
101. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/>.
102. Паламарчук М. М. Територіальна структура промислового комплексу економічного району / М. М. Паламарчук, К. О. Ташук. – Київ : Наукова думка, 1974. – 128 с.
103. Перцик Е. Н. Города мира. География мировой урбанизации / Е. Н. Перцик. – Москва: Международные отношения, 1999. – 384 с.
104. Пилипенко І. О. Центро-периферійні процеси і структури в територіальній організації суспільства: дис. ... докт. геогр. наук : Ігор Олегович Пилипенко. – Херсон, 2015. – 304 с.

105. Питюренко Е. И. Закономерности развития систем городских поселений / Ю. И. Питюренко // Економічна географія. – 1980. – Вип. 29. – С. 51.–62.
106. Підгрушний Г. П. Сутність категорії «територіальна організація суспільства» / Г. П. Підгрушний // Проблеми суспільної географії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 49-54.
107. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. – Київ : Вища школа, 1996. – 230 с.
108. Пітюренко Ю. І. Методичні питання виділення територіальних систем міських поселень і вивчення їх мети / Ю. І. Пітюренко // Економічна географія. – 1974. – Вип. 16. – С. 40–47
109. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР: (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи) : монографія / Ю. І. Пітюренко. – Київ : Наук. думка, 1972. – 188 с.
110. Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 300 с.
111. Покшишевский В. В. Население и география / В. В. Покшишевский. – Москва : Мысль, 1978. – 315 с.
112. Полян П. М. Центрографический метод исследования территориальных структур: проблемы развития и применение / П. М. Полян, А. И. Трейвиш // Изв. АН СССР. Сер.геогр. – 1990. – № 2. – С. 92–102.
113. Портал об'єднаних громад України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://gromada.info/>.
114. Поручинський В. І. Система розселення регіону в умовах трансформації суспільства (на матеріалах Волинської області) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В. І. Поручинський. – Львів, 2013. – 20 с.
115. Поручинський В. Теоретичні засади розселення населення / В. Поручинський. – Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Економічна та соціальна географія. – 2014. – Вип. 11. – С. 89-94.

116. Постанова Верховної Ради України «Щодо стану та перспективи депресивних регіонів, міст та селищ України» від 15.05.2003 № 782-IV // Відомості Верховної Ради України від 08.08.2003 – 2003 р., № 31, ст. 265.

117. Постанова Верховної Ради України «Про перейменування деяких населених пунктів (Відомості Верховної Ради (ВВР)», 2016, № 23, ст. 479) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1353-19>.

118. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011-2015 роки» від 29.11.2010 № 1090 // Офіційний Вісник України від 10.12.2010 – 2010. – № 92. – Т. 2. – 518 с.

119. Ридевский Г. В. Центр-периферийные процессы в расселении населения современной Беларуси / Г. В. Ридевский // Региональные исследования. – 2013. – №2. – С. 94.–99.

120. Садова У. Регіональні суспільні системи / У. Садова. – Львів : НАН України, Інститут регіональних досліджень; відп. ред. Л.К. Семів, 2007. – 496 с.

121. Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика / Ю. Г. Саушкин. – Москва : Мысль, 1973. – 559 с.

122. Сегіда К. Ю. Методичні основи аналізу розселення населення регіону / К. Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2013. – Вип. 18. – С. 150.–155.

123. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічна концепція геодемографічної системи регіону : дис. ... докт. геогр. наук 11.00.02 / Катерина Юріївна Сегіда. – Київ, 2017. – 541 с.

124. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічні особливості демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми (на прикладі Харківської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / К. Ю. Сегіда. – Харків, 2011. – 22 с.

125. Сегіда К. Ю. Розселення населення Харківської області: територіальний аспект / К. Ю. Сегіда // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна : зб. наук. пр. – 2013. – Серія: Геологія. – Географія. – Екологія. – Вип. № 1049. – С. 165–169.

126. Сегіда К. Просторово-часові особливості формування системи розселення Харківської області (на основі кластерного аналізу) / К. Сегіда, К. Кравченко / Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Географічні науки. – 2016. – Вип. 5. – С. 62-68.

127. Сегіда К. Ретроспективний аналіз формування демографічного потенціалу Харківської області / К. Сегіда, К. Кравченко // The International Academic Congress European Research Area: Status, Problems and Prospects, 01-02 September, 2016, Rīga, Latvijas Republika. – С. 93-96.

128. Сологуб Ю. І. Міське розселення Столичного району: суспільно-географічне дослідження регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Ю. І. Сологуб. – Київ, 2009. – 25 с.

129. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf.

130. Танцюра В. Л. Концептуальні засади сучасного розвитку розселення східного регіону України / В. Л. Танцюра // Продуктивні сили і регіональна економіка. – 2008. – Ч. 2. – С. 202–207.

131. Тархов С. А. Нетрадиционные центрографические методы / С. А. Тархов // География и хозяйство. – 1989. – Вып. 3. – С. 84–92.

132. Тойн П. Методы географических исследований / П. Тойн, П. Ньюби // Экономическая география. Вып. 1. Москва : Прогресс, 1971. – 271 с.

133. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2001. – 560 с.

134. Трансформація сільського розселення в Україні : монографія / [за ред. Т. А. Заяць]. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2017. – 298 с.

135. Тройницкий Н. А. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. XLVI. Харьковская губерния / Н. А. Тройницкий. – Москва : Издание центрального статистического комитета министерств внутренних дел, 1904. – 330 с.
136. Тройницкий Н. А. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. по уездам / Н. А. Тройницкий. – Москва : Издание центрального статистического комитета министерств внутренних дел, 1897. – 608 с.
137. Тюнен И. Изолированное государство / И. Тюнен. – Москва : Изд-во газеты «Экономическая жизнь», 1926. – 326 с.
138. Урбаністична Україна : в епіцентрі просторових змін : монографія [за редакцією К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої]. – Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. – 438 с.
139. Харківська область у 2002 році : [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 604 с.
140. Харківська область у 2003 році : [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ПП «КримАрт», 2004. – 643 с.
141. Харківська область у 2004 році : [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. Харків : ТОВ «Золоті сторінки», 2005. – 608 с.
142. Харківська область у 2005 році : [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ТОВ «Золоті сторінки», 2006. – 606 с.
143. Харківська область у 2006 році : [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ТОВ «Золоті сторінки», 2007. – 562 с.
144. Харківська область у 2007 році : стат. щорічник / [Під ред. М. Л. Чмихала]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2008. – 590 с.

145. Харківська область у 2008 році : стат. щорічник / Під ред. М. Л. Чмихало]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2009. – 78 с.
146. Харківська область у 2009 році: стат. щорічник / [Під ред. О. С. Нікіфорова]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2010. – 586 с.
147. Харківська область у 2010 році : стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2011. – 568 с.
148. Харківська область у 2011 році: стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2012. – 582 с.
149. Харківська область у 2012 році : стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2013. – 535 с.
150. Харківська область у 2013 році : стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2014. – 492 с.
151. Харківська область у 2014 році : стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2015. – 540 с.
152. Харківська область у 2015 році : стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2016. – 485 с.
153. Харківська область у 2016 році : стат. щорічник / [Під ред. О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2017. – 534 с.
154. Харківський аеропорт [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.dma.kh.gov.ua/planning/scheme>.
155. Хорев Б. С. Расселение населения / Б. С. Хорев, С. Г. Смидович. – Москва : Финансы и статистика, 1981. – 192 с.

156. Хорев Б. С. Территориальная организация общества / Б. С. Хорев. – Москва : Мысль, 1981. – 319 с.
157. Чорний Р. С. Просторова організація суспільства як детермінант формування якісно-кількісних характеристик трудового потенціалу / Р. С. Чорний // Вісник економічної науки України. – 2012. – № 1 (21). – С. 198–200.
158. Шабашова Л. Ю. Територіальна організація розселення населення / Л. Ю. Шабашова // Проблеми суспільної географії : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 43–46.
159. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії : підручник для студентів Вищих навчальних закладів / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 296 с.
160. Шевчук Л. Т. Регіональні суспільні системи / Л. Т. Шевчук // НАН України, Інститут регіональних досліджень; відп. ред. Л.К. Семів. – Львів, 2007. – 496 с.
161. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков : Издательство Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького, 1962. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dalizovut.narod.ru/hramko/hramko.htm>.
162. Шупер В. А. Некоторые удивительные свойства кристаллеровских решеток / В. А. Шупер // Известия РАН. – 1990. – Серия географическая. – №1. – С. 96–100.
163. Шупер В. А. Использование теории центральных мест при разработке прогнозов роста городов в Московском столичном регионе / В. А. Шупер // Изв. ВГО. – 1983. – Т.115. – Вып. 3. – С 203-209.
164. Щеглюк С. Д. Трансформація екістичного простору регіону в умовах формування регіональної політики / С. Д. Щеглюк // Регіональна економіка. – 2011. – № 3. – С. 35–43.
165. Яворська В. В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я / В. В. Яворська. // Часопис соціально-економічної географії : зб.наук. праць. – 2012. – Вип. 12 (1). – С. 79–89.

166. Яворська В. Демографічний перехід і сучасні демографічні процеси / В. Яворська, А. Калетинська // Часопис соціально-економічної географії : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 13 (2). – С. 66–73.

167. Яворська В. В. Методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення населення / В. В. Яворська, А. Є. Калетинська // Вісник Одеського національного університету. – 2012. – Серія : Географічні та геологічні науки, Т. 17. – Вип. 2. – С. 116–120.

168. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія / В. В. Яворська. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – 384 с.

169. Яворська В. В. Основні категорії та поняття геодемографічного процесу / В. В. Яворська // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Серія: Географія. – 2013. – С. 134–138.

170. ArcGIS 9.3 Desktop Help. Руководство пользователя программного обеспечения ГИС [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://webhelp.esri.com/arcgisdesktop/9.3/>.

171. Auerbach F. Das gezeits der bevölkerungskonzentrationen / F. Auerbach // Petermann's Mitteilungen. – 1913. – Vol. 59. – P. 74–76.

172. Boudeville J. Problems of Regional Economic Planning / J. Boudeville. – Edinburg, 1966. – 208 p.

173. Christaller W. Central Places in Southern Germany / W. Christaller. – NY : Englewood Cliffs, 1967. – 230 p.

174. Friedmann J. Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela / J. Friedmann. – Hardcover : MIT Press, 1966. – 279 p.

175. Friedmann J. Territory and Function: The evolution of regional planning / J. Friedmann. – London : Edward Arnold, Ltd, 1979. – 355 p.

176. Fujita M. The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade / M. Fujita, P. Krugman, A. Venables. – Cambridge, Massachussettes : The MIT Press, 2001. – 357 p.

177. Hagerstrand T. Innovation diffusion as a spatial process / T. Hagerstrand. – Chicago : University of Chicago Press, 1968. – 350 p.

178. Hartshorne R. Interpreting the City: Urban Geography / R. Hartshorne. – Somerset : John Wiley & Sons Inc, 2000. – 496 p.
179. Hartshorne R. The Functional Approach in Political Geography / R. Hartshorne // Annals of the Association of American Geographers. – 1950. – № 40. – P. 95-130.
180. Isard W. Location and Space-Economy A General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade, and Urban Structure / W. Isard. – New York : The Technology Press of M. I. T. and John Wiley and Sons, Inc, 1956. – 380 p.
181. Isard W. Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science / W. Isard. – Hardcover : MIT Press/Wiley, 1960. – 784 p.
182. Kravchenko K. The features of development settlement system in Kharkiv region // K. Kravchenko, I. Tkalya // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in 21st : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, 5 лютого 2016 р., Харків. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 55-58.
183. Lalanne L. Essai d'une theorie des reseaux de chemin de fer, fondee sur l'observation des faits et ser les lois primordiales qui president au groupements des populations / L. Lalanne // Comptes Rendus hebdomadaires des séances de l'Academie des Sciences. – 1863. – V. 57. № 4. – P. 206–210.
184. Mcgranah G. The rising tide : assessing the risks of climate change and human settlements in low elevation coastal zones / G. Mcgranah, D. Balk, B. Anderson // Environment & Urbanization. – 2007. – Vol.-19 (1). – P. 17–39.
185. Niemets K. Kharkiv region of Ukraine in the aspect of a polycentric development model / K. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, K. Kravchenko / European Journal of Scientific Research. – 2016. – № 1 (13) (January-June). – Vol. II. – P. 189-195.
186. Niemets L. The modern settlement system of Kharkiv region problems and prospects / L. Niemets, K. Sehida, K. Kravchenko, P. Virchenko // Cambridge Journal of Education and Science. – 2016. – № 1 (15) (January-June). – Vol. III. – P. 227-235.

187. Niemets L. The modern settlement system of Kharkiv region problems and prospects / L. Niemets, K. Sehida, K. Kravchenko, P. Virchenko // *Cambridge Journal of Education and Science*. – 2016. – № 1 (15) (January-June). – Vol. III. – P. 227-235.
188. Pascariu G. Urban Regeneration and Community Building in Historic Centres / G. Pascariu, S. Pascariu // *Planning Studies & Practice*. – 2012. – Vol.-4, № 1, nov. – P. 43–56.
189. Peptenatu D. Characteristics of entrepreneurial profile in some emergent territorial structures in Romania / D. Peptenatu, C. Draghici // *Actual Problems of Economics*. – 2012. – №12 (138). – P. 448-458.
190. Perroux F. *L'Économiedu XXesiècle* / F. Perroux. – Grenoble : Presses universitaires de France, 1969. – 765 p.
191. Perroux F. Economic space: theory and applications / F. Perroux // *Quarterly Journal of Economics*. – 1950. –V. 64. –P. 20-32
192. Tatem J. A. Human population, urban settlement patterns and their impact on Plasmodium falciparum malaria endemicity / A. J. Tatem, C. A. Guerra, C. W. Kabaria, A. M. Noor, S. I. Hay. – *Malaria Journal*. – 2008. – № 7:218- P. 1–17.
193. Wallerstein I. *The Modern World-System: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century* / I. Wallerstein. – New York, University of California Press, 2011. – 440 p.
194. Zipf G. K. *Human Behavior and the Principle of Least Effort* / G. K. Zipf – Cambridge : Addison-Wesley Press, 1949. – P. 484–490.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. А.1. Властивості регіональної системи розселення
(побудовано автором [88])

Рис. А.2. Переваги використання ГІС при дослідження системи розселення (побудовано автором [49])

Додаток Б

Таблиця Б.1

**Кількість об'єднаних територіальних громад в Україні,
станом на квітень 2018 р.**

(побудовано автором за даними [57, 60, 61, 113])

	Кількість затверджен их КМУ ОТГ	Кількість ОТГ у 2016 р.	Кількість ОТГ у 2017 р.	Кількість ОТГ у 2018 р.	Кількість затверджених КМУ ОТГ
Вінницька	29	2	4	35	29
Волинська	52	5	7	41	52
Дніпропетровська	74	15	16	60	74
Донецька	38	3	3	10	38
Житомирська	38	9	10	45	38
Закарпатська	0	2	2	6	0
Запорізька	51	6	7	43	51
Івано-Франківська	53	3	4	25	53
Київська	29	1	2	9	29
Кіровоградська	19	2	3	16	19
Луганська	24	2	2	9	24
Львівська	90	15	16	35	90
Миколаївська	28	1	1	28	28
Одеська	24	8	8	28	24
Полтавська	45	12	14	41	45
Рівненська	33	5	14	28	33
Сумська	49	1	1	29	49
Тернопільська	26	26	26	42	26
Харківська	53	-	4	16	53
Херсонська	41	1	1	27	41
Хмельницька	40	22	22	41	40
Черкаська	44	3	3	26	44
Чернівецька	27	10	10	28	27
Чернігівська	50	5	5	37	50

**Об'єднані територіальні громади, сформовані
у Харківській області станом на квітень 2018 р.
(побудовано автором за даними [113])**

№	Назва ОТГ, адміністративний район	Тип ОТГ за умовною ознакою «переважного місця проживання мешканців»	Склад ОТГ	К-ть населених пунктів, що увійшли до ОТГ	Площа території ОТГ, км ²	Чисельність населення ОТГ, осіб
1	Чкаловська ОТГ (Чугуївський район)	Переважно сільська	Чкаловська селищна, Коробочкинська, Іванівська, Леб'язька, Базаліївська, Юрченківська сільські ради	17	21,9	11598
2	Старосалтівська ОТГ (Вовчанський район)	Переважно сільська	Старосалтівська селищна, Шестаківська, Молодівська, Гонтарівська, Червоноармійська, Хотімлянська сільські ради	20	472,6	8924
3	Мереф'янська ОТГ (Харківський район)	Переважно міська	Мереф'янська міська рада, Утківська селищна рада.	7	99,6	25753
4	Роганська ОТГ (Харківський район)	Сільсько-міська	Роганська селищна, Пономаренківська сільська ради	10	71	11460
5	Великобурлуцька ОТГ (Великобурлуцький район)	Сільсько-міська	Великобурлуцької селищна рада, Підсереднянська сільська рада, Хатнянська сільська рада, Катеринівська сільська рада, Григорівська сільська рада	29	209.09	7657
6	Зачепилівська ОТГ (Зачепилівський район)	Сільсько-міська	Зачепилівська селищна рада, Бердянська сільська рада, Забаринська сільська рада, Леб'язька сільська рада, Миколаївська сільська рада, Сомівська сільська рада	19	411.76	9923
7	Золочівська ОТГ (Золочівський район)	Сільсько-міська	Золочівська селищна рада, Великорогозянська сільська рада, Довжицька сільська рада, Калиновецька сільська рада, Лютівська сільська рада, Малорогозянська сільська рада, Одноробівська сільська рада, Одноробівська Перша сільська рада, Олександрівська сільська рада, Писарівська сільська рада, Світличненська сільська рада, Удянська сільська рада, Феськівська сільська рада	49	916.25	25675
8	Коломацька ОТГ (Коломацький район)	Сільсько-міська	Коломацька селищна рада, Покровська сільська рада, Різуненківська сільська рада, Шелестівська сільська рада,	34	329.5	7028

			Шляхівська сільська рада			
9	Малинівська ОТГ (Чугуївський район)	Переважно міська	Малинівська селищна рада, Старогнилицька сільська рада	2	120.97	8341
10	Малоданилівська ОТГ (Дергачівський район)	Переважно міська	Малоданилівська селищна рада, Черкасько-Лозівська сільська рада	7	89.76	13666
11	Наталинська ОТГ (Красноградський район)	Переважно сільська	Наталинська сільська рада, Кобзівська сільська рада, Попівська сільська рада	13	180.57	6444
12	Нововодолазька ОТГ (Нововодолазький район)	Переважно міська	Нововодолазька селищна рада, Знам'янська сільська рада, Одринська сільська рада, Ордівська сільська рада, Сосонівська сільська рада, Староводолазька сільська рада.	22	351.61	16852
13	Оскільська ОТГ (Ізюмський район)	Переважно сільська	Оскільська сільська рада, Капитолівська сільська рада, Комарівська сільська рада, Студенокська сільська рада	9	360.5	5926
14	Пісочинська ОТГ (Харківський район)	Переважно міська	Пісочинська селищна рада, Березівська селищна рада	5	38.32	25070
15	Старовірівська ОТГ (Нововодолазький район)	Сільсько-міська	Старовірівська сільська рада, Караванська сільська рада, Мелихівська сільська рада	10	365.52	5952
16	Циркунівська ОТГ (Харківський район)	Переважно сільська	Циркунівська сільська рада, Русько-Тишківська сільська рада	9	134.45	9102

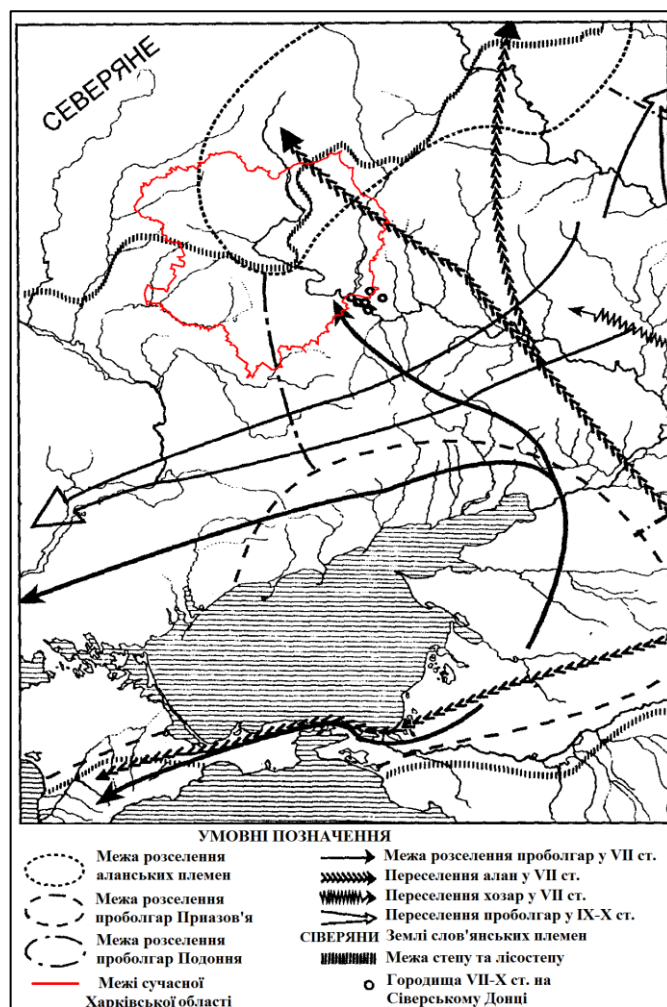

Рис. Б.1. Карта Хозарського каганату VII–X ст. [110]

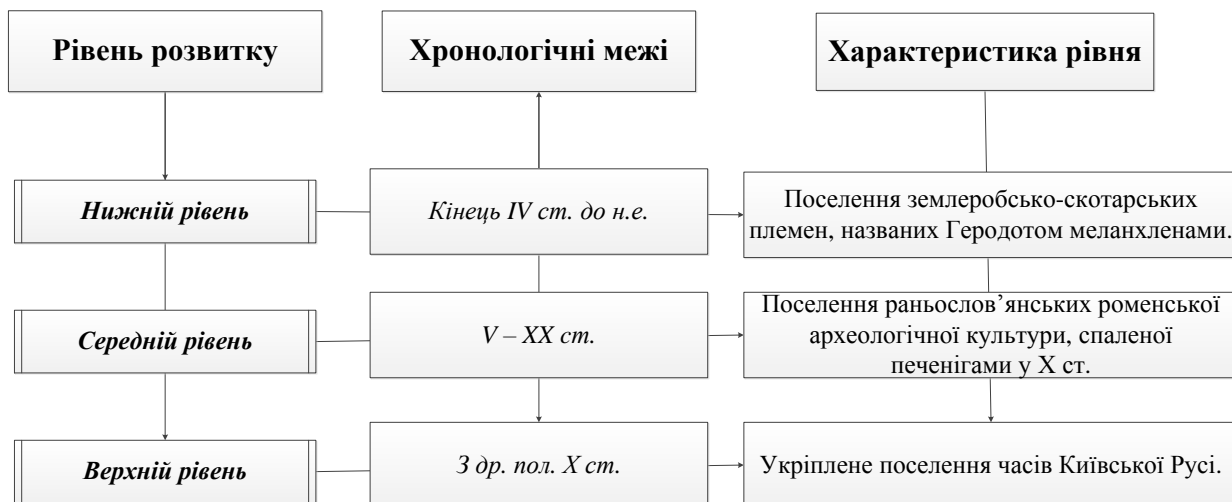

Рис. Б.2. Рівні розвитку Донецького городища
(побудовано автором за даними [5])

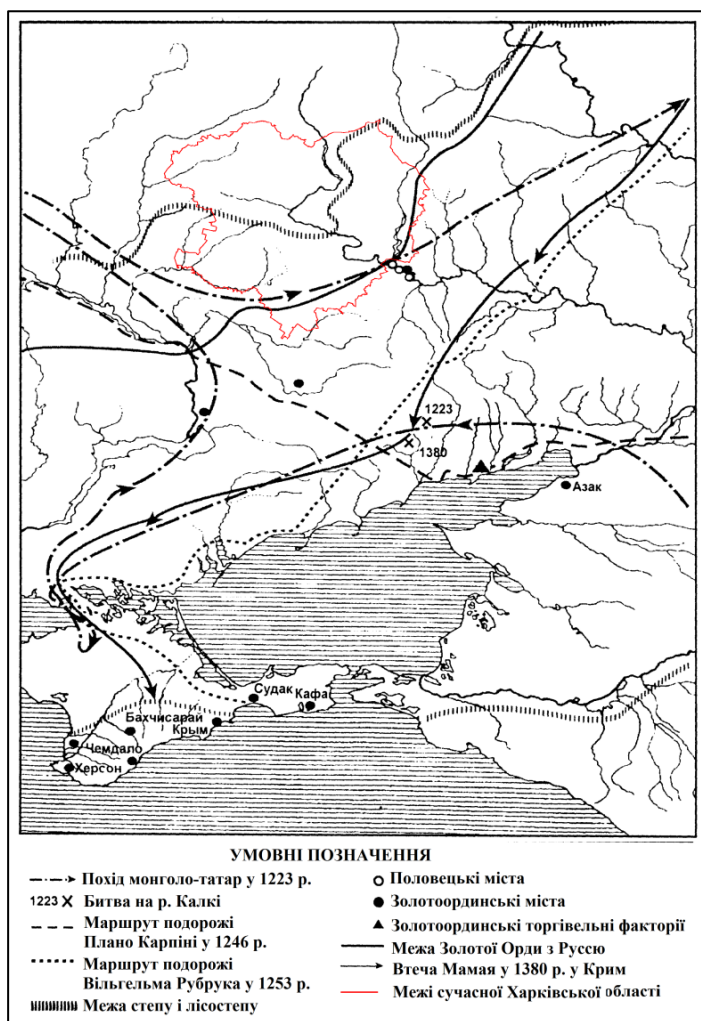

Рис. Б.3. Харківські землі в XIII – XV ст. [110]

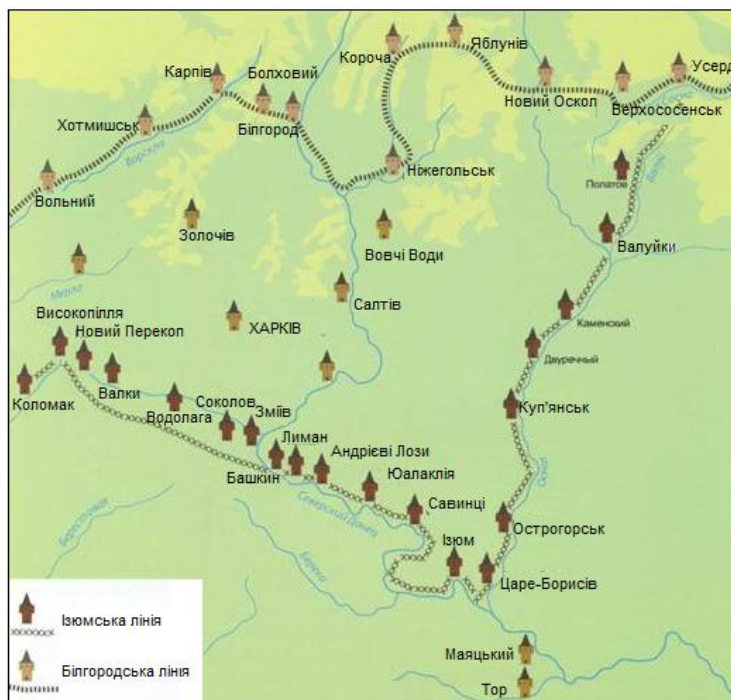

Рис. Б.4. Ізюмська та Білгородська лінії укріплень, 1680 р. [2]

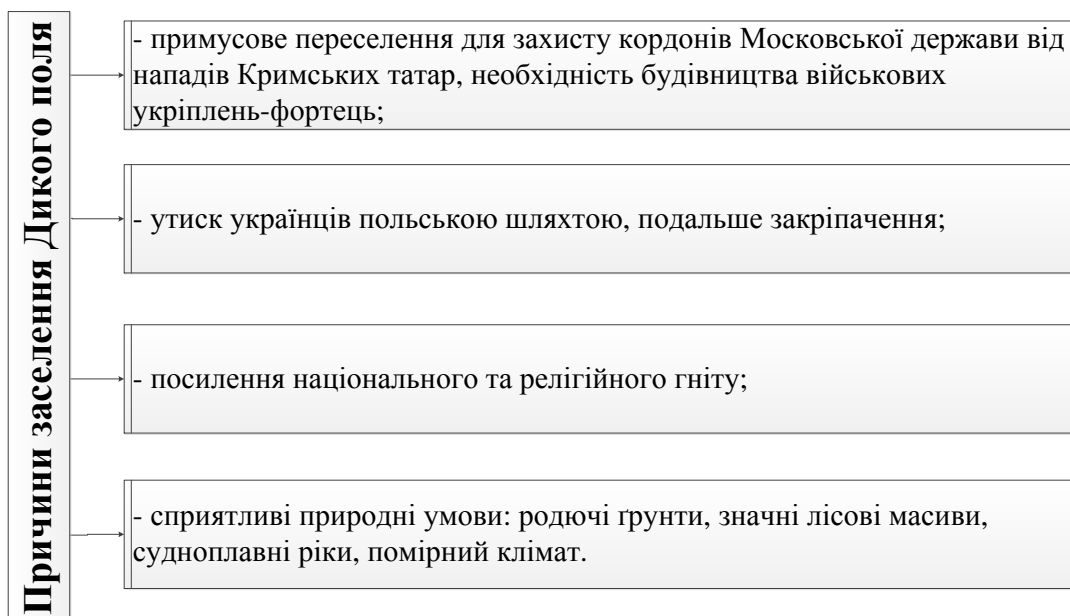

Рис. Б.5 Фактори заселення Дикого поля у XVII ст.
(побудовано автором за даними [5])

Таблиця Б.3

**Чисельність населення міст Харківського намісництва
у 1785, 1787 та 1788 рр., осіб**
(побудовано автором за даними [96])

Місто	1785 р . осіб	1787 р . осіб	1788 р . осіб
Харків	10805	10512	10740
Чугуїв	9197	9013	9185
Вовчанськ	2666	2660	2655
Золочів	4745	4661	4742
Валки	9295	9156	9286
Охтирка	12849	12605	12788
Краснокутськ	4916	4667	4858
Богодухів	6763	6754	6749
Суми	9934	9904	10495
Миропілля	6231	6086	6233
Білопілья	9087	9001	9050
Лебедин	8969	8704	8971
Недригайлів	3819	3776	3814
Хотмизьк	1639	1682	1678
Ізюм	4301	4282	4248

Таблиця Б.4

**Чисельність населення повітів Харківського намісництва
у 1785, 1787 та 1788 рр., осіб
(побудовано автором за даними [96])**

Повіт	1785 р .	1787 р .	1788 р .
Харківський	50116	49318	50029
Чугуївський	57127	56745	57031
Вовчанський	63765	63073	63681
Золочівський	34661	34224	34751
Валківський	42347	42168	42438
Охтирський	46762	46029	46751
Краснокутський	38715	38044	38666
Богодухівський	40930	40534	40920
Сумський	43567	42757	42816
Миропільський	47928	47453	48412
Білопільський	43728	43818	43202
Лебединський	36388	35315	36375
Недригайлівський	50844	50518	50832
Хотмизький	56889	56324	56858
Ізюмський	38603	39706	38553

Таблиця Б.5

**Зміни адміністративно-територіальний устрою та категорій
населених пунктів Харківської області
(побудовано автором за даними [33, 117])**

№ з/п	Рада, що прийняла рішення, дата рішення	№ рішення, №, статті (сторінка)	Зміст рішення
1	Верховна Рада України, 13.12.1991	1982-ХІІ, 11, ст. 158	Утворення у Харківській області Печинізького району з районним центром - селище міського типу Печеніги (яке раніше входило до Чугуївського району).
2	Верховна Рада України, 13.12.1991	1983-ХІІ, 11, ст. 159	Селище міського типу Первомайський Первомайського району віднесено до категорії міст обласного підпорядкування.
3	Верховна Рада України, 03.02.1993	2982-ХІІ, 15, ст. 138	Місто Люботин Харківського району віднесено до категорії міст обласного підпорядкування.
4	Харківська обласна Рада, 17.12.1993	19, стор. 539	Селище міського типу Лиман віднесено до категорії сіл
5	Верховна Рада України, 27.07.1994	138/94-ВР, 34, ст. 328	Встановлення нових меж міста Первомайська, включення до його території села Сиваш.

6	Верховна Рада України, 31.05.1995	191/95-ВР, 21, ст. 158	Включення в межі міста Балаклія землі Балаклійського району загальною площею 440,7 га.
7	Харківська обласна рада, 30.07.1996	15, стор.252	Віднесення селища міського типу Польова Дергачівського району до категорії сіл.
8	Харківська обласна рада, 26.10.1999	1, стор.8	Село Старий Салтів Старосалтівської сільради віднесено до категорії селищ міського типу .
9	Верховна Рада України, 06.09.2012	5215-VI, 31, ст. 372	Зміна меж міста Харків, Дергачівського і Харківського районів Харківської області, а саме збільшення території міста на 4450,58 га.
10	Верховна Рада України, 09.04.2015	317-19 № 26, ст.219)	Прийняття Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», яким було регламентовано перейменування близько 30 населених пунктів Харківської області.

Таблиця Б.6

**Чисельність населення Харківської області
у період 1991-2016 рр., осіб**
(побудовано автором за даними [135, 136])

Рік	Чисельність населення, осіб	Рік	Чисельність населення, осіб
1991	3194800	2004	2866695
1992	3188600	2005	2848347
1993	3182100	2006	2829016
1994	3158200	2007	2812131
1995	3123300	2008	2795919
1996	3087800	2009	2782422
1997	3053900	2010	2769089
1998	3022700	2011	2755108
1999	2994500	2012	2742180
2000	2965900	2013	2744419
2001	2937300	2014	2737242
2002	2914212	2015	2731302
2003	2887897	2016	2718616

Таблиця Б.7

Чисельність населення Харківської області у 2016 р.
(побудовано автором за даними [153], даними, отриманими за запитами)

Населений пункт	Чисельність населення, осіб	Населений пункт	Чисельність населення, осіб	Населений пункт	Чисельність населення, осіб
Харків	1439036	Шебелинка	335	Верхня Самара	506
Ізюм	50608	Шевелівка	980	Веселе	161
Куп'янськ	57132	Яковенкове	968	Федорівка	85

Лозова	57407	Калинівка	265	Добровілля	543
Панютине	7338	Барвінкове	9119	Берестове	77
Хлібне	359	Богодарове	252	Квітневе	140
Домаха	985	Погонівка	474	Мирне	98
Українське	265	Велика Комишуваха	608	Шевченкове Перше	348
Люботин	21613	Гаврилівка	565	Криштопівка	389
Караван	1045	Африканівка	555	Андріївка	103
Коваленки	1602	Ковалівка	131	Миколаївка Друга	282
Смородське	91	Котівка	167	Самійлівка	32
Первомайський	30389	Малинівка	195	Лукашівка	419
Чугуїв	32967	Пригоже	367	Степове	283
Балаклія	29307	Червона Зоря	119	Надеждине	284
Андріївка	8847	Григорівка	383	Новонадеждине	302
Савинці	5120	Малолітки	152	Богданівка	108
Довгалівка	593	Грушуваха	608	Новоукраїнка	257
Раківка	440	Гусарівка	390	Олексіївка	320
Донець	8884	Василівка Друга	250	Микільське	115
Асіївка	663	Василівка Перша	189	Острівщина	246
Слобожанське	463	Нікополь	637	Вишневе	365
Борщівка	1104	Новопавлівка	369	Самійлівка	505
Бригадирівка	860	Іванівка	498	Верхньоводяне	501
Вербівка	3021	Поляна	326	Новоолександрівка	346
Веселе	692	Червоне	197	Широке	420
Крючки	234	Іванівка	892	Семенівка	418
Новоселівка	181	Дмитрівка	374	Софіївка Перша	368
Нурове	197	Червона Балка	159	Новоселівка	139
Слабунівка	309	Рідне	425	Роздолівка	100
Теплянка	214	Курулька	196	Уплатне	554
Вишнева	546	Нова Дмитрівка	160	Милівка	148
Гусарівка	1164	Пашкове	76	Богодухів	15658
Волобуївка	262	Мечебилове	445	Мусійки	448
Залиман	749	Нова Миколаївка	537	Семенів Яр	617
Лозовенька	506	Червоний Лиман	293	Гути	1755
Вільне	224	Подолівка	246	Первухинка	535
Мілова	1062	Архангелівка	201	Першотравневе	278
Криничне	109	Близнюки	3780	Шарівка	1699
Морозівка	880	Садове	738	Вінницькі Івани	229
Вільхуватка	254	Алісівка	459	Дегтярі	98
Петрівське	2830	Башилівка	254	Губарівка	1158
Завгороднє	557	Софіївка	60	Дмитрівка	283
Пришиб	1795	Червоне	137	Матвіївка	282
Покровське	694	Берестове	363	Новософіївка	203
Протопопівка	1077	Тимофіївка	95	Заброди	530
П'ятигірське	2228	Бурбулатове	346	Лозова	315
Чепіль	854	Енергетиків	137	Новоселівка	163
Нова Гусарівка	720	Олександрівка	403	Зарябинка	343
Івано-Шийчине	686	Калинове	174	Андріївка	228
Братениця	494	Підлиман	1169	Рогозянка	249
Кленове	644	Піски-Радьківські	1987	Садовод	469
Малі Іванівка	176	Маліївка	174	Стецьківка	177
Мерло	369	Чернечина	489	Вільхуватка	1018
Пісочин	38	Валки	9322	Анискіне	142
Таверівка	202	Ков'яги	3117	Водяне	95
Крисине	780	Старий Мерчик	1816	Зарубинка	139
Максимівка	797	Газове	297	Комісарове	69
Куп'єваха	315	Добропілля	215	Устинівка	129

Олександрівка	435	Мічуринське	280	Гнилиця	587
Павлівка	935	Привокзальне	444	Гнилиця Перша	477
Кручик	686	Гринців Ріг	192	Григорівка	496
Петропавлівка	262	Мізяки	340	Катеринівка	689
Балабанівка	301	Рогівка	165	Малий Бурлук	355
Полкова Микитівка	861	Благодатне	461	Шевченкове	286
Сазоно-Баланівка	273	Серпневе	645	Мілове	402
Горького	480	Високопілля	1633	Чугунівка	130
Сінне	557	Гонтів Яр	443	Нова Олександрівка	354
Шуби	146	Старі Валки	84	Шевченкове	83
Степне	439	Заміське	490	Підсередне	680
Сухини	183	Кобзарівка	224	Дорошенкове	223
Гавриші	241	Костів	465	Сірий Яр	219
Кияни	183	Семківка	12	Рублене	534
Павлове	60	Мельникове	430	Артільне	45
Скосогорівка	59	Велика Губщина	191	Березники	53
Улянівка	543	Вишневе	196	Федорівка	568
Воскресенівка	269	Минківка	377	Довжанка	152
Іванівка	155	Новий Мерчик	717	Курганне	130
Корбині Івани	222	Огульці	1097	Хатне	591
Мар'їне	177	Олександрівка	580	Червона Хвиля	524
Хрущова Микитівка	550	Перекіп	536	Зелений Гай	297
Вікторівка	351	Сидоренкове	658	Куп'єваха	170
Борова	5671	Очеретове	198	Чорне	370
Новоплатонівка	369	Сніжків	1333	Грачівка	113
Шийківка	586	Черемушна	530	Шипувате	1088
Богуславка	1055	Литвинівка	173	Середній Бурлук	203
Загризове	434	Шарівка	658	Вовчанськ	18906
Лозова	102	Хворостове	194	Білий Колодязь	3959
Вище Солоне	383	Шлях	460	Земляний Яр	177
Нижче Солоне	331	Великий Бурлук	3998	Вільча	1781
Гороховатка	435	Голубівка	85	Старий Салтів	3580
Бахтин	394	Горяне	285	Металівка	62
Ізюмське	549	Заміст	434	Зарічне	533
Дружелюбівка	277	Канівцеве	172	Вовчанські Хутори	1071
Першотравневе	619	Манцівка	200	Покаляне	160
Борівська Андріївка	130	Михайлівка	83	Волохівка	256
Вишневе	229	Плоске	793	Караїчне	246
Копанки	168	Яєчне	193	Гатище	406
Підвисоке	502	Приколотне	2079	Огірцеве	187
Гонтарівка	283	Новосгорівка	439	Лобанівка	176
Паськівка	75	Берестове	159	Черкаська Лозова	3872
Профінтерн	287	Великий Виселок	274	Лісне	922
Середівка	81	Гракове	274	Зачепилівка	3693
Томахівка	254	Терни	203	Нагірне	734
Миколаївка	194	Петро-Іванівка	201	Скалонівка	249
Варварівка	592	Митрофанівка	297	Бердянка	593
Землянки	270	Фиголівка	83	Першотравневе	307
Бударки	199	Тополі	672	Забарине	311
Іванівка	416	Піски	436	Олександрівка	333
Василівка	387	Рідкодуб	399	Леб'яже	902
Захарівка	356	Тавільжанка	1530	Кочетівка	359
Котівка	200	Гороб'ївка	209	Малий Орчик	266
Молодова	523	Гряниківка	487	Залінійне	552
Нестерне	149	Дворічне	258	Зарічне	172
Новоолександрівка	823	Токарівка	392	Орчик	309
Лозова	260	Мечнікове	113	Миколаївка	966
Охрімівка	498	Дергачі	18223	Абазівка	431
Мала Вовча	450	Білаші	81	Нове Мажарове	702
Петропавлівка	352	Ємці	129	Дудівка	76

Пільна	197	Семенівка	53	Зіньківщина	271
угайка	639	Шовкопляси	180	Нове Пекельне	182
Шевченкове Перше	256	Вільшани	6964	Старе Мажарове	174
Різникове	264	Козача Лопань	5270	Старе Пекельне	127
Рубіжне	497	Ветеринарне	549	Олянівка	137
Верхній Салтів	94	Нова Козача	396	Рунівщина	693
Замулівка	55	Мала Данилівка	8275	Устимівка	245
Стариця	528	Караван	193	Сомівка	431
Хотімля	1087	Лужок	237	Семенівка	306
Кирилівка	484	Пересічне	7123	Чернещина	757
Симонівка	265	Березівське	1409	Новоселівка	552
Верхня Писарівка	91	Курортне	237	Зміїв	15049
Лиман	433	Прудянка	1827	Зідьки	3903
Лосівка	218	Цупівка	948	Бутівка	362
Графське	261	Слатине	6494	Черемушне	252
Синельникове	249	Солоницівка	13751	Соніно	14598
Шестакове	514	Куряжанка	219	Благодатне	514
Федорівка	65	Подвірки	2672	Донець	1451
Юрченкове	741	Сіряки	301	Бірки	2545
Дворічна	3668	Безруки	2312	Першотравневе	1914
Западне	277	Дворічний Кут	1223	Погоріле	100
Вільшана	1195	Мануїлівка	492	Борова	2103
Першотравневе	368	Південне	447	Водяне	265
Богданівське	772	Польова	424	Гусина Поляна	542
Кам'янка	776	Протопопівка	568	Костянтівка	368
Дворічанське	272	Безруків	169	Красна Поляна	376
Тополі	203	Малі Проходи	376	Велика Гомільша	402
Колодязне	1020	Великі Проходи	943	Пасіки	593
Обухівка	141	Руська Лозова	4709	Геніївка	2595
Кутківка	540	Гоптівка	938	Дачне	112
Лиман Другий	520	Дубівка	570	Курортне	243
Миколаївка	451	Кочубеївка	151	Українське	192
Задонецьке	600	Малижине	149	Вовківка	831
Гайдари	335	Морозова Долина	44	Серго	162
Коропове	138	Рясне	505	Красне	770
Омельченки	173	Світличне	291	Калинівка	426
Лиман	3626	Турове	129	Краснянське	160
Нижній Бишкін	497	Уди	1101	Лозова	684
Черкаський Бишкін	542	Феськи	1286	Мажарка	709
Скрипаї	1116	Високе	94	Медведівка	551
Мохнач	204	Маяк	122	Нова Парафіївка	644
Соколове	1266	Малі Феськи	790	Павлівка	389
Бірочок Другий	55	Чепелі	175	Калюжине	272
Таранівка	4413	Бражківка	136	Новоіванівка	194
Безпалівка	509	Сулигівка	165	Парасковія	531
Роздольне	261	Бригадирівка	358	Розсохувата	202
Тимченки	764	Липчанівка	785	Крутоярівка	275
Миргороди	233	Федорівка	198	Рояківка	354
Острроверхівка	341	Бугайка	987	Гутирівка	189
Чемужівка	1762	Вірнопілля	602	Дальне	151
Артюхівка	618	Довгеньке	680	Софіївка	177
Водяхівка	311	Заводи	401	Шляхове	571
Левківка	577	Співаківка	398	Високе	333
Юр'ївка	506	Іванчуківка	537	Коломак	2966
Шелудьківка	2387	Новопавлівка	94	Новоіванівське	172
Золочів	8951	Щасливе	100	Покровка	284
Березівка	113	Кам'янка	966	Різуненкове	608
Литвинове	245	Синичено	81	Ганнівка	92
Макариха	274	Капитолівка	1180	Гришкове	59
Цапівка	461	Діброва	310	Крамарівка	43

Велика Рогозянка	396	Комарівка	409	Мірошниківка	137
Гуринівка	271	Куньє	734	Шелестове	1266
Сковородинівка	429	Левківка	433	Шляхове	123
Гур'їв Козачок	259	Глинське	144	Дмитрівка	110
Баранівка	247	Іванівка	109	Кисівка	82
Сотницький Козачок	139	Іскра	218	Латишівка	25
Довжик	1706	Крамарівка	227	Красноград	20944
Калинове	510	Мала Комишуваха	188	Куми	321
Карасівка	161	Донецьке	188	Володимирівка	346
Чорноглазівка	201	Топольське	167	Лукашівка	354
Лютівка	495	Олександрівка	333	Садове	393
Відродженівське	127	Студенок	1148	Кирилівка	494
Мала Рогозянка	383	Яремівка	268	Високе	90
Перемога	484	Оскіл	2560	Світле	101
Одноробівка	868	Чистоводівка	627	Кобзівка	579
Ковалі	114	Кегичівка	6165	Дружба	555
Осиново	201	Слобожанське	2730	Зоряне	407
Одноробівка	103	Козацьке	516	Тишенківка	425
Басове	165	Олександрівське	567	Мартинівка	344
Івашки	733	Андріївка	530	Добренька	455
Олександрівка	1314	Олександрівка	169	Кам'янка	167
Тимофіївка	184	Бессарабівка	429	Миколо-Комишувата	1065
Писарівка	650	Коханівка	256	Наталине	3195
Леміщине	124	Власівка	587	Улянівка	279
Покровське	906	Кругляківка	991	Веселе	348
Берестовенька	887	Курилівка	2828	Тихопілля	427
Петрівка	1554	Новоосинове	1637	Царедарівка	663
Балки	419	Піщане	182	Полтавське	222
Піщанка	4854	Подолі	2007	Чернігівське	745
Іванівське	263	Лісна Стінка	413	Шатівка	306
Попівка	1166	Синиха	253	Миколаївка	216
Вільне	79	Моначинівка	667	Олександрівка	268
Маховик	174	Нечволодівка	405	Яковлівка	588
Роздолля	65	Білоцерківка	739	Оддихне	251
Ясна Поляна	175	Петропавлівка	2070	Бірки	557
Соснівка	424	Кучерівка	595	Липкуватівка	1239
Березівка	505	Синьківка	331	Нова Водолага	11447
Хрестище	846	Піщане	446	Новоселівка	2339
Першотравневе	245	Пристін	676	Ватутіне	1030
Українка	182	Сеньок	105	Вільхуватка	475
Костянтинівка	1293	Просянка	578	Знам'янка	383
Краснокутськ	7642	Сенькове	1042	Федорівка	322
Основинці	537	Смородьківка	203	Караван	873
Степанівка	207	Велика Шапківка	273	Мелихівка	722
Чернечина	476	Ягідне	400	Парасковія	382
В'язова	519	Нова Тарасівка	226	Одринка	364
Михайлівка	82	Орлянка	156	Нова Мерефа	395
Каплунівка	725	Краснопавлівка	7193	Щебетуни	104
Качалівка	982	Браїлівка	175	Охоче	1375
Китченківка	374	Миронівка	280	Просяне	1097
Козіївка	1982	Орілька	3260	Дерегівка	288
Городне	836	Українське	470	Новопросянське	96
Колонтаїв	1011	Петропільля	348	Лихове	179
Любівка	741	Хижняківка	314	Рокитне	946
Мурафа	2463	Артільне	515	Сосонівка	255
Володимирівка	143	Миколаївка	1	Княжне	194
Мирне	488	Бунакове	548	Станичне	745
Олексіївка	670	Єлизаветівка	958	Слобожанське	1008
Водяне	486	Катеринівка	1770	Литовки	286
Дублянка	478	Михайлівка	201	Ляшівка	140

Сонцедарівка	183	Кінне	539	Старовірівка	2865
Княжа Долина	176	Миролюбівка	600	Палатки	695
Пархомівка	3074	Мирне	217	Стара Водолага	417
Павлівка	227	Степове	201	Бахметівка	130
Рябоконеве	294	Миколаївка	375	Павлівка	142
Слобідка	413	Копані	94	Берека	798
Вишнівка	224	Надеждівка	451	Трійчате	603
Глушківка	734	Нова Іванівка	606	Верхня Орілька	582
Колісниківка	399	Мальцівське	256	Грушине	517
Грушівка	1078	Нестеліївка	141	Дмитрівка	357
Благодатівка	296	Павлівка Друга	197	Троїцьке	921
Гусинка	946	Перемога	448	Новоберецьке	333
Кислівка	807	Герсєванівка	347	Семенівка	171
Кіндрашівка	705	Плисове	447	Закутнівкa	731
Московка	451	Садове	366	Веселе	313
Тищенківка	192	Смирнівкa	824	Картамиш	303
Лозівське	148	Шевченкове	167	Пильна	207
Киселі	459	Шевченкове	671	Мала Рогань	2551
Красне	243	Мерефа	22336	Бісквітне	158
Нове	155	Селекційне	1518	Коропи	151
Червоне	541	Південне	7788	Пономаренки	196
Миронівка	680	Першотравневе	320	Логачівка	500
Михайлівка	529	Бабаї	6884	Хроли	2628
Одрадове	318	Безлюдівка	9700	Черкаські Тишки	1141
Максимівка	137	Березівка	1647	Тернова	888
Олексіївка	1478	Буди	6216	Перемога	833
Слобідське	779	Бистре	101	Циркуні	6159
Ржавчик	672	Васищєве	5979	Яковлівка	787
Роздолля	507	Подольох	275	Ржавець	339
Шульське	474	Високий	10535	Введенка	2442
Суданка	370	Нова Березівка	1110	Зелений Колодязь	606
Біляївка	514	Коротич	5174	Тернова	2679
Паризьке	77	Котляри	819	Есхар	5495
Побєда	180	Благодатне	223	Кочеток	3124
Печеніги	5407	Кутузівкa	1158	Малинівкa	7552
Кицівкa	276	Вишневе	1084	Новопокровкa	4856
Приморське	289	Слоїдське	440	Чкаловське	3926
П'ятницьке	208	Манченки	751	Дослідне	214
Артемівкa	1084	Барчани	468	Миколаївкa	92
Борщова	191	Нестеренки	195	Нова Гнилиця	393
Мартове	1860	Санжари	1120	Базаліївкa	588
Новий Бурлук	708	Травневе	505	Велика Бабкa	604
Сахновщина	7574	Ударне	706	Волохів Яр	1275
Сугаровське	601	Пісочин	23116	Гракове	667
Чорнолозкa	308	Надточії	753	Залізничне	295
Аполлонівкa	343	Рай-Оленівкa	847	Зарожне	610
Красна Гірка	146	Покотилівкa	9805	Іванівкa	867
Багата Чернєщина	563	Рогань	3651	Михайлівкa	179
Великі Бучки	475	Докучаївське	7097	Кам'яна Яруга	1898
Володимирівкa	218	Утківкa	1230	Коробочкине	2682
Орільське	190	Верхня Озеряна	230	Леб'яже	1516
Дар-Надежда	248	Хорошеве	4268	Мосьпанове	907
Максимівкa	204	Веселе	1177	Стара Гнилиця	691
Дубові Гряди	598	Мале Веселе	162	Стара Покровка	777
Катеринівкa	886	Вільхівкa	1212	Юрченкове	421
Лебедівкa	586	Сороківкa	444	Шевченкове	6980
Краснояркa	207	Глибоке	1133	Зорянське	293
Лигівкa	791	Стрілєча	2055	Первомайське	333
Бондарівкa	333	Слобожанське	1142	Раївкa	238
Тарасівкa	178	Борщова	388	Аркадівкa	426

Новоолександрівка	758	Новий Коротич	2022	Роздольне	157
Новодмитрівка	398	Лизогубівка	1395	Безмятежне	488
Нова Чернецьщина	427	Кирсанове	196	Кравцівка	204
Костянтинівка	372	Темнівка	419	Березівка	398
Огіївка	721	Хмарівка	309	Борівське	790
Олійники	570	Липці	4125	Василенкове	620
Мар'івка	269	Лук'янці	1168	Великі Хутори	678
Тавезня	233	Борисівка	474	Волоська Балаклія	764
Гетьманівка	617	Петрівка	512	Семенівка	482
Мостове	133	Петропілля	310	Сподобівка	459
Тетянівка	93	Гроза	427	Старовірівка	1126
Нижній Бурлук	164	Колісниківка	105	Новомиколаївка	745

Таблиця Б.8

**Класифікація міст Харківської області
залежно від їх ролі в системі розселення та спеціалізації [129]**

Класифікація в залежності від ролі в системі розселення Класифікація за функціями, спеціалізацією	Центр обласної системи розселення	Центри надрайонної системи розселення, транспортний центр	Міста в зоні впливу великих і крупних міст	Міста в зоні впливу комунікаційних і транспортних коридорів	Центри районних систем розселення
Поліфункціональні міста	Харків				
Міста з переважно промисловими функціями		Ізюм, Лозова, Куп'янськ	Чугуїв	Первомайський	Балаклія, Зміїв
Транспортні вузли		Ізюм, Лозова, Куп'янськ	Чугуїв	Люботин, Красноград, Валки, Мерефа, Первомайський	
Санаторно-курортні та рекреаційні центри			Чугуїв, Південне	Люботин	Балаклія, Зміїв
Історичні, історико-культурні, туристичні центри		Ізюм, Куп'янськ		Красноград, Валки	Балаклія, Богодухів, Вовчанськ, Зміїв
Господарські центри місцевого значення з функціями соціального обслуговування		Ізюм, Лозова, Куп'янськ,	Чугуїв, Південне	Люботин, Мерефа, Красноград, Валки, Первомайський	Дергачі, Балаклія, Богодухів, Вовчанськ, Зміїв, Барвінкове

Таблиця Б.9

Показники чисельності, густоти, населення, урбанізованості у розрізі районів та міст Харківської області, 2016 р. [153]

	Кількість наявного населення (осіб)	Кількість міського населення (осіб)	Кількість сільського населення (осіб)	Рівень урбанізації, %	Густоти населення (осіб/км ²)
м. Харків	1439036	1439036	-	100,0	4806,9
м. Ізюм	50608	50608	-	100,0	1375,3
м. Первомайський	30389	30389	-	100,0	971,5
Куп'янська міськрада	56454	56454	-	97,6	4038,6
Лозівська міськрада	65560	63897	1663	89,7	866,4
Люботинська міськрада	24160	21328	2832	100,0	1071,9
Чугуївська міськрада	33294	32454	840	97,5	2946,5
Балаклійський	81909	52176	29733	63,3	41,2
Барвінківський	21424	8833	12591	41,3	16,0
Близнюківський	18988	3787	15201	19,5	14,0
Богодухівський	39011	18994	20017	48,6	33,7
Борівський	16858	5619	11239	33,2	19,3
Валківський	31803	14081	17722	44,5	31,6
Великобурлуцький	22420	6034	16386	26,9	18,4
Вовчанський	46559	27807	18752	59,7	24,9
Дворічанський	17594	3650	13944	20,6	15,9
Дергачівський	94982	67866	27116	71,4	105,7
Зачепилівський	15251	3638	11613	23,8	19,3
Зміївський	71674	33163	38511	46,4	52,6
Золочівський	26319	8724	17595	33,6	27,3
Ізюмський	17191	x	17191	0,0	11,2
Кегичівський	21037	8809	12228	41,8	26,9
Коломацький	7028	2882	4146	41,1	21,5
Красноградський	44586	20914	23672	47,0	45,4
Краснокутський	28070	8838	19232	31,5	27,1
Куп'янський	24573	x	24573	0,0	19,3
Лозівський	28927	10282	18645	35,4	20,7
Нововодолазький	32818	11746	21072	35,7	28,0
Первомайський	15791	x	15791	0,0	13,4
Печенізький	9980	5264	4716	52,8	21,6
Сахновщинський	21128	7307	13821	34,3	18,2
Харківський	179858	121066	58792	67,0	129,7
Чугуївський	46705	27414	19291	58,8	40,5
Шевченківський	20441	6970	13471	34,0	20,9

Таблиця Б.10

**Чисельність населення Харківської області,
густота та індекс концентрації у 2016 р. [123])**

Адміністративно-територіальні одиниці області	Населення Р, осіб	Площа S, км ²	Густота, осіб/км ²	Частка населення Р _ч , %	Частка площі S _ч , %	Модальна різниця, Р _ч -S _ч , %
м. Харків	1439036	350,0	4806,9	53,2	1,1	52,1
м. Ізюм	50608	40,8	1375,3	1,9	0,1	1,7
м. Первомайський	30389	30,8	971,5	1,1	0,1	1,0
міськради						
Куп'янська	56454	33,4	1710,8	4038,6	0,1	2,0
Лозівська	65560	18,1	3671,8	866,4	0,1	2,4
Льботинська	24160	31,1	788,7	1071,9	0,1	0,8
Чугувська	33294	12,8	2600,0	2946,5	0,0	1,2
райони						
Балаклійський	81909	1986,5	41,2	3,0	6,3	3,3
Барвінківський	21424	1364,5	16,0	0,8	4,3	3,5
Близнюківський	18988	1380	14,0	0,7	4,4	3,7
Богодухівський	39011	1160,3	33,7	1,4	3,7	2,2
Борівський	16858	875,3	19,3	0,6	2,8	2,2
Валківський	31803	1010,5	31,6	1,2	3,2	2,0
Великобурлуцький	22420	1220,8	18,4	0,8	3,9	3,1
Вовчанський	46559	1888,6	24,9	1,7	6,0	4,3
Дворічанський	17594	1112,4	15,9	0,7	3,5	2,9
Дергачівський	94982	895,2	105,7	3,5	2,8	0,6
Зачепилівський	15251	794	19,3	0,6	2,5	2,0
Зміївський	71674	1364,7	52,6	2,6	4,3	1,7
Золочівський	26319	968,6	27,3	1,0	3,1	2,1
Ізюмський	17191	1553,5	11,2	0,6	4,9	4,3
Кегичівський	21037	782,5	26,9	0,8	2,5	1,7
Коломацький	7028	329,5	21,5	0,3	1,0	0,8
Красноградський	44586	985,1	45,4	1,6	3,1	1,5
Краснокутський	28070	1040,8	27,1	1,0	3,3	2,3
Куп'янський	24573	1280,3	19,3	0,9	4,1	3,2
Лозівський	28927	1403,5	20,7	1,1	4,5	3,4
Нововодолазький	32818	1182,7	28,0	1,2	3,8	2,5
Первомайський	15791	1194,5	13,4	0,6	3,8	3,2
Печенізький	9980	467,5	21,6	0,4	1,5	1,1
Сахновщинський	21128	1169,9	18,2	0,8	3,7	2,9
Харківський	179858	1364,3	129,7	6,7	4,3	2,3
Чугувський	46705	1148,6	40,5	1,7	3,7	1,9
Шевченківський	20441	977,4	20,9	0,8	3,1	2,4
Всього	2702426	31418,5	86,9	100,0	100,0	128,3
Індекс концентрації населення, %						64,2

**Типізація районів Харківської області
за рівнем урбанізації та поселенською структурою [123]**

	Райони рурального типу (рівень урбанізації до 30%)	Райони рурально- урбанізованого типу (рівень урбанізації від 30% до 50%)	Райони урбанізовано- рурального типу (рівень урбанізації від 50% до 70%)	Райони урбанізованого типу (рівень урбанізації більше 70%)
Жодного населеного пункту міського типу	Ізюмський, Куп'янський, Первомайський			
Один населений пункт міського типу – районний центр (місто)		Барвінківський Красноградський		
Один населений пункт міського типу – районний центр (сmt)	Близнюківський, Дворічанський, Зачепилівський	Борівський, Золочівський, Коломацький, Сахновщинський, Шевченківський	Печенізький	
Два населені пункти міського типу (жодного міста, два сmt)	Велико- бурлуцький	Кегичівський, Краснокутський, Лозівський, Нововодолазький		
Три населені пункти міського типу (одне місто, два сmt)		Богодухівський, Валківський, Зміївський		
Чотири населені пункти міського типу (одне місто, три сmt)			Балаклійський, Вовчанський	
Шість населених пунктів міського типу (всі сmt)			Чугуївський	
Сім населених пунктів міського типу (1 місто, 6 сmt)				Дергачівський
16 населених пунктів міського типу (2 міста, 14 сmt)			Харківський	

Додаток В

Таблиця В.1

**Типізація районних центрів Харківської області
за класами ексцентральності положення
(побудовано автором за даними [51])**

<i>№ з/п</i>	<i>Число Кеніга</i>	<i>Районні центри</i>
1	Число Кеніга = 3	Зміїв, Первомайський, Лозова
2	Число Кеніга = 4	Дергачі, Чугуїв, Близнюки, Харків, Шевченкове
3	Число Кеніга = 5	Золочів, Богодухів, Валки, Нова Водолага, Сахновщина, Барвінкове, Ізюм, Борова, Вовчанськ, Кегичівка, Балаклія
4	Число Кеніга = 6	Краснокутськ, Коломак, Красноград, Зачепилівка, Дворічна, Великий Бурлук,
5	Число Кеніга = 7	Куп'янськ

Таблиця В.2.

**Відстані між районними центрами Харківської області
(побудовано автором за даними [47])**

№	Районні центри	Номер точки від якої відраховували відстань	Відстань (км)
1.	Краснокутськ - Богодухів	1	41
2.	Краснокутськ - Коломак	1	34
3.	Краснокутськ - Валки	1	48
4.	Богодухів - Золочів	2	45
5.	Богодухів - Дергачі	2	52
6.	Богодухів - Валки	2	41
7.	Золочів - Дергачі	3	26
8.	Дергачі - Харків	4	18
9.	Дергачі - Валки	4	60
10.	Вовчанськ - Великий Бурлук	5	53
11.	Вовчанськ - Печеніги	5	83
12.	Вовчанськ - Чугуїв	5	94
13.	Вовчанськ - Харків	5	77
14.	Великий Бурлук - Дворічна	6	39
15.	Великий Бурлук - Куп'янськ	6	46
16.	Великий Бурлук - Шевченкова	6	81
17.	Великий Бурлук - Печенізьке	6	49
18.	Дворічна - Куп'янськ	7	25
19.	Печеніги - Чугуїв	8	22
20.	Печеніги - Шевченкове	8	51
21.	Чугуїв - Харків	9	39
22.	Чугуїв - Шевченкове	9	42

23.	Чугуїв - Балаклія	9	56
24.	Чугуїв - Зміїв	9	46
25.	Харків - Зміїв	10	38
26.	Харків - Валки	10	54
27.	Харків - Нова Водолага	10	52
28.	Коломак - Валки	11	32
29.	Валки - Нова Водолага	12	27
30.	Валки - Красноград	12	75
31.	Нова Водолага - Зміїв	13	42
32.	Нова Водолага - Первомайський	13	48
33.	Нова Водолага - Кегичівка	13	63
34.	Нова Водолага - Красноград	13	57
35.	Зміїв - Балаклія	14	53
36.	Зміїв - Первомайський	14	52
37.	Шевченкове - Куп'янськ	15	36
38.	Шевченкове - Борова	15	59
39.	Шевченкове - Ізюм	15	67
40.	Шевченкове - Балаклія	15	46
41.	Куп'янськ - Борова	16	46
42.	Борова - Ізюм	17	37
43.	Ізюм - Балаклія	18	52
44.	Ізюм - Барвінкове	18	47
45.	Балаклія - Барвінкове	19	75
46.	Балаклія - Лозова	19	107
47.	Балаклія - Первомайський	19	64
48.	Первомайський - Лозова	20	60
49.	Первомайський - Кегичівка	20	39
50.	Первомайський - Сахновщина	20	48
51.	Кегичівка - Красноград	21	38
52.	Кегичівка - Зачепилівка	21	56
53.	Кегичівка - Сахновщина	21	25
54.	Красноград - Зачепилівка	22	30
55.	Зачепилівка - Сахновщина	23	68
56.	Сахновщина - Лозова	24	49
57.	Лозова - Близнюки	25	21
58.	Лозова - Барвінкове	25	67
59.	Близнюки - Барвінкове	26	46
<u>Всього</u>			<u>2944</u>
Середня відстань			<u>49,9</u>

**Коефіцієнти росту та приросту населення
Харківської області за період 1990-2016 рр.
(побудовано автором)**

	Чисельність населення, осіб			Коефіцієнт росту, %			Коефіцієнт приросту, ‰		
	Міські поселення та сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
1990	3196600	2518900	677700						
1991	3194800	2524600	670200	99,94	100,23	98,89	-0,56	2,26	-11,07
1992	3188600	2524700	663900	99,81	100,00	99,06	-1,94	0,04	-9,40
1993	3182100	2520000	662100	99,80	99,81	99,73	-2,04	-1,86	-2,71
1994	3158200	2495200	663000	99,25	99,02	100,14	-7,51	-9,84	1,36
1995	3123300	2465800	657500	98,89	98,82	99,17	-11,05	-11,78	-8,30
1996	3087800	2433400	654400	98,86	98,69	99,53	-11,37	-13,14	-4,71
1997	3053900	2402400	651500	98,90	98,73	99,56	-10,98	-12,74	-4,43
1998	3022700	2374700	648000	98,98	98,85	99,46	-10,22	-11,53	-5,37
1999	2994500	2351300	643200	99,07	99,01	99,26	-9,33	-9,85	-7,41
2000	2965900	2328100	637800	99,04	99,01	99,16	-9,55	-9,87	-8,40
2001	2937300	2308700	628600	99,04	99,17	98,56	-9,64	-8,33	-14,42
2002	2914212	2288681	625531	99,21	99,13	99,51	-7,86	-8,67	-4,88
2003	2887897	2272011	615886	99,10	99,27	98,46	-9,03	-7,28	-15,42
2004	2866695	2259879	606816	99,27	99,47	98,53	-7,34	-5,34	-14,73
2005	2848347	2251434	596913	99,36	99,63	98,37	-6,40	-3,74	-16,32
2006	2829016	2243058	585958	99,32	99,63	98,16	-6,79	-3,72	-18,35
2007	2812131	2235184	576947	99,40	99,65	98,46	-5,97	-3,51	-15,38
2008	2795919	2227452	568467	99,42	99,65	98,53	-5,77	-3,46	-14,70
2009	2782422	2221552	560870	99,52	99,74	98,66	-4,83	-2,65	-13,36
2010	2769089	2214078	555011	99,52	99,66	98,96	-4,79	-3,36	-10,45
2011	2755108	2205163	549945	99,50	99,60	99,09	-5,05	-4,03	-9,13
2012	2742180	2197246	544934	99,53	99,64	99,09	-4,69	-3,59	-9,11
2013	2744419	2204935	539484	100,08	100,35	99,00	0,82	3,50	-10,00
2014	2737242	2202474	534768	99,74	99,89	99,13	-2,62	-1,12	-8,74
2015	2731302	2200662	530640	99,78	99,92	99,23	-2,17	-0,82	-7,72
2016	2718616	2192471	526145	99,54	99,63	99,15	-4,64	-3,72	-8,47

Таблиця В.4

Коефіцієнт приросту населення по містах Харківської області за період 1991-2016 рр. (у проміле)
(побудовано автором за даними [139-153])

Місто/рік	1992-1993	1993-1994	1994-1995	1995-1996	1996-1997	1997-1998	1998-1999	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016
м. Харків	-4,1	-10,2	-14,2	-14,5	-13,4	-10,8	-8,7	-7,9	-8,3	-5,1	-3,1	-1,3	0,2	-1,1	-1,4	-2,3	-1,2	-2,5	-4,0	-3,6	6,7	0,1	1,2	-3,2
м. Ізюм	1,5	-7,7	-7,7	-18,7	-17,5	-17,8	-18,1	-18,4	-20,5	-22,4	-8,8	-8,3	-10,2	-5,8	-5,2	-5,7	-8,7	-7,6	-8,5	-8,4	-8,2	-6,5	-11,4	-0,9
м. Куп'янськ	5,6	2,8	-8,4	-16,9	-14,4	-11,7	-14,7	-12,0	-15,2	-1,6	-19,4	-10,5	-9,9	-7,2	-9,7	-7,0	-7,1	-6,7	-3,7	-7,2	-6,7	-8,1	-6,5	-0,3
м. Лозова	1,3	-8,1	-9,5	-16,4	-18,1	-19,8	-20,2	-19,2	-18,0	-19,3	-14,9	-13,1	-13,3	-9,3	-10,4	-3,6	-3,6	-5,5	-5,6	-8,5	-5,6	-6,7	-8,8	-0,5
м. Люботин	-7,1	-17,9	-14,6	-11,1	-18,7	-15,3	-11,6	-15,7	-19,9	-17,4	-27,4	-26,4	-15,4	-10,2	-11,0	-4,0	-3,0	-3,7	1,9	0,1	1,9	-2,6	-6,4	-0,1
м. Первомайський	5,2	0,0	-7,8	-20,8	-26,6	-27,3	-25,3	-25,9	-3,0	-20,3	-14,4	-12,0	-8,6	-6,4	-4,8	-3,5	-4,2	0,9	-2,5	-1,9	-3,4	-2,5	-5,3	-0,2
м. Чугуїв	23,5	7,7	-12,7	-7,7	-7,8	-10,4	-2,6	-5,3	-13,3	-11,0	-24,3	-20,4	-20,8	-9,2	-17,1	-10,4	-10,6	-8,9	-6,2	-0,1	-1,5	3,1	1,9	0,0
м. Балаклія	8,3	-2,7	-8,2	-5,5	-11,1	-11,3	-17,1	-20,3	-29,6	-12,0	-22,7	-14,1	-8,8	-11,2	-8,6	-9,8	-4,4	-4,3	-3,5	-1,8	-4,2	-3,5	-3,0	-0,2
м. Барвінкове	0,0	-26,8	-6,9	-13,9	-14,1	-14,3	-14,5	-14,7	-14,9	-15,3	-25,2	-26,7	-28,7	-31,1	-31,4	-31,3	-29,8	-16,0	-18,3	-25,0	-24,8	-25,1	-18,5	-0,3
м. Богодухів	0,0	-10,4	-15,8	5,3	5,3	-5,3	-5,3	-10,7	-5,4	-9,6	-27,1	-25,7	-26,9	-23,1	-12,7	-10,9	-4,5	-4,3	-1,9	-2,4	-2,0	-4,9	-3,9	-0,1
м. Валки	9,0	0,0	-8,9	-9,0	0,0	-9,1	-18,3	-9,3	-9,4	-11,3	-20,4	-17,6	-12,2	-10,6	-12,1	-0,1	-0,1	-2,9	-9,0	-5,6	-6,9	-5,8	-3,5	-0,1
м. Вовчанськ	0,0	0,0	-12,3	-16,7	-16,9	-21,6	-17,6	-17,9	-27,4	-28,4	-18,5	-16,4	-6,4	-11,9	-6,6	-5,0	-7,8	-2,3	-3,6	-0,5	-1,7	-2,8	-6,5	-0,1
м. Дергачі	-13,5	0,0	-13,7	-9,3	-4,7	-14,1	-19,0	-14,6	-4,9	2,9	-19,3	-20,1	-16,2	-5,7	-12,2	-10,7	-9,0	-5,5	-8,0	-1,8	-0,4	3,1	0,7	0,0
м. Зміїв	5,1	-5,0	-10,1	-20,4	-20,8	-16,0	-16,2	-16,5	-22,3	-25,0	-18,4	-17,4	-16,0	-14,3	-13,0	-7,3	-9,5	-3,7	-8,4	-2,3	-3,9	-3,4	-7,3	-0,1
м. Красноград	7,5	0,0	-3,7	-18,6	-22,7	-19,4	-23,7	-28,3	-29,2	-27,0	-12,1	-5,2	-9,9	-8,2	-5,2	2,0	-8,2	-4,5	-4,7	-3,6	-0,9	-4,7	-4,1	-0,1
м. Мерефа	-3,5	-14,0	-10,7	-14,4	-10,9	-11,1	-18,7	-11,4	-19,2	-18,9	-28,3	-28,2	-25,0	-7,7	-9,8	-1,3	-3,0	-7,6	-3,0	-1,2	0,3	4,6	-2,1	0,0
м. Південне	-10,4	-10,5	-21,3	-10,9	-11,0	-11,1	-11,2	-11,4	-11,5	-9,8	-20,4	-4,7	-12,4	-5,7	-5,0	-5,2	-8,4	-3,0	-5,1	-7,2	-7,9	4,9	-8,7	0,0

Таблиця В.5

Чисельність населення по містах Харківської області за період 1991-2016 рр. (тис. осіб)
(побудовано автором за даними [139-153], даними, отриманими за запитами)

Рік/місто	м.Харків	м.Ізюм	м.Куп'янськ	м.Лозова	м.Люботин	м.Первомайський	м.Чугуїв	м.Балаклія	м.Барвінкове	м.Богодухів	м.Валки	м.Вовчанськ	м.Дергачі	м.Зміїв	м.Красноград	м.Мерефа	м.Південне
1992	1622,8	64,8	35,2	74,1	28,4	0	37,6	36	14,8	19,1	11	24,3	22,4	19,9	26,7	28,8	9,7
1993	1621,6	65,1	35,4	74,3	28,1	38,5	38,3	36,2	14,9	19,2	11,1	24,3	22,2	19,8	26,8	28,6	9,6

1994	1615	65,2	35,6	74,4	27,9	38,7	39,2	36,5	14,9	19,2	11,2	24,3	21,9	19,9	27	28,5	9,5
1995	1598,6	64,7	35,7	73,8	27,4	38,7	39,5	36,4	14,5	19	11,2	24,3	21,9	19,8	27	28, 1	9,4
1996	1575,9	64,2	35,4	73,1	27	38,4	39	36,1	14,4	18,7	11,1	24	21,6	19,6	26,9	27,8	9,2
1997	1553,1	63	34,8	71,9	26,7	37,6	38,7	35,9	14,2	18,8	11	23,6	21,4	19,2	26,4	27,4	9,1
1998	1532,3	61,9	34,3	70,6	26,2	36,6	38,4	35,5	14	18,9	11	23,2	21,3	18,8	25,8	27,1	9
1999	1515,8	60,8	33,9	69,2	25,8	35,6	38	35,1	13,8	18,8	10,9	22,7	21	18,5	25,3	26,8	8,9
2000	1502,6	59,7	33,4	67,8	25,5	34,7	37,9	34,5	13,6	18,7	10,7	22,3	20,6	18,2	24,7	26,3	8,8
2001	1490,8	58,6	33	66,5	25,1	33,8	37,7	33,8	13,4	18,5	10,6	21,9	20,3	17,9	24	26	8,7
2002 ²	1478,4	57,4	32,5	65,3	24,6	33,7	37,2	32,8	13,2	18,4	10,5	21,3	20,2	17,5	23,3	25,5	8,6
2003	1470,902	56,114	32,449	64,041	24,173	33,016	36,789	32,408	12,998	18,224	10,381	20,695	20,258	17,063	22,67	25,018	8,516
2004	1466,297	55,619	31,82	63,086	23,51	32,54	35,894	31,672	12,67	17,731	10,169	20,313	19,868	16,749	22,395	24,31	8,342
2005	1464,414	55,158	31,486	62,261	22,889	32,15	35,16	31,225	12,332	17,276	9,99	19,98	19,469	16,457	22,279	23,625	8,303
2006	1464,74	54,593	31,175	61,436	22,536	31,872	34,427	30,949	11,978	16,811	9,868	19,852	19,153	16,194	22,058	23,034	8,2
2007	1463,174	54,278	30,949	60,862	22,307	31,668	34,111	30,603	11,605	16,422	9,763	19,616	19,044	15,963	21,878	22,856	8,153
2008	1461,18	53,994	30,648	60,229	22,061	31,517	33,526	30,34	11,241	16,214	9,645	19,486	18,812	15,756	21,765	22,633	8,112
2009	1457,786	53,688	30,432	60,014	21,973	31,407	33,177	30,042	10,889	16,037	9,644	19,388	18,61	15,641	21,808	22,603	8,07
2010	1455,964	53,223	30,217	59,796	21,907	31,275	32,825	29,909	10,564	15,965	9,643	19,236	18,442	15,493	21,63	22,536	8,002
2011	1452,256	52,821	30,014	59,47	21,825	31,302	32,532	29,781	10,395	15,897	9,615	19,192	18,341	15,435	21,532	22,365	7,978
2012	1446,5	52,374	29,902	59,136	21,866	31,224	32,331	29,676	10,205	15,867	9,528	19,123	18,194	15,305	21,43	22,299	7,937
2013	1441,362	51,934	29,686	58,636	21,868	31,166	32,327	29,623	9,95	15,829	9,475	19,114	18,162	15,27	21,352	22,273	7,88
2014	1451,028	51,511	29,487	58,307	21,909	31,061	32,279	29,499	9,709	15,797	9,41	19,082	18,154	15,211	21,332	22,28	7,818
2015	1451,132	51,175	29,247	57,916	21,853	30,984	32,379	29,395	9,465	15,72	9,355	19,029	18,21	15,16	21,231	22,383	7,856
2016	1452,887	50,591	29,057	57,407	21,714	30,821	32,442	29,307	9,29	15,658	9,322	18,906	18,223	15,049	21,143	22,336	7,788

Таблиця В.6

Коефіцієнт приросту населення у розрізі районів Харківської області у 1992 – 2016 рр.,
(побудовано автором за даними [139-153], даними, отриманими за запитами)

Район	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Балаклійський район	4,1	3,1	-1,0	-3,1	-3,1	-3,1	-8,3	-8,3	-12,6	-8,5	-11,1	-16,2	-11,8	-11,9	-12,0	-11,1	-10,5	-6,0	-5,6	-5,0	-6,7	-6,0	-5,7	-5,9	-7,4
міські поселення	6,4	6,4	0,0	-6,4	-6,4	-9,7	-9,8	-14,8	-15,0	-16,9	-8,8	-16,2	-11,0	-9,1	-11,2	-8,8	-8,3	-3,8	-4,1	-3,1	-5,6	-4,4	-4,5	-4,3	-6,0
сільська місцевість	0,0	-2,9	-2,9	2,9	2,9	8,6	-5,7	2,9	-8,5	5,7	-14,9	-16,3	-13,0	-16,5	-13,3	-14,9	-14,3	-9,6	-8,1	-8,2	-8,6	-8,8	-7,6	-8,8	-9,8
Барвінківський	0,0	2,9	-17,3	-5,9	-8,8	-3,0	-9,0	-12,0	-15,2	-9,3	-30,6	-20,5	-24,6	-27,3	-31,8	-30,6	-31,0	-32,6	-18,8	-23,4	-27,9	-25,2	-25,1	-18,9	-24,6

район																									
міські поселення	6,8	0,0	-26,8	-6,9	-13,9	-14,1	-14,3	-14,5	-14,7	-14,9	-31,4	-25,2	-26,7	-28,7	-31,1	-31,4	-31,3	-29,8	-16,0	-18,3	-25,0	-24,2	-25,1	-18,5	-29,8
сільська місцевість	-5,1	5,1	-10,1	-5,1	-5,1	5,2	-5,1	-10,3	-15,6	-5,3	-30,1	-17,2	-23,2	-26,3	-32,3	-30,1	-30,8	-34,6	-20,7	-27,0	-29,9	-25,9	-25,1	-19,3	-20,9
Близнюківський район	7,5	3,7	0,0	-3,7	-3,7	-3,7	0,0	-7,5	-15,0	-7,6	-24,8	-27,6	-24,8	-27,6	-29,7	-24,8	-22,1	-22,9	-12,7	-17,7	-15,5	-18,0	-20,4	-15,7	-14,6
міські поселення	0,0	0,0	0,0	-17,5	0,0	-17,9	-18,2	-18,5	-18,9	0,0	-29,5	-32,7	-28,3	-27,6	-37,8	-29,5	-23,6	-23,7	-12,5	-16,9	-3,5	-8,6	-13,6	-3,1	-15,1
сільська місцевість	9,5	4,7	0,0	0,0	-4,7	0,0	4,7	-4,7	-14,1	-9,5	-23,7	-26,3	-23,9	-27,6	-27,8	-23,7	-21,8	-22,8	-12,7	-17,9	-18,3	-20,2	-22,0	-18,8	-14,4
Богодухівський район	-13,4	1,9	-15,5	-7,9	-4,0	-4,0	-12,0	-8,1	-8,1	-10,3	-18,9	-24,5	-23,7	-25,9	-25,6	-18,9	-15,8	-11,1	-7,1	-6,5	-6,0	-7,5	-4,7	-5,8	-10,1
міські поселення	0,0	0,0	-8,5	-12,9	0,0	4,4	-4,3	-4,4	-8,8	-4,4	-11,8	-25,4	-25,9	-25,9	-23,1	-11,8	-11,2	-5,0	-3,9	-2,6	-3,6	-3,1	-3,6	-4,6	-6,9
сільська місцевість	-24,2	3,5	-21,2	-3,6	-7,2	-10,9	-18,5	-11,3	-7,6	-15,3	-25,1	-23,7	-21,8	-25,9	-27,8	-25,1	-19,9	-16,5	-10,0	-10,1	-8,3	-11,6	-5,8	-6,9	-13,2
Борівський район	9,0	4,4	0,0	-17,7	0,0	-4,5	-4,5	-4,5	-9,1	-9,2	-21,0	-19,1	-15,4	-23,3	-21,4	-21,0	-23,5	-16,8	-12,7	-14,1	-17,5	-9,8	-6,1	-9,3	-11,3
міські поселення	13,5	0,0	0,0	-13,3	0,0	-13,5	0,0	0,0	-13,7	-13,9	-12,5	-12,4	-16,6	-23,5	-23,4	-12,5	-21,1	-12,7	-18,7	-12,1	-16,9	-4,3	-3,1	-6,5	-12,1
сільська місцевість	6,7	6,7	0,0	-19,9	0,0	0,0	-6,8	-6,8	-6,8	-6,9	-25,1	-22,3	-14,8	-23,2	-20,4	-25,1	-24,6	-18,8	-9,8	-15,0	-17,8	-12,5	-7,6	-10,8	-11,0
Валківський район	-12,9	-4,4	-155,7	-5,2	-2,6	-2,6	-10,5	-13,3	-2,7	-8,1	-12,4	-18,4	-17,2	-13,3	-14,8	-12,4	-11,6	-10,0	-7,2	-9,2	-6,5	-7,3	-2,3	-1,4	-3,7
міські поселення	-4,7	0,0	-207,5	-6,0	-6,0	-6,0	-6,1	-12,2	-6,2	-12,4	-7,9	-16,8	-16,7	-7,8	-11,1	-7,9	-2,6	-1,9	-2,3	-12,5	-5,0	-6,9	-4,5	0,0	-5,4
сільська місцевість	-19,9	-8,1	-110,7	-4,6	0,0	0,0	-13,9	-14,1	0,0	-4,8	-15,8	-19,6	-17,6	-17,5	-17,7	-15,8	-18,5	-16,5	-11,1	-6,5	-7,6	-7,5	-0,6	-2,5	-2,3
Великобурлуцьк ий район	-13,2	0,0	0,0	-6,7	-3,4	-6,8	-10,2	-6,9	-6,9	-10,5	-21,1	-21,5	-18,9	-24,2	-25,4	-21,1	-19,2	-16,4	-13,3	-9,6	-12,3	-9,6	-13,2	-8,5	-8,1
міські поселення	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-12,7	-12,8	-20,4	-30,5	-30,7	-29,7	-26,5	-20,4	-18,6	-16,6	-10,5	-3,8	-13,0	-5,8	-10,2	-5,1	-4,3
сільська місцевість	-17,9	0,0	0,0	-9,1	-4,6	-9,2	-14,0	-9,4	-4,8	-9,6	-21,3	-18,2	-14,6	-22,3	-24,9	-21,3	-19,4	-16,3	-14,2	-11,7	-12,0	-11,0	-14,3	-9,7	-9,6
Вовчанський район	-8,2	-3,3	-5,0	-6,7	-1,7	-5,1	-10,2	-12,0	-10,4	-17,5	-14,5	-18,1	-16,9	-14,2	-15,6	-14,5	-11,7	-10,4	-9,6	-8,9	-6,6	-5,8	-8,0	-6,2	-6,8
міські поселення	-3,4	0,0	-3,4	3,4	0,0	0,0	-10,2	-13,8	-14,0	124,1	-9,2	-16,9	-14,0	-7,0	-11,5	-9,2	-5,0	-6,9	-3,0	-5,5	-1,3	-2,1	-4,1	-4,7	-4,5
сільська місцевість	-12,8	-6,5	-6,5	-16,4	-3,3	-10,0	-10,1	-10,2	-6,9	-156,3	-21,6	-19,7	-20,7	-23,6	-21,0	-21,6	-20,8	-15,3	-18,8	-13,7	-14,0	-11,1	-13,6	-8,5	-10,2
Дворічанський район	4,3	8,5	16,8	-8,3	-4,2	-12,6	-8,5	-12,8	-13,0	-13,2	-20,9	-23,4	-22,1	-19,5	-27,4	-20,9	-17,9	-22,8	-9,9	-6,2	-8,4	-8,7	-12,4	-11,6	-14,8
міські поселення	0,0	20,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-20,4	-20,8	0,0	-12,7	-25,4	-24,9	-10,1	-29,8	-12,7	-11,4	-18,5	-4,3	3,3	-12,5	-15,5	-4,7	-16,1	-20,6
сільська місцевість	5,3	5,3	21,2	-10,4	-5,2	-15,8	-10,7	-10,8	-10,9	-16,6	-23,0	-22,9	-21,4	-21,8	-26,8	-23,0	-19,5	-23,9	-11,4	-8,7	-7,3	-6,9	-14,4	-10,5	-13,3
Дергачівський район	-2,8	-11,1	-7,5	-16,0	-11,5	-7,8	-5,9	-10,8	-9,9	-6,0	-3,6	-9,1	-8,4	-5,8	-2,2	-3,6	-3,7	-2,1	-2,1	-1,0	-0,6	2,4	0,4	-0,9	0,8
міські поселення	-7,7	-10,3	-5,2	-11,8	-10,6	-8,1	-16,3	-9,6	-13,9	-8,5	-2,7	-9,1	-7,8	-4,4	-0,9	-2,7	-3,1	-1,0	-0,9	-0,4	0,7	4,3	0,8	-1,1	0,3
сільська місцевість	9,8	-13,0	-13,2	-26,7	-13,7	-6,9	21,0	-13,7	0,0	0,0	-5,5	-9,3	-9,7	-9,1	-5,3	-5,5	-5,3	-4,6	-5,1	-2,4	-3,8	-2,1	-0,5	-0,3	2,0
Зачепилівський район	-14,6	-4,9	0,0	-5,0	-5,0	-5,0	-5,0	-10,1	-15,3	-10,4	-19,1	-18,4	-19,8	-22,0	-24,1	-19,1	-16,4	-14,7	-8,7	-11,0	-11,0	-10,9	14,0	-7,6	-7,3
міські поселення	-19,6	0,0	0,0	-20,0	0,0	0,0	-20,4	-20,8	-21,3	0,0	-9,7	-23,5	-20,6	-23,4	-21,0	-9,7	-11,1	-12,5	-12,7	-4,7	-4,5	-9,5	-20,3	-7,1	-1,6
сільська місцевість	-12,9	-6,5	0,0	0,0	-6,6	-6,6	0,0	-6,7	-13,4	-13,6	-21,9	-16,9	-19,6	-21,5	-25,0	-21,9	-18,1	-15,4	-7,5	-13,0	-13,1	-11,4	-12,1	-7,8	-9,0
Змітівський район	2,3	2,3	-9,2	-8,1	-4,7	-5,9	-7,1	-8,3	-6,0	-9,7	-12,9	-13,4	-12,0	-15,3	-16,0	-12,9	-11,0	-11,8	-9,6	-6,6	-1,9	-3,2	-3,0	-3,1	-6,3
міські поселення	2,3	9,0	-96,0	-4,9	-7,4	-10,0	-10,1	-10,2	-12,9	-18,3	-9,5	-13,3	-13,8	-13,6	-10,4	-9,5	-6,6	-7,7	-4,4	-6,5	-1,8	-3,0	-4,6	-4,4	-7,2
сільська місцевість	2,4	-4,7	83,1	-11,0	-2,2	-2,2	-4,5	-6,7	0,0	-2,3	0,0	0,0	-10,6	-16,7	-20,6	-15,8	-14,8	-15,3	-14,1	-6,7	-2,0	-3,3	-1,7	-1,9	-5,6
Золочівський район	-15,5	-5,2	0,0	-13,2	-5,3	-10,8	-16,3	-11,0	-14,0	-19,8	-21,2	-24,9	-23,8	-25,6	-25,8	-21,2	-23,7	-20,9	-17,6	-18,6	-18,4	-12,0	-6,0	-1,5	-10,1
міські поселення	-7,8	-7,8	0,0	-7,9	-7,9	-8,0	-8,1	-8,1	-8,2	-16,5	-19,5	-32,4	-32,5	-35,7	-27,0	-19,5	-26,0	-18,4	-11,1	-19,0	-18,6	-8,1	-3,9	6,3	-16,4
сільська місцевість	-19,4	-4,0	0,0	-15,9	-4,0	-12,1	-20,5	-12,6	-16,9	-21,6	-22,1	-21,0	-19,4	-20,5	-25,2	-22,1	-22,6	-22,1	-20,9	-18,4	-18,3	-14,0	-7,0	-5,4	-6,8

Ізюмський район	-8,3	-4,2	0,0	-16,9	-8,6	-8,7	-8,7	-8,8	-4,4	-8,9	-22,3	-14,2	-15,4	-17,8	-25,0	-22,3	-17,2	-22,4	-15,8	-11,8	-17,1	-14,1	-10,6	-17,6	-14,8
сільська місцевість	-8,3	-4,2	0,0	-16,9	-8,6	-8,7	-8,7	-8,8	-4,4	-8,9	-22,3	-14,2	-15,4	-17,8	-25,0	-22,3	-17,2	-22,4	-15,8	-11,8	-17,1	-14,1	-10,6	-17,6	-14,8
Кегичівський район	4,3	0,0	13,0	4,3	4,3	0,0	8,5	4,2	-4,2	-8,4	-9,3	-7,4	-10,4	-5,9	-12,1	-9,3	-10,2	-8,6	-5,8	-4,0	-6,1	-6,2	-9,9	-5,3	-7,0
міські поселення	0,0	0,0	0,0	0,0	-10,1	-20,4	0,0	0,0	0,0	0,0	-9,1	-1,6	-8,5	-5,8	-6,7	-9,1	-4,2	-6,3	-5,1	-2,0	-3,6	-5,2	-9,6	-4,0	-11,9
сільська місцевість	7,6	0,0	22,7	7,4	14,7	14,5	14,3	7,0	-7,0	-14,1	-9,5	-11,4	-11,7	-5,9	-15,9	-9,5	-14,4	-10,2	-6,3	-5,4	-7,8	-6,9	-10,0	-6,1	-3,5
Коломацький район	0	0	0	-20,2	0,0	-10,3	-10,4	-10,5	-10,6	-10,8	-20,9	-15,5	-17,1	-19,3	-21,1	-20,9	-22,9	-13,6	-14,2	-10,8	-16,0	-23,4	-20,1	-12,0	-12,1
міські поселення ⁴	0	0	0	-23,3	0,0	0,0	-23,8	0,0	0,0	-48,8	-22,4	-22,3	-16,4	-20,8	-17,6	-22,4	-23,5	-13,5	-16,4	-13,6	-29,2	-28,1	-22,8	-14,0	-18,9
сільська місцевість ⁴	0	0	0	-17,9	0,0	-18,2	0,0	-18,5	-18,9	19,2	-19,8	-10,5	-17,7	-18,2	-23,6	-19,8	-22,5	-13,7	-12,6	-8,7	-6,3	-19,9	-18,3	-10,6	-7,4
Красноградський район	1,8	1,8	-1,8	-5,4	-12,6	-14,6	-12,9	-13,1	-22,8	-27,2	-6,9	-9,9	-7,8	-8,1	-11,4	-6,9	-7,3	-9,2	-5,6	-5,8	-4,6	-4,4	-3,8	-4,1	-7,7
міські поселення	3,7	7,5	0,0	-3,7	-18,6	-22,7	-19,4	-23,7	-28,3	-29,2	-5,2	-12,1	-5,2	-9,9	-8,2	-5,2	2,0	-8,2	-4,5	-4,7	-3,6	-0,9	-4,7	-4,1	-7,0
сільська місцевість	0,0	-3,4	-3,4	-6,9	-7,0	-7,0	-7,1	-3,6	-17,9	-25,5	-8,3	-7,9	-9,9	-6,6	-14,1	-8,3	-15,3	-10,1	-6,5	-6,6	-5,5	-7,5	-3,0	-4,0	-8,3
Лозівський район	-2,8	2,8	-2,8	2,8	-8,4	-8,4	-5,7	-8,5	0,0	-5,7	-13,8	-10,2	-14,6	-12,2	-17,7	-13,8	-13,3	-13,7	-7,4	-6,5	-9,0	-13,9	-9,2	-8,6	-15,4
міські поселення	0,0	7,9	0,0	-7,8	-15,7	-16,0	-16,3	-16,5	-8,4	-8,5	-4,7	-10,7	-13,0	-14,1	-7,2	-4,7	-9,1	-9,9	-4,9	-2,6	-3,1	-10,0	-6,5	-9,0	-16,3
сільська місцевість	-4,3	0,0	-4,3	8,7	-4,3	-4,3	0,0	-4,3	4,4	-4,3	-18,5	-9,9	-15,4	-11,2	-23,0	-18,5	-15,6	-15,7	-8,7	-8,6	-12,2	-16,0	-10,6	-8,3	-14,9
Нововодолазький район	-4,5	-6,8	-4,6	-11,5	0,0	-4,7	2,3	-7,0	-14,2	-19,1	-16,1	-26,2	-18,7	-22,0	-21,4	-16,1	-14,6	-12,4	-10,8	-10,6	-11,9	-11,4	-7,9	-10,6	-11,8
міські поселення	6,4	-6,4	-6,4	-6,5	0,0	6,5	-6,5	-13,0	-19,7	-26,8	-15,3	-17,3	-12,0	-16,4	-19,0	-15,3	-18,9	-9,8	-9,6	-8,5	-12,8	-10,2	-11,7	-10,6	-13,7
сільська місцевість	-10,6	-7,1	-3,6	-14,4	0,0	-10,9	7,4	-3,7	-11,0	-14,9	-16,5	-31,0	-22,4	-25,0	-22,7	-16,5	-12,2	-13,8	-11,5	-11,8	-11,4	-12,0	-5,8	-10,6	-10,7
Первомайський район	0,0	4,8	0,0	-4,8	-4,8	-4,9	-9,8	-14,8	-15,0	10,2	-16,8	-9,7	-10,7	-20,2	-24,3	-16,8	-20,5	-18,9	-19,6	-13,4	-15,2	-12,5	-12,8	-11,9	-9,7
сільська місцевість	-59,1	4,8	0,0	-4,8	-4,8	-4,9	-9,8	-14,8	-15,0	10,2	-16,8	-9,7	-10,7	-20,2	-24,3	-16,8	-20,5	-18,9	-19,6	-13,4	-15,2	-12,5	-12,8	-11,9	-9,7
Печенізький район	0	7,8	-7,8	-15,6	-7,9	-8,0	-16,1	-8,2	-8,3	-8,3	-10,6	-16,9	-14,3	-15,0	-13,8	-10,6	-11,3	-6,5	-12,1	-12,4	-7,9	-7,1	-5,8	-11,1	-13,0
міські поселення ⁹	0	15,6	0,0	-15,4	-15,6	-15,9	-16,1	0,0	0,0	0,0	-6,3	-17,6	-18,5	-13,1	-6,6	-6,3	-10,0	-0,9	-2,9	-10,7	-10,8	-1,6	-2,2	-8,8	-15,2
сільська місцевість ⁹	0	0,0	-15,6	-15,9	0,0	0,0	-16,1	-16,4	-16,7	-16,9	-15,1	-16,2	-9,8	-17,0	-21,3	-15,1	-12,5	-12,5	-22,1	-14,3	-4,6	-13,0	-9,7	-13,7	-10,6
Сахновщинський район	-3,5	-3,5	-3,5	0,0	-10,6	-14,3	-10,9	-14,7	-14,9	-11,3	-18,9	-12,6	-17,9	-21,5	-23,4	-18,9	-19,1	-12,8	-8,8	-9,8	-9,7	-12,9	-9,3	-7,3	-17,7
міські поселення	0,0	0,0	0,0	0,0	-20,2	-20,6	-21,1	-21,5	-22,0	-22,5	-5,4	-11,8	-15,5	-16,8	-15,1	-5,4	-11,2	-8,6	-9,1	-7,1	-3,0	-12,0	-6,6	-10,4	-17,6
сільська місцевість	-5,3	-5,4	-5,4	0,0	-5,4	-10,9	-5,5	-11,1	-11,2	-5,7	-25,6	-13,0	-19,1	-23,8	-27,5	-25,6	-23,1	-14,9	-8,7	-11,1	-13,2	-13,4	-10,6	-5,7	-17,7
Харківський район	-6,2	-4,4	-147,5	-7,8	-3,7	-1,6	0,5	-2,1	-4,8	-6,4	-0,6	-8,1	-6,5	-2,6	-2,4	-0,6	0,7	0,8	-3,3	0,5	0,6	1,0	-2,4	-2,6	-2,1
міські поселення	-5,0	-3,8	-185,9	-7,0	-3,9	-2,4	-0,8	0,0	-2,4	-4,8	-1,6	-10,3	-8,6	-3,8	-3,2	-1,6	0,7	-0,4	-4,7	0,6	1,4	2,0	2,2	-1,9	-1,7
сільська місцевість	-8,7	-5,8	-58,8	-9,4	-3,2	0,0	3,2	-6,3	-9,5	-9,6	1,5	-3,8	-2,3	-0,3	-0,9	1,5	0,8	3,0	-0,4	0,4	-1,1	-1,2	-11,6	-4,0	-2,8
Чугувський район	-198,2	-3,7	-9,3	-1,9	-1,9	-3,8	-7,6	-5,7	-7,7	-3,9	-8,1	-14,0	-12,8	-10,2	-9,6	-8,1	-4,3	-6,5	-9,5	-5,6	-1,3	-3,5	1,7	-4,1	-1,9
міські поселення	-173,0	3,3	-6,5	-3,3	-6,6	-6,6	-6,7	-3,4	-6,7	-13,6	-4,7	-10,3	-8,9	-8,6	-3,2	-4,7	-1,3	-2,8	-7,2	-4,1	0,9	-2,2	4,8	-2,2	-1,0
сільська місцевість	-229,2	-12,9	-13,1	0,0	4,4	0,0	-8,8	-8,9	-9,0	9,0	-12,8	-18,7	-17,9	-12,3	-18,1	-12,8	-8,4	-11,6	-12,7	-7,7	-4,4	-5,5	-2,8	-6,7	-3,3
Шевченківський район	-8,1	-4,1	4,1	-4,1	-12,2	-4,1	-12,4	-4,2	-4,2	-4,2	-12,0	-10,3	-10,4	-11,9	-13,1	-12,0	-12,1	-11,6	-2,2	-5,8	-4,4	-8,0	-8,4	-6,9	-8,8
міські поселення	0,0	0,0	0,0	-12,7	-12,8	-13,0	-13,2	-13,3	0,0	13,5	-2,5	-19,6	-2,2	-8,5	-0,1	-2,5	1,4	-2,7	5,5	-2,9	-0,1	-4,5	-5,2	-4,4	-10,4
сільська місцевість	-11,8	-6,0	6,0	0,0	-12,0	0,0	-12,1	0,0	-6,1	-12,3	-16,6	-6,1	-14,2	-13,5	-19,1	-16,6	-18,6	-15,9	-6,1	-7,3	-6,5	-9,9	-10,0	-8,2	-7,9

Таблиця В.7

**Чисельність наявного населення, народжені та померлі в Харківській області по часових зрізах
з 1959 р. по 2004 р.
(побудовано автором за даними [38, 135, 136, 139-140])**

Населений пункт/осіб	Наявне населення 1959 р.	Наявне населення 1970 р.	Наявне населення 1979 р.	Наявне населення 1989 р.	Наявне населення 2001 р.	Народжені 2001 р.	Померлі 2001 р.	Наявне населення 2002 р.	Народжені 2002 р.	Померлі 2002 р.	Наявне населення 2003 р.	Народжені 2003 р.	Померлі 2003 р.	Наявне населення 2004 р.	Народжені 2004 р.	Померлі 2004 р.
м. Харків	934136	1222852	1443754	1609959	1470902	8990	19210	1470902	9586	19070	1466297	10347	19114	1464414	11292	19402
м. Ізюм	37595	51603	60516	64334	56114	391	958	56114	430	945	55619	439	941	55158	437	954
Куп'янська міська рада	25644	30055	33860	35001	32449	239	667	32449	273	670	31820	260	616	31486	262	630
м. Лозова	28730	35641	53423	72991	64041	433	855	64041	501	824	63086	505	835	62261	528	837
смт. Панютине	8805	8504	8844	8108	7310	54	174	7310	67	169	7388	55	198	7395	58	198
м. Люботин	31540	33324	32780	29395	24173	171	611	24173	183	582	23510	182	611	22889	209	569
м. Первомайський	7503	15666	31141	37474	32523	253	419	33016	231	438	32540	267	511	32150	280	458
Чугуївська міська рада	22657	24733	32128	36543	37715	274	496	36789	280	547	35894	291	522	35160	286	553
м. Балаклія	21325	30470	32820	35737	32408	223	529	32408	217	600	31672	226	534	31225	259	570
смт. Андріївка	13000	12358	11547	10619	9696	54	224	9696	85	222	9590	84	185	9516	77	223
смт. Савинці	6743	5942	5757	5898	5532	48	107	5532	55	110	5457	51	109	5375	55	107
смт. Донець	2366	6157	7793	9653	9707	94	110	9707	88	94	9695	78	105	9678	99	128
м. Барвінкове	13476	15318	15241	14889	12998	108	233	12998	111	275	12670	78	259	12332	106	246
смт. Близнюки	6697	4656	5105	5840	5010	48	99	5010	33	86	4846	50	95	4709	43	88
м. Богодухів	17754	17557	18916	18962	18224	117	300	18224	130	324	17731	142	342	17276	149	351
смт. Гути	6687	3180	2724	2360	2054	10	39	2054	14	52	2002	12	41	1949	8	51
смт. Шарівка	4042	2058	2159	1965	1951	13	31	1951	24	39	1932	14	44	1878	15	41
смт. Борова	4687	5940	6437	7396	6843	58	124	6843	72	119	6758	65	141	6646	75	144
м. Валки	6881	8582	9851	11027	10381	67	169	10381	69	205	10169	58	175	9990	68	175
смт. Ков'яги	5043	4846	4514	3963	3546	22	85	3546	28	93	3479	25	95	3419	34	84
смт. Старий Мерчик	4539	2283	2135	2009	1775	16	23	1775	23	35	1790	14	38	1771	18	47
смт. Великий Бурлук	4490	3697	4446	5224	5007	85	123	5007	58	153	4833	57	173	4671	53	152
смт. Приколотне	3743	3742	3016	2796	2596	19	60	2596	22	64	2538	27	60	2474	16	61
м. Вовчанськ	20592	22210	24375	24350	20695	155	414	20695	167	428	20313	173	419	19980	199	404
смт. Білий Колодязь	0	5751	5247	5108	4675	40	98	4675	28	98	4569	34	98	4502	32	98
смт. Вільча	0	0	0	0	1646	13	25	1646	18	29	1674	15	48	1695	10	52
смт. Старий Салтів	3093	3250	3532	3786	3922	40	101	3922	45	103	3858	23	87	3812	35	97
смт. Дворічна	2762	3135	4320	4807	4489	46	76	4489	42	85	4375	30	98	4266	43	78
м. Дергачі	20967	21818	22536	22915	20258	141	385	20258	162	380	19868	139	350	19469	158	373
смт. Вільшани	10733	9265	9290	8492	7270	48	145	7270	54	154	7191	39	141	7150	42	159
смт. Козача Лопань	9354	9587	8836	7235	5870	41	138	5870	50	142	5815	44	174	5694	41	156
смт. Мала Данилівка	7479	5549	9293	8421	7489	39	115	7489	52	125	7550	51	141	7640	62	124
смт. Пересічне	9612	8010	8435	8034	7160	49	127	7160	57	146	7137	55	142	7102	51	146

смт. Прудянка	3553	2566	2612	2232	1998	13	45	1998	25	54	1974	20	48	1949	14	39
смт. Слатине	7443	8032	8664	7733	6797	43	164	6797	48	161	6709	55	158	6641	56	148
смт. Солоницівка	5779	3909	9427	13692	12856	98	141	12856	132	170	12822	114	173	12881	144	171
смт. Зачепилівка	3661	3869	4565	5130	4380	45	97	4380	57	92	4277	46	79	4189	35	73
м. Зміїв	11388	16599	18859	20031	17063	115	393	17063	112	343	16749	123	372	16457	137	378
смт. Зідьки	3776	3930	4060	4021	4085	28	57	4085	29	73	4028	22	84	3980	41	81
смт. Слобожанское	-1	11089	14084	15871	15934	88	174	15934	126	173	15812	113	189	15648	111	200
смт. Золочів	13017	12663	13848	12878	11591	83	211	11591	107	241	11215	113	260	10850	101	278
смт. Кегичівка	5854	7315	7495	7151	6651	57	108	6651	61	108	6634	53	106	6566	75	104
смт. Слобожанське	6114	3378	3003	2922	2908	28	51	2908	32	56	2910	35	58	2897	25	57
смт. Коломак	7140	5571	5363	4628	3855	35	87	3855	29	102	3769	29	93	3707	22	88
м. Красноград	15419	18386	23374	26398	22670	156	372	22670	194	388	22395	217	371	22279	215	366
смт. Костянтинівка	3970	3104	2796	2381	1953	6	57	1953	4	58	1877	15	64	1816	23	68
смт. Краснокутськ	8792	7168	7834	8511	8147	54	172	8147	82	165	8080	90	191	7987	103	164
смт. Краснопавлівка	0	0	8585	8636	7784	49	118	7784	68	123	7710	75	129	7640	84	141
смт. Орілька		4189	4778	4146	3827	45	112	3827	44	78	3777	37	86	3698	21	97
смт. Бірки	2541	1062	824	827	658	3	17	658	10	16	649	9	15	640	4	14
смт. Нова Водолага	13430	12215	13979	14979	13618	126	246	13618	121	205	13380	136	234	13221	137	209
смт. Печеніги	7578	6979	6851	6498	6039	-	-	6039	47	141	5933	49	129	5823	44	137
смт Сахновщина	8794	8098	9442	9945	8504	36	136	8504	74	151	8404	61	151	8274	62	176
м. Мерефа	26307	29985	29034	28952	25018	237	515	25018	215	517	24310	195	519	23625	221	541
м. Південне	7166	12049	11087	9878	8516	54	233	8516	51	230	8342	69	203	8303	65	248
смт. Баб'ї	6808	7676	7835	7194	7333	56	118	7333	43	123	7230	53	131	7146	63	122
смт. Безлюдівка	7440	7764	8776	10387	9653	74	142	9653	63	144	9576	63	158	9513	77	134
смт. Березівка	2951	1752	1867	1849	1680	14	39	1680	17	24	1676	11	46	1651	17	45
смт. Буди	8631	8644	8549	8058	7002	53	134	7002	51	130	6902	54	144	6831	45	129
смт. Васищеве	3721	4139	5081	6099	6088	52	73	6088	40	92	6045	44	102	5987	47	110
смт. Високий	8855	15193	14570	13246	11412	77	250	11412	75	244	11245	80	231	11143	88	223
смт. Коротич	5106	5812	5890	5427	5078	28	87	5078	54	107	5068	53	128	5020	48	106
смт. Манченки	7457	1811	1503	1445	1191	43	109	1191	28	101	1160	29	102	1117	39	129
смт. Пісочин	11309	12264	12756	11769	18164	130	257	18164	144	258	18660	145	283	19098	168	253
смт. Покотилівка	8268	10685	10800	11196	10347	46	176	10347	53	168	10214	64	149	10119	60	170
смт. Рогань	7337	5766	5296	5305	5026	42	85	5026	47	88	4912	48	93	4798	41	84
смт. Утківка	4320	1535	1499	1351	1321	10	28	1321	7	19	1311	9	26	1307	10	25
смт. Хорошеве	4600	5188	5305	4867	4603	24	177	4603	34	161	4525	28	204	4472	28	143
смт. Введенка	8549	3807	3026	2878	2730	20	60	2730	27	39	2713	22	55	2682	20	47
смт. Есхар	5324	6071	6549	6053	5556	30	105	5556	44	112	5456	45	83	5454	40	96
смт. Кочеток	2769	3492	4214	3915	3615	21	52	3615	27	61	3544	20	63	3501	20	78
смт. Малинівка	7487	7361	7235	7514	7792	53	128	7792	56	104	7758	58	137	7660	53	141
смт. Новопокровка	4280	4811	4591	4810	5028	33	98	5028	31	96	4976	34	92	4933	40	111
смт. Чкаловське	0	0	0	0	4076	46	37	4076	51	52	4052	42	59	4015	42	65
смт. Шевченкове	5932	4158	6623	6995	7364	78	93	7364	62	99	7220	62	103	7204	69	94

Таблиця В.8

**Чисельність наявного населення, народжені та померлі
в Харківській області по часових зрізах з 2005 р. по 2010 р.
(побудовано автором за даними [142-147])**

Населений пункт/осіб	Наявне населення 2005 р.	Народжені 2005 р.	Померлі 2005 р.	Наявне населення 2006 р.	Народжені 2006 р.	Померлі 2006 р.	Наявне населення 2007 р.	Народжені 2007 р.	Померлі 2007 р.	Наявне населення 2008 р.	Народжені 2008 р.	Померлі 2008 р.	Наявне населення 2009 р.	Народжені 2009 р.	Померлі 2009 р.	Наявне населення 2010 р.	Народжені 2010 р.	Померлі 2010 р.
м. Харків	1464740	11107	19157	1463174	11955	18944	1461180	12329	19131	1457786	13424	18892	1455964	13436	17746	1452256	12774	18038
м. Ізюм	54593	413	939	54278	476	976	53994	457	996	53688	473	951	53223	474	866	52821	457	887
Куп'янська міська рада	31175	267	576	30949	310	592	30648	295	553	30432	311	620	30217	322	570	30014	307	523
м. Лозова	61436	485	886	60862	560	849	60229	590	847	60014	607	870	59796	643	807	59470	560	818
смт. Панютине	7424	61	179	7420	73	178	7432	83	163	7458	79	153	7471	69	153	7464	52	161
м. Люботин	22536	208	580	22307	218	579	22061	247	538	21973	264	539	21907	258	530	21825	292	501
м. Первомайський	31872	277	512	31668	316	483	31517	331	465	31407	322	484	31275	321	431	31302	349	453
Чугуївська міська рада	34427	334	541	34111	364	571	33526	405	521	33177	389	557	32825	328	495	32532	348	488
м. Балаклія	30949	255	571	30603	255	596	30340	253	549	30042	292	506	29909	298	549	29781	291	503
смт. Андріївка	9403	70	207	9297	68	210	9179	82	198	9116	109	169	9133	95	197	9081	98	180
смт. Савинці	5315	39	97	5236	46	110	5188	67	96	5199	70	109	5208	77	102	5216	61	96
смт. Донець	9621	72	135	9531	72	100	9477	82	146	9379	96	157	9283	79	122	9237	99	117
м. Барвінкове	11978	114	232	11605	96	233	11241	110	237	10889	123	214	10564	135	210	10395	133	227
смт. Близнюки	4579	43	106	4406	52	102	4276	57	102	4175	65	100	4076	62	75	4025	61	82
м. Богодухів	16811	159	314	16422	147	312	16214	165	337	16037	203	330	15965	173	277	15897	168	312
смт. Гути	1905	13	55	1873	11	47	1856	11	41	1841	14	34	1838	13	35	1828	16	33
смт. Шарівка	1841	12	42	1787	22	37	1775	16	28	1745	28	39	1722	20	24	1724	11	32
смт. Борова	6490	57	121	6338	74	116	6259	59	100	6127	82	142	6049	61	117	5936	65	113
м. Валки	9868	77	167	9763	78	193	9645	97	171	9644	72	156	9643	81	153	9615	73	192
смт. Ков'яги	3406	28	105	3334	36	74	3307	35	82	3277	37	80	3257	31	77	3234	34	89
смт. Старий Мерчик	1788	16	38	1798	25	47	1825	19	37	1817	18	40	1810	29	32	1827	20	45
смт. Великий Бурдук	4534	39	87	4426	51	82	4364	40	76	4282	35	93	4195	50	73	4154	49	76
смт. Приколотне	2399	22	68	2323	21	62	2247	24	47	2206	28	40	2185	23	36	2159	17	50
м. Вовчанськ	19852	167	439	19616	201	407	19486	187	410	19388	208	423	19236	213	389	19192	217	396
смт. Білий Колодязь	4402	31	91	4329	41	91	4255	35	85	4179	41	99	4134	46	81	4107	28	86
смт. Вільча	1761	15	49	1770	14	60	1736	19	62	1760	28	42	1767	18	51	1765	16	52
смт. Старий Салтів	3763	30	86	3722	27	68	3690	24	83	3693	40	75	3682	42	80	3668	28	74
смт. Дворічна	4223	27	106	4097	40	80	4045	44	69	3999	44	72	3925	47	59	3908	35	55
м. Дергачі	19153	180	375	19044	190	386	18812	175	400	18610	213	345	18442	224	334	18341	182	336
смт. Вільшани	7069	51	173	7019	68	156	7022	76	159	7062	71	161	7034	74	156	7011	66	130
смт. Козача Лопань	5663	60	157	5625	42	173	5547	64	132	5501	56	125	5430	84	164	5392	52	124
смт. Мала Данилівка	7734	59	100	7781	59	122	7714	63	128	7586	62	133	7755	66	98	7874	64	110

сmt. Пересічне	7050	78	151	7072	60	135	7091	55	129	7079	76	142	7072	71	116	7069	79	95
сmt. Прудянка	1937	13	46	1939	17	47	1957	18	39	1949	18	40	1920	7	45	1877	18	40
сmt. Слатине	6652	66	155	6651	54	155	6629	63	155	6610	78	140	6575	76	127	6546	74	140
сmt. Солонницівка	12967	126	181	13032	158	169	13204	144	182	13370	146	182	13469	152	199	13525	150	163
сmt. Зачепилівка	4091	33	67	4005	38	57	3966	46	78	3922	39	67	3873	45	79	3824	57	69
м. Зміїв	16194	134	392	15963	165	383	15756	178	360	15641	170	393	15493	198	358	15435	163	343
сmt. Зідьки	3930	37	74	3912	40	74	3901	42	63	3890	35	90	3853	43	63	3849	43	73
сmt. Слобожанское	15470	114	180	15348	125	200	15231	138	188	15128	144	208	15045	135	202	14955	125	212
сmt. Золочів	10463	112	264	10181	87	217	9982	102	258	9722	122	222	9543	126	184	9437	129	227
сmt. Кегичівка	6546	71	103	6501	66	123	6419	70	98	6388	79	92	6360	73	107	6324	62	87
сmt. Слобожанське	2862	30	62	2844	24	62	2841	26	48	2833	36	60	2803	24	56	2792	46	56
сmt. Коломак	3630	32	88	3566	37	82	3486	39	92	3404	50	86	3358	38	80	3303	51	63
м. Красноград	22058	191	352	21878	191	319	21765	217	316	21808	205	371	21630	212	330	21532	224	326
сmt. Костянтинівка	1736	26	60	1658	18	45	1635	16	37	1579	16	45	1532	18	45	1489	19	46
сmt. Краснокутськ	7902	70	140	7847	100	153	7807	92	129	7831	98	122	7780	77	132	7748	81	123
сmt. Краснопавлівка	7592	71	138	7565	65	126	7538	67	116	7493	61	121	7416	70	97	7393	82	130
сmt. Орілька	3586	38	80	3533	39	64	3508	28	72	3453	30	67	3422	35	77	3392	38	55
сmt. Бірки	613	7	13	599	8	15	584	7	13	567	13	19	562	2	19	543	4	13
сmt. Нова Водолага	13021	116	230	12776	138	228	12586	139	234	12354	134	223	12233	138	205	12129	151	197
сmt. Печеніги	5747	53	123	5709	43	123	5673	65	131	5616	53	104	5611	48	102	5595	43	116
сmt. Сахновщина	8135	67	165	8012	88	161	7969	78	148	7880	82	143	7812	90	143	7741	88	142
м. Мерефа	23034	253	515	22856	268	490	22633	321	532	22603	326	482	22536	317	493	22365	272	449
м. Південне	8200	64	196	8153	56	208	8112			8070	71	192	8002	81	162	7978	64	163
сmt. Бабаї	7157	71	146	7111	54	131	7108	69	215	7106	57	133	7058	47	114	7020	63	122
сmt. Безлодівка	9546	85	159	9536	94	129	9582	61	110	9580	88	144	9617	100	145	9614	101	141
сmt. Березівка	1633	12	43	1608	25	33	1610	95	149	1614	24	30	1620	22	30	1610	9	27
сmt. Буди	6800	48	157	6743	55	134	6686	22	33	6596	54	144	6513	58	139	6439	46	132
сmt. Васищеве	5972	53	98	5963	53	86	5973	57	155	5993	63	77	6011	71	89	5989	59	74
сmt. Високий	11122	95	256	11030	91	250	10990	57	99	10908	106	275	10817	103	231	10687	101	208
сmt. Коротич	5076	45	120	5078	68	135	5094	91	252	5120	57	115	5116	52	95	5106	53	106
сmt. Манченки	1070	33	111	1029	27	111	985	55	114	982	37	93	918	23	85	842	15	21
сmt. Пісочин	19595	174	258	19887	188	267	20205	41	92	20736	239	228	21212	265	253	21451	252	243
сmt. Покотилівка	10053	65	159	10063	70	175	10008	221	251	9955	72	167	9939	96	181	9873	67	164
сmt. Рогань	4642	34	81	4491	41	90	4324	80	187	4165	51	85	4038	41	94	3910	53	80
сmt. Утківка	1300	7	26	1284	7	28	1270	40	101	1256	15	18	1253	13	22	1252	9	19
сmt. Хорошеве	4453	29	188	4386	39	180	4402	12	26	4390	34	168	4381	34	177	4314	44	127
сmt. Введенка	2658	20	59	2633	20	60	2576	31	157	2558	27	63	2520	18	61	2465	24	45
сmt. Есхар	5438	41	105	5451	54	115	5455	21	47	5468	68	116	5472	64	93	5487	55	88
сmt. Кочеток	3462	38	64	3450	21	69	3356	65	116	3318	38	57	3307	27	65	3255	26	52
сmt. Малинівка	7544	55	140	7483	67	131	7480	42	44	7456	66	127	7466	83	110	7440	93	120
сmt. Новопокровка	4893	41	89	4870	42	80	4876	75	126	4873	53	110	4841	48	106	4799	49	87
сmt. Чкаловське	4007	49	55	4026	39	54	4040	52	98	4075	43	73	4065	37	67	4026	43	61
сmt. Шевченкове	7143	73	92	7142	75	94	7124	103	96	7134	65	99	7115	71	97	7154	73	129

Таблиця В.9

**Чисельність наявного населення, народжені та померлі
в Харківській області по часових зрізах з 2011 р. по 2016 р.
(побудовано автором за даними [148-153])**

Населений пункт/осіб	Наявне населення, 2011 р.	Народжені 2011 р.	Померлі 2011 р.	Наявне населення, 2012 р.	Народжені 2012 р.	Померлі 2012 р.	Наявне населення, 2013 р.	Народжені 2013 р.	Померлі 2013	Наявне населення, 2014 р.	Народжені 2014 р.	Померлі 2014 р.	Наявне населення 2015 р.	Народжені 2015 р.	Померлі 2015 р.	Наявне населення 2016 р.	Народжені 2016 р.	Померлі 2016 р.
м. Харків	1446500	12835	17103	1441362	13366	17279	1451028	13194	16998	1451132	13867	18637	1452887	12678	19318	1 439 036	12678	19318
м. Ізюм	52374	451	917	51934	439	943	51511	425	940	51175	499	947	50591	447	1133	50608	447	1133
Куп'янська міська рада	29902	255	502	29686	275	501	29487	276	543	29247	321	496	29057	268	543	56 454	268	543
м. Лозова	59136	592	789	58636	588	775	58307	558	771	57916	567	828	57407	556	762	56 655	556	762
смт. Панютине	7410	72	155	7403	72	134	7397	89	133	7358	86	126	7338	63	143	7 242	63	143
м. Люботин	21866	249	439	21868	271	434	21909	213	444	21853	247	505	21714	237	488	21 328	237	488
м. Первомайський	31224	309	400	31166	312	452	31061	328	451	30984	313	456	30821	285	507	30 389	285	507
Чугуївська міська рада	32331	305	401	32327	335	440	32279	321	466	32379	361	478	32442	359	499	33 294	359	499
м. Балаклія	29676	271	476	29623	329	502	29499	293	518	29395	296	521	29307	288	570	28 868	288	570
смт. Андріївка	9045	108	175	8977	85	141	8967	107	184	8918	79	166	8847	104	150	8 845	104	150
смт. Савинці	5216	67	97	5177	63	79	5154	64	73	5141	65	94	5120	41	93	5 570	41	93
смт. Донець	9212	84	120	9074	77	123	8997	90	142	8927	89	125	8884	89	108	8 893	89	108
м. Барвінкове	10205	115	222	9950	134	239	9709	116	213	9465	155	247	9290	104	269	21 424	104	269
смт. Близнюки	3957	68	72	3943	55	66	3909	66	93	3856	70	80	3844	56	81	3 787	56	81
м. Богодухів	15867	170	282	15829	172	278	15797	169	254	15720	188	280	15658	165	263	15 576	165	263
смт. Гути	1821	12	50	1797	15	35	1782	12	30	1768	10	27	1755	16	38	1 738	16	38
смт. Шарівка	1710	20	22	1703	18	26	1691	29	27	1712	19	25	1699	20	26	1 680	20	26
смт. Борова	5864	63	99	5765	72	87	5740	73	102	5722	79	111	5685	61	98	5 619	61	98
м. Валки	9528	82	150	9475	75	149	9410	92	158	9355	93	152	9322	78	167	9 147	78	167
смт. Ков'яги	3177	30	69	3161	27	67	3138	31	71	3121	39	65	3117	38	59	3 107	38	59
смт. Старий Мерчик	1788	28	33	1784	18	34	1772	19	26	1779	29	19	1816	19	14	1 827	19	14
смт. Великий Бурлук	4144	35	69	4079	43	72	4053	39	73	4019	37	80	3998	41	77	22 420	41	77
смт. Приколотне	2145	20	40	2128	30	39	2118	22	34	2089	26	34	2079	18	34	2 068	18	34
м. Вовчанськ	19123	227	380	19114	207	308	19082	187	330	19029	210	382	18906	194	415	46 559	194	415
смт. Білий Колодязь	4050	48	71	4020	49	62	3988	46	72	3950	32	52	3959	35	51	3 920	35	51
смт. Вільча	1744	18	42	1746	11	55	1759	13	46	1765	18	45	1781	17	57	1 748	17	57
смт. Старий Салтів	3658	32	54	3657	45	59	3647	32	75	3615	44	74	3580	36	61	3 522	36	61
смт. Дворічна	3921	52	90	3872	34	67	3812	45	68	3794	41	80	3733	28	83	3 650	28	83
м. Дергачі	18194	201	322	18162	232	359	18154	200	322	18210	211	323	18223	214	368	18 075	214	368
смт. Вільшани	7011	80	139	7007	75	123	7041	66	132	7006	64	134	6964	74	137	6 904	74	137

сmt. Козача Лопань	5349	77	129	5363	71	119	5334	60	114	5305	64	118	5270	60	109	5 290	60	109
сmt. Мала Данилівка	7962	73	107	7975	61	117	8162	81	109	8223	84	103	8275	64	131	8 408	64	131
сmt. Пересічне	7084	71	115	7091	82	111	7118	69	121	7111	99	124	7123	64	112	7 080	64	112
сmt. Прудянка	1865	21	37	1850	25	47	1852	15	38	1826	14	33	1827	20	29	1 913	20	29
сmt. Слатине	6555	62	122	6517	82	123	6526	75	119	6517	81	138	6494	55	118	6 443	55	118
сmt. Солоницівка	13590	148	167	13695	157	166	13761	148	172	13804	137	197	13751	129	182	13 753	129	182
сmt. Зачепилівка	3806	52	59	3789	52	76	3753	46	78	3677	32	57	3651	42	54	15 251	42	54
м. Зміїв	15305	193	341	15270	167	327	15211	191	345	15160	174	373	15049	194	345	14 848	194	345
сmt. Зідьки	3848	40	59	3871	39	60	3866	32	80	3857	51	67	3903	36	83	3 909	36	83
сmt. Слобожанское	14864	132	175	14815	135	189	14776	116	178	14681	141	210	14598	127	175	14 406	127	175
сmt. Золочів	9258	110	218	9086	129	181	9012	131	177	8977	106	188	9034	120	200	8 724	120	200
сmt. Кегичівка	6307	83	117	6286	65	108	6246	60	98	6186	84	108	6165	49	110	6 107	49	110
сmt. Слобожанське	2791	33	42	2779	41	59	2772	39	46	2745	33	55	2730	29	45	2 702	29	45
сmt. Коломак	3258	31	74	3163	48	77	3074	42	73	3004	41	62	2962	33	84	2 882	33	84
м. Красноград	21430	197	320	21352	251	325	21332	225	285	21231	241	316	21143	195	313	20 914	195	313
сmt. Костянтинівка	1436	12	41	1410	9	36	1364	14	47	1319	17	30	1293	19	31	1 274	19	31
сmt. Краснокутськ	7748	84	123	7736	97	113	7744	97	141	7695	110	165	7642	77	130	7 564	77	130
сmt. Краснопавлівка	7386	73	103	7362	67	108	7289	85	92	7260	61	110	7193	56	108	7 107	56	108
сmt. Орілька	3371	38	68	3362	38	71	3328	32	71	3288	39	68	3260	26	77	3 175	26	77
сmt. Бірки	535	9	11	535	11	14	537	10	8	549	13	10	557	5	7	543	5	7
сmt. Нова Водолага	12029	144	231	11868	154	204	11739	134	217	11583	143	210	11447	135	233	11 203	135	233
сmt. Печеніги	5535	47	111	5475	65	99	5466			5454	45	103	5406	46	123	5 264	46	123
сmt. Сахновщина	7686	81	114	7663	78	130	7571	83	129	7521	99	142	7443	80	133	7 307	80	133
м. Мерефа	22299	280	413	22273	339	435	22280	326	413	22383	306	493	22336	292	482	22 197	292	482
м. Південне	7937	71	173	7880	60	168	7818	105	148	7856	67	168	7788	69	138	7 705	69	138
сmt. Бабаї	6989	71	137	6958	70	132	6930	72	110	6915	47	114	6884	58	130	6 794	58	130
сmt. Безлюдівка	9642	96	127	9662	98	124	9698	95	134	9699	86	159	9700	90	172	9 594	90	172
сmt. Березівка	1601	22	26	1595	24	19	1620	25	23	1639	28	27	1647	17	29	1 634	17	29
сmt. Буди	6381	70	115	6350	55	127	6279	73	138	6262	59	130	6216	48	148	6 071	48	148
сmt. Васищеве	6016	48	78	6006	62	73	6021	58	89	5995	60	77	5979	44	74	5 915	44	74
сmt. Високий	10611	135	224	10574	112	217	10546	113	226	10552	119	216	10535	82	206	10 314	82	206
сmt. Коротич	5107	59	91	5131	65	103	5173	65	100	5170	60	81	5174	57	106	5 127	57	106
сmt. Манченки	838	15	20	835	13	29	822	12	38	782	15	35	751	6	28	703	6	28
сmt. Пісочин	21864	253	248	22293	254	223	22658	267	224	22972	275	241	23116	244	238	23 375	244	238
сmt. Покотилівка	9846	92	160	9838	84	148	9849	93	163	9835	118	158	9805	79	160	9 693	79	160
сmt. Рогань	3830	49	80	3775	56	86	3729	48	95	3699	55	88	3651	55	78	3 549	55	78
сmt. Утківка	1231	14	14	1241	13	23	1242	11	23	1228	12	18	1230	24	23	1 235	24	23
сmt. Хорошеве	4337	34	125	4305	34	139	4301	42	160	4300	34	127	4268	24	139	4 160	24	139
сmt. Введенка	2460	21	52	2445	25	42	2435	28	37	2456	26	54	2442	14	51	2 424	14	51
сmt. Есхар	5508	59	106	5485	64	99	5480	68	85	5519	59	96	5495	41	102	5 468	41	102
сmt. Кочеток	3208	28	48	3164	26	67	3124	27	55	3115	33	57	3124	25	65	3 093	25	65
сmt. Малинівка	7424	83	109	7469	83	127	7511	81	102	7584	81	127	7552	78	99	7 649	78	99
сmt. Новопокровка	4787	57	85	4812	61	98	4792	79	73	4829	56	82	4856	59	93	4 883	59	93
сmt. Чкаловське	3971	52	44	4008	21	47	3982	34	56	3953	37	66	3926	43	57	3 897	43	57
сmt. Шевченкове	7133	77	94	7132	72	92	7100	80	81	7063	69	113	7032	57	94	6 970	57	94

Таблиця В.10

**Чисельність населення (фактична та теоретична за методом Зіпфа-Медведкова) та порядкові номери міст Харківського намісництва, 1785 р.
(обчислено автором за даними [96, 90])**

Місто	Чисельність населення (Н _j), тис. осіб	Порядковий номер (j)	Lg(H _j)	Lg(j)	Теоретична чисельність населення, тис. осіб	Відношення теоретичної та фактичної чисельності населення
Охтирка	12,849	1	1,11	0	19,19	1,49
Харків	10,805	2	1,03	0,3	12,56	1,16
Суми	9,934	3	1,00	0,48	9,80	0,99
Валки	9,295	4	0,97	0,6	8,22	0,88
Чугуїв	9,197	5	0,96	0,7	7,17	0,78
Білопільля	9,087	6	0,96	0,78	6,42	0,71
Лебедин	8,969	7	0,95	0,85	5,84	0,65
Богодухів	6,763	8	0,83	0,9	5,38	0,80
Миропільля	6,231	9	0,79	0,95	5,01	0,80
Краснокутськ	4,916	10	0,69	1	4,69	0,95
Золочів	4,745	11	0,68	1,04	4,43	0,93
Ізюм	4,301	12	0,63	1,08	4,20	0,98
Недригайлів	3,819	13	0,58	1,11	4,00	1,05
Вовчанськ	2,666	14	0,43	1,15	3,82	1,43
Хотимизьк	1,639	15	0,21	1,18	3,66	2,24

Таблиця В.11

**Чисельність населення (фактична та теоретична за методом Зіпфа-Медведкова) та порядкові номери міст Харківської губернії, 1879 р.
(обчислено автором за даними [90, 136])**

Місто	Чисельність населення (Н _j), тис. осіб	Порядковий номер (j)	Lg(H _j)	Lg(j)	Теоретична чисельність населення, тис. осіб	Відношення теоретичної та фактичної чисельності населення
Харків	174	1	2,24	0	78,89	0,45
Павлоград	18,8	2	1,27	0,3	36,83	1,96
Слов'янськ	15,8	3	1,20	0,48	23,60	1,49
Ізюм	13,1	4	1,12	0,6	17,21	1,31
Чугуїв	12,6	5	1,10	0,7	13,47	1,07
Богодухів	11,8	6	1,07	0,78	11,03	0,93
Вовчанськ	11	7	1,04	0,85	9,31	0,85
Валки	7,9	8	0,90	0,9	8,04	1,02
Куп'янськ	6,9	9	0,84	0,95	7,07	1,02
Краснокутськ	6,8	10	0,83	1	6,29	0,93
Золочів	6,6	11	0,82	1,04	5,67	0,86
Костянтинівград	6,4	12	0,81	1,08	5,15	0,81
Зміїв	4,7	13	0,67	1,11	4,72	1,00

Таблиця В.12

**Чисельність населення (фактична та теоретична за методом Зіпфа-Медведкова) та порядкові номери міст Харківського намісництва, 1959 р.
(обчислено автором за даними [38, 90])**

Місто	Чисельність населення (H _j), тис. осіб	Порядковий номер (j)	Lg(H _j)	Lg(j)	Теоретична чисельність населення, тис. осіб	Відношення теоретичної та фактичної чисельності населення
Харків	934	1	2,97	0	242,10	0,26
Ізюм	38	2	1,58	0,3	103,13	2,71
Люботин	31,5	3	1,50	0,48	62,49	1,98
Лозова	27,1	4	1,43	0,6	43,79	1,62
Мерефа	26,3	5	1,42	0,7	33,24	1,26
Куп'янськ	25,6	6	1,41	0,78	26,54	1,04
Чугуїв	22,7	8	1,36	0,9	18,60	0,82
Вовчанськ	20,6	7	1,31	0,85	21,93	1,06
Барвенково	16,633	9	1,22	0,95	16,08	0,97
Красноград	16,499	10	1,22	1	14,12	0,86
Балаклея	16,2	12	1,21	1,08	11,27	0,70
Богодухів	16,03	11	1,20	1,04	12,55	0,78
Зміїв	11,4	13	1,06	1,11	10,21	0,90

Таблиця В.13

**Чисельність населення (фактична та теоретична за методом Зіпфа-Медведкова) та порядкові номери міст Харківської області, 2015 р.
(обчислено автором за даними [90, 151])**

Місто	Чисельність населення (H _j), тис. осіб	Порядковий номер (j)	Lg(H _j)	Lg(j)	Теоретична чисельність населення, тис. осіб	Відношення теоретичної та фактичної чисельності населення
Харків	14327,9	1	3,17	0,00	374,11	0,25
Лозова	64,8	2	1,77	0,30	148,97	2,54
Ізюм	49,7	3	1,72	0,48	86,93	1,68
Чугуїв	32,0	4	1,51	0,60	59,32	1,84
Первомайський	30,9	5	1,49	0,70	44,11	1,41
Купянськ	56,7	6	1,47	0,78	34,62	1,17
Балаклея	29,6	7	1,47	0,85	28,21	0,95
Мерефа	22,3	8	1,35	0,90	23,62	1,06
Люботин	21,7	9	1,34	0,95	20,20	0,93
Красноград	21,4	10	1,33	1,00	17,56	0,82
Вовчанськ	19,1	11	1,28	1,04	15,47	0,81
Дергачі	18,2	12	1,26	1,08	13,79	0,76
Богодухів	15,8	13	1,20	1,11	12,39	0,78
Зміїв	15,3	14	1,18	1,15	11,23	0,73
Барвінкове	9,9	15	1,00	1,18	10,25	1,04
Валки	9,5	16	0,98	1,20	9,41	0,99
Південне	7,9	17	0,90	1,23	8,68	1,10

Таблиця В.14

**Прогнозна чисельність населення Харківської області у перспективі на 25 та 50 років за оптимістичним, песимістичним та реалістичним сценаріями
(обчислено автором за даними [152])**

Місто, район/Сценарій розвитку	Чисельність населення у 2015 р. , осіб	Чисельність населення за реалістичним сценарієм, осіб		Чисельність населення за оптимістичним сценарієм, осіб		Чисельність населення за песимістичним сценарієм , осіб	
		25	50	25	50	25	50
м. Харків	1432798	2302987	2853310	2357460	2965599	2127389	2462047
Харківський район	181698	185999	143610	191085	150790	136668	87217
Дергачівський район	95051	95807	74097	98567	77551	72084	47479
Балаклійський район	82104	81600	61740	84385	65524	52871	28927
Зміївський район	71530	70004	52504	72286	55492	48672	29421
м. Лозова	64837	68031	52091	70027	54845	38301	18169
м. Куп'янськ	56778	59296	46594	61059	49077	35748	18617
м. Ізюм	49703	50600	38549	52288	40775	29967	15270
Вовчанський район	46729	46422	35725	48059	37726	32091	19499
Чугуївський район	46674	46789	35890	48372	37814	34465	22607
Красноградський район	44701	45085	35126	46331	36979	29901	16925
Богодухівський район	39113	39114	30414	40306	32066	26372	15360
Нововодолазький район	33206	32932	25491	34056	26963	21529	12113
Валківський район	32173	32125	24901	33256	26294	23057	14625
м. Чугуїв	32046	33498	27001	34422	28139	21818	12400
м. Первомайський	30931	32366	25662	33301	27033	19726	10472
Лозівський район	29292	30371	24615	31278	25819	18389	9900
Краснокутський район	28195	26786	19977	27751	21041	18626	10841
Золочівський район	26390	25928	19926	26863	21012	17144	10002
Купянський район	25011	24278	18282	25201	19354	15518	8605
Великобурлуцький район	22668	22619	17495	23225	18420	14988	8485
Барвінківський район	22341	22490	17393	23215	18328	10468	4022
Сахновщинський район	21628	22221	18366	22856	19284	12865	6670
м. Люботин	21478	22608	18241	23234	19108	14083	7743
Кегичівський район	21041	22022	18356	22531	19202	14584	8497
Шевченківський район	20545	20629	16118	21231	17017	14062	8263
Близнюківський район	19110	19295	15348	19917	16220	10530	5040
Дворічанський район	17777	17828	14007	18435	14812	11050	5969
Ізюмський район	17603	17689	14077	18260	14867	11176	6221
Борівський район	16994	16811	12820	17326	13399	10773	5904
Первомайський район	16090	15269	11423	15819	12065	9893	5488
Зачепилівський район	15540	15794	12815	16291	13503	10030	5607
Печенізький район	10097	9650	7404	10010	7767	6250	3624
Коломацький район	7101	7000	5668	7248	5971	4042	2157

Додаток Г

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Немець К. А. Особливості розселення населення у Харківській області (з позицій системного підходу) / К. Немець, П. Вірченко, **К. Кравченко** // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 18 (1). – С. 51-57. – 0, 63 д.а. *(Особистий внесок автора 0,21 д.а. – встановлення організаційних ядер розселення населення регіону, аналіз розселенської структури та тяжіння населення Харківської області).*
2. Немець К. А. Роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку соціогеосистеми Харківської області / К. Немець, **К. Кравченко** // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 19 (2). – С. 54-60. – 0,53 д.а. *(Особистий внесок автора 0,27 д.а. – дослідження опорних каркасів розселення населення Харківської області, встановлення чинників розселення населення Харківської області, аналіз реалізації децентралізаційної реформи в Харківській області).*
3. Немець К. Зміна ролі міст Харківської області: ретроспективний аналіз / К. Немець, К. Сегіда, **К. Кравченко** // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. праць. — Сер.: Геологія – Географія. – Екологія. – 2016. Вип. 44. – С. 111-119. – 0,99 д.а. *(Особистий внесок автора 0,25 д.а. – аналіз методом «ранг-розмір», визначення перспектив використання отриманих результатів при поліцентризції системи розселення Харківської області).*
4. Сегіда К. Просторово-часові особливості формування системи розселення Харківської області (на основі кластерного аналізу) / К. Сегіда, **К. Кравченко** / Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер.: Географічні науки. – 2016. Вип. 5. – С. 62-68. – 0,54 д.а. *(Особистий*

внесок автора 0,28 д.а. – встановлення просторово-часових особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області, групування міських населених пунктів та хронологічних періодів їх розвитку методом кластерного аналізу).

5. Вірченко П. Розселенські аспекти господарського освоєння території Харківської області / П. Вірченко, **К. Кравченко** // Економічна та соціальна географія – 2016. – Вип. 74. – С. 41-45. – 0,5 д.а. *(Особистий внесок автора 0,25 д.а. – встановлення періодів формування системи розселення Харківської області, визначення рівнів господарського освоєння регіону).*

6. Немець К. А. Особливості застосування наукових підходів для виявлення особливостей розвитку регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. Немець, **К. Кравченко**, П. Вірченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер.: Географічні науки. – 2017. – Вип. 6. – С. 57-61. – 0,45 д.а. *(Особистий внесок автора 0,15 д.а. – визначення соціогеосистемних характеристик системи розселення Харківської області, визначення наукових підходів дослідження регіональних систем розселення).*

7. **Кравченко К.** Просторові особливості, проблеми та перспективи формування об'єднаних територіальних громад / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 22 (1). – С. 174-180. – 0,71 д.а.

8. **Кравченко К.** Часові особливості розвитку міст Харківської області / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 128-137. – 0,6 д.а.

9. **Кравченко К.** Особливості використання геоінформаційних систем при дослідженні розселення населення регіону / К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. праць. – Сер.: Геологія – Географія – Екологія. – 2017. – Вип. 47. – С. 106-114. – 0,87 д.а.

Наукові праці апробаційного характеру

(тези доповідей на наукових конференціях) за темою дисертації:

10. **Кравченко К. О.** Використання операційних центрографічних методів для визначення центру розселення населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2015: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 18-19 квітня 2015 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 118 – 121. – 0,16 д.а.

11. **Кравченко К. О.** Суспільно-географічні особливості формування міського розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіон-2016: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 квітня 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 102-106. – 0,18 д.а.

12. **Кравченко К. О.** Формування територіальних громад у Харківській області: суспільно-географічний аспект / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2016. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 6-8 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2016. – С. 123-125. – 0,13 д.а.

13. **Kravchenko K.** The features of development settlement system in Kharkiv region // K. Kravchenko, I. Tkalya // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in 21st : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, 5 лютого 2016 р., Харків. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 55-58. – 0,15 д.а. *(Особистий внесок автора 0,11 д.а. – визначення структури системи розселення Харківської області, розробка рекомендацій з регіональної політики).*

14. **Кравченко К. О.** Етапи формування розселенського каркасу Харківської області / К. О. Кравченко // Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича): матеріали Міжнародної наукової конференції, 11-13 жовтня 2016 р., Чернівці. – Чернівці : ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2016. – С. 103-104. 0,09 д.а.

15. **Кравченко К. О.** Рух населення Харківської області за останні 20 років (з 1995 по 2015 рр.) / К. О. Кравченко // Регіон-2016: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 10-11 листопада 2016 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 222-224. – *0,17 д.а.*

16. Сегіда К. Ретроспективний аналіз формування демографічного потенціалу Харківської області / К. Сегіда, **К. Кравченко** // European Research Area: Status, Problems and Prospects: The International Academic Congress, 01-02 September, 2016, Rīga, Latvijas Republika. – С. 93-96. – *0,14 д.а. (Особистий внесок автора 0,1 д.а. – визначення етапів заселення Харківської області).*

17. **Кравченко К. О.** Проблеми та перспективи формування територіальних громад у Харківській області / К. О. Кравченко // Регіон-2017: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 20-21 квітня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 98-101. – *0,17 д.а.*

18. **Кравченко К. О.** Використання ІФВ-моделювання та кластерного аналізу для виявлення просторово-часових особливостей розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Шевченківська весна – 2017. Географія: матеріали Міжнародної міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 10-11 квітня 2016 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2017. – С. 116-119. – *0,24 д.а.*

19. Кравченко К. О. До питання вивчення розселення населення регіону / К. О. Кравченко // Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. праць: матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 17 березня 2017 р., Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 31. – С. 17-20. – *0,3 д.а.*

20. **Кравченко К. А.** Анализ динамики расселения Харьковской области с помощью ИФВ-моделирования (за последние 15 лет) / К. А. Кравченко // Географические аспекты устойчивого развития регионов: материалы II Международной научно-практической конференции, 23-24 марта 2017 г., Гомель. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. – С. 655-659. – *0,22 д.а.*

21. **Кравченко К. О.** Використання GIS технологій при дослідженні регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // Матеріали I-го всеукраїнського пленера з питань природничих наук, 20-23 липня 2017 р., Одеса. – Одеса : ОДЕКУ, 2017. – С. 49-52. – *0,1 д.а.*

22. **Кравченко К. О.** Використання синергетичного підходу для визначення суспільно-географічних аспектів еволюції регіональної системи розселення (на прикладі Харківської області) / К. О. Кравченко // Регіон-2017: стратегія оптимального розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19-20 вересня 2017 р., Харків / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 115-119. – *0,16 д.а.*

23. **Кравченко К. О.** Сучасні особливості просторового розподілу населення Харківської області / К. О. Кравченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 жовтня 2017 р., Херсон. – Херсон : ХДУ, 2017. – С. 115-119. – *0,15 д.а.*

24. **Кравченко К. О.** Методичні засади суспільно-географічного дослідження системи розселення регіону / К. О. Кравченко // Географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 30-31 березня 2018 р., Київ. – Київ : Прінт-Сервіс, 2018. – С. 185-188. – *0,23 д.а.*

25. **Кравченко К. О.** До питання уточнення поняття «система розселення» / К. О. Кравченко // Регіон-2018: Суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред. колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 46-49. – *0,16 д.а.*

26. **Кравченко К. О.** Розселенська структура населення Харківської області в національному вимірі / К. О. Кравченко // Регіон-2018: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 3-4 квітня 2018 р., Харків / Гол. ред.

колегії Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 108-111. – 0,25 д.а.

27. **Кравченко К. О.** Моделювання розвитку системи розселення Харківської області / К. О. Кравченко // Розвиток природничих наук: проблеми та рішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 27 -28 квітня 2018 р., Брно, Чеська Республіка. – Брно, 2018. – С. 208-211. – 0,25 д.а.

*Наукові праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації:*

28. Niemets K. Kharkiv region of Ukraine in the aspect of a polycentric development model / K. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, **K. Kravchenko** / European Journal of Scientific Research. – 2016. – № 1 (13) (January-June). – Vol. II. – P. 189-195. – 0,33 д.а. *(Особистий внесок автора 0,08 д.а. – визначено «полюси росту» Харківської області, сформульовано цілі поліцентричного розвитку).*

29. Niemets L. The modern settlement system of Kharkiv region problems and prospects / L. Niemets, K. Sehida, **K. Kravchenko**, P. Virchenko // Cambridge Journal of Education and Science. – 2016. – № 1 (15) (January-June). – Vol. III. – P. 227-235. – 0,34 д.а. *(Особистий внесок автора 0,08 д.а. – визначено особливості розселення населення Харківської області, зокрема досліджено густоту розселення населення у розрізі міст та районів області, рівень урбанізації у розрізі районів).*

30. Niemets L. Methods of study population settlement in socio-economic geography / L. Niemets, K. Sehida, N. Guseva, **K. Kravchenko** // Journal of Economic Geography. – 2017. – № 6 (2) (November). – Vol. 17. – P. 1439-1448. – 0,56 д.а. *(Особистий внесок автора 0,14 д.а. – дослідження топологічних методик виявлення особливостей розселення населення).*

Додаток Д
Копії довідок про впровадження результатів дослідження

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

**ХАРКІВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ФОНД
ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА**

61022, м. Харків, пл. Свободи 5, буд. ДЕРЖПРОМ, 1 під., 5 пов., кім. 19-21, тел/факс 757-42-32
 E-mail: economist@kharkiv.biz.ua

14.06.2018 № 01-18/58/1

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Кравченко Катерини Олександрівни
**«СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
 ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ
 ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ»**

ХАРКІВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ФОНД ПІДТРИМКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА зацікавлений у використанні результатів наукового дослідження Кравченко К. О., зокрема це стосується виділення організаційних ядер системи розселення Харківської області із зазначенням переважаючих галузей господарства та рівня економічного розвитку, а також класифікації малих міст Харківської області за різними ознаками, в тому числі за структурою економіки та профілюючими її секторами, рівнем та динамікою соціально-економічного розвитку, функціями господарської спеціалізації тощо.

Використання зазначених даних буде сприяти нормативній та програмній підтримці підприємств Харківської області.

Зазначені матеріали вже частково використано при впровадженні цільової програми підтримки підприємництва.

Довідка видана без фінансових зобов'язань перед автором.

Директор ХРФП

К.О. Меркулова

УКРАЇНА

**Великобурлуцька районна рада
Харківської області**

62602, смт. Великий Бурлук Харківської області, вул. Центральна, 9, тел. 5-24-60
E-mail: vbrr2006@ukr.net

13.06.2018 № 02-18/126

Для представлення до спеціалізованої вченої ради К 64.051.23
у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна
(61022, м. Харків, майдан Свободи, 4; т. 707-52-74)

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Кравченко Катерини Олександрівни

Результати дисертаційного дослідження Кравченко Катерини Олександрівни за темою: «Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області», а саме моделі міграційних процесів та прогноз чисельності населення були впроваджені Великобурлуцькою районною радою Харківської області при розробці плану розвитку та заходів регіональної політики Великобурлуцького району.

Голова районної ради

О. Ф. Жиліна

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, факс +38 057 705-02-41, тел. +38 057 705-12-47, +38 057 707-52-31,
E-mail: univer@karazin.ua, код ЄДРПОУ 02071205

14.06.2018 № 0301-113
на № _____

Для представлення до спеціалізованої вченої ради К 64.051.23
у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна
(61022, м. Харків, майдан Свободи, 4; т. 707-52-74)

Д О В І Д К А
про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Кравченко Катерини Олександрівни

Результати дисертаційного дослідження Кравченко Катерини Олександрівни за темою «Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області» були використані при виконанні держбюджетної науково-дослідної роботи «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації» (номер державної реєстрації 0116U000936, 2016-2018 рр., Кравченко К. О. – виконавець) на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема вдосконалено існуючі методи просторового аналізу системи розселення населення, обґрунтовано застосування методів просторово-статистичного аналізу для моделювання міграційних процесів та визначено їх вплив на еволюцію системи розселення Харківської області; обґрунтовано створення ІФВ – моделей розселенського потенціалу, чисельності населення, народжуваності та смертності; побудовано ГІС – моделі густоти розміщення населених пунктів та густоти транспортної системи Харківської області; на основі проведеного просторового аналізу розроблено науково-обґрунтовані заходи регіональної екстичної політики з огляду на необхідність формування поліцентричної моделі розвитку системи розселення регіону.

Проректор з наукової роботи
доктор фізико-математичних наук, професор

В. О. Катрич

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, факс +38 057 705-02-41, тел. +38 057 705-12-47, +38 057 707-52-31,
E-mail: univer@karazin.ua, код ЄДРПОУ 02071205

14.06.2018 № 0301-115
на № _____

Для представлення до спеціалізованої вченої ради К 64.051.23
у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна
(61022, м. Харків, майдан Свободи, 4; т. 707-52-74)

Д О В І Д К А
про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Кравченко Катерини Олександрівни

Результати дисертаційного дослідження Кравченко Катерини Олександрівни за темою *«Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області»* були використані при виконанні госпрозрахункових науково-дослідних робіт на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна:

- «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (номер державної реєстрації 0116U000964, 2016-2017 рр., Кравченко К. О. – виконавець), розроблено напрями удосконалення геопланування регіону та виконано SWOT-аналіз розвитку області на низовому ієрархічному рівні; обґрунтовано заходи регіональної політики стосовно подолання нерівномірності розвитку системи розселення.
- «Суспільно-географічне обґрунтування формування об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (номер державної реєстрації 0117U004935, 2016-2017 рр., Кравченко К. О. – виконавець), встановлено особливості системи розселення Первомайського району, розроблено прогноз чисельності населення району.

Проректор з наукової роботи
доктор фізико-математичних наук, професор

В. О. Катрич

**ПЕРВОМАЙСЬКА РАЙОННА РАДА
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ**

вул. Соборна, 16, м. Первомайський, Харківська обл., 64107,
тел./факс (05748) 3-24-22, тел. 3-33-44, код ЄДРПОУ 04058752
E-mail: Pervomay48@ukr.net

13.06.2018 № 01-32/2018
на № _____ від _____

Для представлення до спеціалізованої вченої ради К 64.051.23
у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна
(61022, м. Харків, майдан Свободи, 4; т. 707-52-74)

Д О В І Д К А

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Кравченко Катерини Олександрівни

Результати дисертаційного дослідження Кравченко Катерини Олександрівни за темою: «Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області», а саме: моделювання розселенського потенціалу та прогноз чисельності населення, були впроваджені Первомайською районною радою Харківської області при формуванні об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі з початку 2018 року по теперішній час.

000245

Голова Первомайської
районної ради

В. М. Татаренков

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з навчально-педагогічної роботи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

14.06.2014
Азаренков М. О.

АКТ

про впровадження результатів кандидатської дисертаційної роботи Кравченко Катерини Олександрівни за темою *«Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області»* у навчальні курси на факультеті геології, географії, рекреації і туризму Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Комісія у складі: декана факультету геології, географії, рекреації і туризму, доктора географічних наук, професора, Пересадько В. А., завідувача кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства, доктора географічних наук, професора, Немець Л. М., кандидата географічних наук, професора, Жемерова О. О. встановила, що результати кандидатської дисертації Кравченко К. О., а саме: теоретико-методичні основи дослідження регіональних систем розселення, періодизація формування системи розселення Харківської області, оціночно-прогностична методика моделювання міграційних процесів у регіоні впроваджені в навчальний процес факультету геології, географії, рекреації і туризму у рамках курсів:

- «Інформаційна географія та ГІС» для студентів 1-го курсу навчання спеціальності 106. Географія, спеціалізації «Економічна та соціальна географія» другого (магістерського) рівня вищої освіти;
- «Основи суспільної географії» для студентів 1-го курсу спеціальності 106 Географія, спеціалізації «Географія рекреації і туризму» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти;
- «Інформатика з основами геоінформатики» для студентів 2-го курсу навчання спеціальності 103. Науки про Землю першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Завідувач кафедри
соціально-економічної географії і
регіонознавства,
д. геогр. н., професор

Л. М. Немець

Декан факультету геології, географії,
рекреації і туризму
д. геогр. н., професор

В. А. Пересадько

Голова методичної комісії,
к. геогр. н., професор

О. О. Жемеров